

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ

**Збірник наукових праць
№ 1 (78) 2022
Виходить 4 рази на рік
Засновано в березні 1997 року**

**Наукове видання
включено до міжнародної наукометричної бази
«Index Copernicus International»**

**Маріуполь
2022**

Рекомендовано до друку Вченою радою ДонДУВС
(протокол № 9 від 10 березня 2022 року)

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ № 1 (78) 2022

Виходить 4 рази на рік
Засновано в березні 1997 р.

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо формування Переліку наукових фахових видань України від 26 лютого і 6 березня 2020 року та внесення змін до наказу Міністерства освіти і науки України від 11 липня 2019 року № 975» збірник включено до Переліку фахових видань України як друковане періодичне видання категорії «Б» у галузі юридичних наук (081 – Право)

У збірнику розглядаються загально-теоретичні та історичні аспекти держави і права, висвітлюються актуальні питання конституційного, міжнародного, господарського, цивільного, трудового, адміністративного, фінансового, інформаційного, кримінального права, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності

Ø Відповідальність за точність поданих термінів, фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів

Ø Редакційна колегія не завжди поділяє думку авторів

Ø Розсилається до державних установ та наукових бібліотек України

Ø Електронна версія кожного випуску збірника безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в розділі «Наукова періодика України» та в архіві на вебсайті видання за адресою:
<https://ljd.dnuvs.in.ua/arhiv-nomeriv/>

Засновник та видавець:
Донецький державний університет внутрішніх справ
Свідцтво про державну реєстрацію КВ № 22761-1 2661 ПР від 30.05.2017.
Адреса редакції:
Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Степана Тільги, 21

Редакційна колегія

Головний редактор – Бесчастний В. М., керівник Секретаріату Конституційного Суду України, доктор юридичних наук, доктор наук з державного управління, професор, заслужений юрист України;

заступник головного редактора – Зозуля Є. В., професор кафедри соціально-гуманітарних та загально-правових дисциплін факультету № 1 Криворізького навчально-наукового інституту Донецького державного університету внутрішніх справ (далі – КННІ ДонДУВС), доктор юридичних наук, професор;

відповідальний секретар – Деревянко Б. В., головний науковий співробітник відділу правового забезпечення ринкової економіки Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, доктор юридичних наук, професор;

редактор – Ругвян О. І., завідувачка редакційно-видавничого відділення відділу організації наукової роботи ДонДУВС;

члени редколегії:

Наджафгулієв Рафіг Іслам огли – начальник кафедри адміністративної діяльності органів внутрішніх справ Академії Поліції МВС Азербайджанської Республіки, доктор філософії з права, доцент (Азербайджанська Республіка);

Одажіу Ю. М. – проректор Академії «Stefan cel Mare» МВС Республіки Молдова, доктор права (Республіка Молдова);

Вітвіцький С. С. – ректор ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;

Волобуєв А. Ф. – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор;

Громенко Ю. О. – директор Навчально-наукового інституту права та кібербезпеки Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент;

Клемпаський М. М. – професор кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення факультету № 4 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор;

Козар Ю. Ю. – професор кафедри права Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Богдана Хмельницького, доктор юридичних наук, професор;

Короткова Ю. М. – професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 1 ДонДУВС, доктор педагогічних наук, професор;

Куракін О. М. – проректор ДонДУВС, доктор юридичних наук, доцент;

Лопатинська І. С. – завідувачка кафедри соціально-гуманітарних та загально-правових дисциплін КННІ ДонДУВС, кандидат педагогічних наук, доцент;

Лоскутов Т. О. – професор кафедри кримінально-правових дисциплін факультету № 2 КННІ ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор;

Мердова О. М. – завідувач кафедри адміністративно-правових дисциплін факультету № 2 ДонДУВС, кандидат юридичних наук, доцент;

Назимко Є. С. – перший проректор ДонДУВС, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник;

Ніколенко Л. М. – завідувач кафедри господарсько-правових дисциплін та економічної безпеки факультету № 4 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор;

Одерій О. В. – професор кафедри кримінального процесу та криміналістики факультету № 1 ДонДУВС, доктор юридичних наук, професор;

Санніков Д. В. – доцент кафедри земельного та аграрного права Національного юридичного університету ім. Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук, доцент;

Халімон С. І. – головний науковий співробітник науково-дослідного відділу Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Богдана Хмельницького, доктор юридичних наук, професор.

ЗМІСТ

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО РЕКТОРА «ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ – 25 РОКІВ».....	9

СТАТТЯ ВИПУСКУ

Пилипенко Дмитро Олексійович ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ.....	11

РОЗДІЛ I ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

Северінова Олександра Борисівна ФУНКЦІЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ.....	19

Туренко Олег Станіславович ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МАКСИМИ ДУНСА СКОТА.....	28

РОЗДІЛ II ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО

Абдель Фатах Анна Станіславівна ТРУДОПРАВОВІ ОЗНАКИ, ЗМІСТ ТА ПРИРОДА УЧНІВСЬКОГО ДОГОВОРУ.....	36

Анісімова Ганна Валеріївна, Шеховцов Володимир Володимирович, Донець Ольга Володимирівна ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ВІДТВОРЕННЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ І ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ.....	45

Гузенко Олена Павлівна, Рекуненко Тетяна Олександрівна ІНСТИТУЦІЙНІСТЬ, ПРАВОВІ ТА СУТНІСНІ АСПЕКТИ МИТНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ.....	61

Кадала Віталій Віталійович ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ.....	71

Ніколенко Людмила Миколаївна ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	82

Черкез Дмитро Леонідович ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОТИВУВАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ СУДОВОГО РІШЕННЯ.....	87

РОЗДІЛ III
АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО.
ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

- Пискун Олександр Валерійович**
ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СТАТУСУ КОМАНДУВАЧА
НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ
В НАУЦІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА..... 94
- Устїнова-Бойченко Ганна Миколаївна,**
Нестеренко Катерина Олександрівна,
Барабаш Наталя Олександрівна
ПРОЦЕДУРНІ АСПЕКТИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ.....100

РОЗДІЛ IV
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

- Варава Дмитро Віталійович**
ВТЯГНЕННЯ МОЛОДІЖНОГО КОНТИНГЕНТУ ЗАСУДЖЕНИХ
ДО ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ
ЯК ШЛЯХ ДО ПОШИРЕННЯ ВІЛ-СНІДУ.....107
- Колб Олександр Григорович,**
Годлевська-Коновалова Альона Вікторівна
ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ
У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ..... 116
- Сизоненко Антон Степанович**
ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЮВЕНАЛЬНІЙ
ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ.....124
- Тіточка Тетяна Ігорівна**
ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ
СУЧАСНОЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ.....133

РОЗДІЛ V
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА.
ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

- Бажанюк Василь Васильович**
ПРО ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН
У ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ.....139
- Денисюк Олександр Олександрович**
ПОНЯТТЯ СПРИЯННЯ ЗДІЙСНЕННЮ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ.....146
- Кметь Олена Олександрівна**
СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО
ТА ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСІБ,
ЯКІ НАДАЮТЬ ДОПОМОГУ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ
НА КОНФІДЕНЦІЙНІЙ ОСНОВІ.....153
- Кубарєв Іван Володимирович**
ТАКТИЧНА ОПЕРАЦІЯ «ЗБІР ВІДОМОСТЕЙ
НА МІСЦІ ВИЯВЛЕННЯ ТРУПА».....161

Репан Микола Іванович, Єлаєв Юрій Леонідович ДОКТРИНАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ АНАЛОГІЇ ЗАКОНУ ТА ПРАВА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ.....	169
Тичина Дмитро Михайлович ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ.....	177
Шапарь Артем Олександрович, Татаренко Світлана Вячеславівна НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ.....	186
Шевчук Галина Вікторівна ПОСЛІДОВНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПЕРАЦІЙ ІЗ НАРАХУВАННЯ ТА ВИПЛАТИ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ПРАЦІВНИКАМ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ.....	191
РОЗДІЛ VI АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ	
Ромашенко Вікторія Євгенівна, Гурський Віктор Євгенович МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ ПІД ЧАС БАЗОВОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ.....	200
ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ».....	212
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	214

CONTENTS

RECTOR'S WELCOMING SPEECH: "COLLECTION OF SCIENTIFIC PAPERS – 25 YEARS"	9

ARTICLE OF THE ISSUE

Pylypenko Dmytro THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CRIMINAL EXECUTIVE LAW OF UKRAINE.....	11

SECTION I THEORY AND HISTORY OF LAW. CONSTITUTIONAL AND INTERNATIONAL LAW

Severinova Oleksandra FUNCTION OF STATE DEFENSE: HISTORICAL AND LEGAL AND THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS.....	19

Turenko Oleh POLITICAL AND LEGAL MAXIMS OF DUNS SCOTT.....	28

SECTION II COMMERCIAL LAW. CIVIL LAW. LABOR LAW

Abdel Fatah Anna LABOUR LAW CHARACTERISTICS, CONTENT AND NATURE OF THE APPRENTICESHIP AGREEMENT.....	36

Anisimova Hanna, Shekhovtsov Volodymyr, Donets Olha ORGANIZATIONAL AND LEGAL MEASURES FOR RESTORATION AND INCREASING OF SOIL FERTILITY AND DESIGNATED FOREST LAND PRODUCTIVITY IN CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES.....	45

Guzenko Olena, Rekunenko Tetyana INSTITUTIONALITY, LEGAL AND ESSENTIAL ASPECTS OF CUSTOMS REGIMES IN UKRAINE.....	61

Kadala Vitaliy LEGAL BASIS OF ACTIVITY OF RAILWAY INDUSTRY ENTITIES.....	71

Nikolenko Lyudmyla DETERMINATION OF THE CONTENT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN ECONOMIC JUDICIARY	82

Cherkez Dmytro COMPARATIVE ANALYSIS OF THE STATEMENT OF REASONS OF A JUDICIAL DECISION.....	87

**SECTION III
ADMINISTRATIVE LAW AND PROCESS.
FINANCE LAW. INFORMATION LAW**

Pyskun Oleksandr REGARDING THE DEFINITION OF THE STATUS PROBLEMS OF THE COMMANDER OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE SCIENCE OF ADMINISTRATIVE LAW.....	94
Ustinova-Boichenko Ganna, Nesterenko Kateryna, Barabash Natalia PROCEDURAL ASPECTS OF SETTLEMENT OF DISPUTES WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE.....	100

**SECTION IV
CRIMINAL LAW. CRIMINOLOGY**

Varava Dmytro INVOLVEMENT OF THE YOUTH CONTINGENT OF DRUG ADDICTS ON THE WAY TO HIV/AIDS.....	107
Kolb Oleksandr, Hodlevska-Konovalova Alona ON SOME FEATURES OF PROSECUTORIAL SUPERVISION IN THE FIELD OF EXECUTION OF SENTENCES IN UKRAINE.....	116
Syzonenko Anton ON SOME FEATURES OF PROSECUTORIAL SUPERVISION IN THE FIELD OF EXECUTION OF SENTENCES IN UKRAINE.....	124
Titochka Tetiana PECULIARITIES OF GENERAL SOCIAL PREVENTION OF JUVENILE CRIME IN UKRAINE.....	133

**SECTION V
CRIMINAL PROCESS AND CRIMINALISTICS.
OPERATIVE SEARCH ACTIVITY**

Bazhanyuk Vasyl ON THE ADVERSARIAL OF THE PARTIES IN CONDUCTING A JUDICIAL EXAMINATION.....	139
Denysiuk Oleksandr THE CONCEPT OF ASSISTANCE IN THE IMPLEMENTATION OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITY BY OPERATIONAL UNITS.....	146
Kmet Olena STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF PERSONS WHO PROVIDE ASSISTANCE TO OPERATIONAL DEPARTMENTS ON A CONFIDENTIAL BASIS.....	153
Kubariev Ivan TACTICAL OPERATION “COLLECTION OF INFORMATION ON THE PLACE OF DISCOVERY OF A CADAVER”.....	161

Repan Mykola, Yelaiev Yurii DOCTRINAL RESEARCH OF THE PRINCIPLE OF STATUTORY ANALOGY AND LEGAL ANALOGY IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE.....	169
Tychyna Dmytro PECULIARITIES OF THE METHOD OF INVESTIGATION OF TRAFFICKING IN CHILDREN OR ANOTHER ILLEGAL AGREEMENT ON CHILDREN.....	177
Shapar Artem, Tatarenko Svitlana SEQUENCE OF RESEARCH OF OPERATIONS ON ACCRUATION AND PAYMENT OF SALARIES TO EMPLOYEES OF BUDGET INSTITUTIONS.....	186
Shevchuk Halyna SEQUENCE OF RESEARCH OF OPERATIONS ON ACCRUATION AND PAYMENT OF SALARIES TO EMPLOYEES OF BUDGET INSTITUTIONS.....	191
SECTION VI ACTUAL ISSUES OF POLICE ACTIVITY AND TRAINING SPECIALISTS FOR UNITS OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE	
Romashenko Vicktoriia, Hurskiy Viktor METHODS OF IMPROVING THE PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF POLICE OFFICERS DURING BASIC AND POSTGRADUATE EDUCATION.....	200
REQUIREMENTS FOR THE REGISTRATION OF ARTICLES PUBLISHED IN THE COLLECTION OF SCIENTIFIC WORKS “LAW JOURNAL OF DONBASS”.....	212
INFORMATION ABOUT AUTHORS.....	214

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО РЕКТОРА «ЗБІРНИКУ НАУКОВИХ ПРАЦЬ – 25 РОКІВ»

У березні 1997 року було затверджено до друку першу збірку наукових статей «Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності», до якої ввійшли статті з проблем правознавства, актуальних для Донеччини. Засновником збірки був Донецький юридичний інститут при Донецькому державному університеті. А вже через 2 роки, у 1999 році, було змінено вид та статус видання, збірник було включено до Переліку фахових видань України. Минали роки, збірник

проходив чергові державні реєстрації, розширював тематику й географію, набував популярності, змінювався... і ось нарешті у 2017 році видання змінило назву на «Правовий часопис Донбасу». Ювілейний випуск збірника з нагоди свого 20-річчя отримав і нову назву, і нову обкладинку, й оновлений та розширений склад редколегії – так, по суті, розпочався новий період розвитку та вдосконалення видання: збірник наукових праць «Правовий часопис Донбасу» було включено до міжнародної наукометричної бази «Index Copernicus International» (Республіка Польща), до міжнародної асоціації видавців «CrossRef» (США), перереєстровано ISSN, присвоєно ідентифікатор DOI, у видання з'явився свій сайт з упорядкованим архівом (із посиланням на кожну публікацію), що відкрило доступ до наукових статей і розширило читацьку аудиторію, відповідно – суттєво зріс індекс цитувань у «Google Scholar», видання стало більш цікавим і привабливим для науковців країни та міжнародної спільноти.

25 років в історії видання... Це багато чи мало? Відповідь визначають, напевно, і напрацювання, і їхнє значення та вплив на перебіг подій, колектив, конкретну людину. За чверть століття видано 78 номерів, опубліковано майже 2000 статей, серед яких багато цікавих, оригінальних – таких, що запрошують до дискусії, змушують замислитися та переоцінити вже усталені судження; для багатьох авторів саме «Правовий часопис Донбасу» став першим й улюбленим науковим виданням серед 1440 фахових видань України; для когось із молодих авторів саме завдяки співпраці з редколегією видання розпочався шлях до захисту першого наукового дослідження.

На сьогодні збірник наукових праць Донецького державного університету внутрішніх справ – це сучасне, прогресивне й перспективне фахове видання, знане серед науковців країни. Щороку на його сторінках свої статті публікує більше ста авторів із різних куточків України, із різних закладів вищої освіти, наукових установ та практичних підрозділів.

Життєдіяльність видання забезпечує потужна команда фахівців: професійна редколегія, компетентні редактори, креативні співробітники інформаційно-технічного відділення університету та типографії – нова й сучасна генерація, спрямована на результат, згуртована єдиною метою, зі своїм баченням, зі своєю філософією видавничої діяльності.

Дякую всім, хто докладав і докладає зусиль, щоб збірник гідно представляв заклад вищої освіти, мав перспективи й майбутнє, і не лише в Україні, хто таким чином щоденно й наполегливо, попри всі виклики долі, творить імідж закладу. Нехай у видання «Правовий

часопис Донбасу» буде лише один конкурент – науково-практичний журнал ДонДУВС «Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика».

Не збавляємо темп, продовжуємо і в нових непростих умовах працювати, щоб прискорити нашу перемогу та зміцнити тил. Українська наука має вистояти і далі розвиватися, бо за цим майбутнє нашої економіки, країни й наших дітей! Слава Україні!

**Ректор
Донецького державного університету
внутрішніх справ
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України**

Сергій ВІТВИЦЬКИЙ

СТАТТЯ ВИПУСКУ

УДК: 343.8

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-11-18>

Пилипенко Дмитро Олексійович,

кандидат юридичних наук

(Донецький державний університет

внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1299-6178>

ПРИНЦИП СПРАВЕДЛИВОСТІ В КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

Статтю присвячено визначенню принципу справедливості в галузі кримінально-виконавчого права України. Наголошено на важливості цієї засади для системи принципів кримінально-виконавчого права. Зосереджено увагу на природно-правовому аспекті походження цього принципу та з'ясовано вплив справедливості на формування внутрішньодержавної правової політики та її теоретичних і прикладних складників. Окремо розглянуто критерій рівності як компонент принципу справедливості в кримінально-виконавчому праві. Зазначено, що сучасна практика та нормативні конструкції не дозволяють однозначно стверджувати про рівність як обов'язковий елемент засади справедливості, оскільки багатогранність і специфічність правовідносин кримінально-виконавчої сфери більше тяжіють саме до критеріїв окремої індивідуалізації та суб'єктивної специфікації, ніж до застосування рівності як атрибута справедливості.

Ключові слова: кримінально-виконавче право; система принципів кримінально-виконавчого права України; природно-правова концепція; позитивістська концепція; принцип справедливості.

Постановка проблеми. Ґрунтовні дослідження галузі кримінально-виконавчого права насамперед базуються на всебічному аналізі фундаментальних аспектів указаної сфери права, провідне місце серед яких, безумовно, посідають правові принципи. Ці елементи є основними та визначальними векторами як теоретичного, так і прикладного аспектів становлення та розвитку кримінально-виконавчого права як самостійної галузі права. Головними в системі засад кримінально-виконавчого права є загальноправові, конституційні принципи, оскільки відображають саме природно-правову концепцію походження прав людини та її провідне значення для державно-правової, позитивістської концепції. На окрему увагу з-поміж загальноправових принципів заслуговує засада справедливості, адже цей елемент кримінально-виконавчої дійсності є «лакмусовим папірцем» внутрішнього, людського сприйняття сутності функціонування всієї пенітенціарної системи. Дотепер серед науковців немає єдиної, виваженої, домінантної парадигми щодо сприйняття та змістовного наповнення засади справедливості. Така розгалуженість у теоретичних підходах до визначення справедливості як правової засади є характерною і для галузі кримінально-виконавчого права.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з визначенням засади справедливості, досліджувалися такими науковцями, як І. Г. Богатирьов,

С. П. Головатий, О. М. Джужа, Ю. В. Кернякевич-Танасійчук, О. Г. Колб, В. В. Кондратішина, В. Я. Конопельський, О. П. Кучинська, Г. М. Мамка, О. М. Литвинов, В. І. Олефір, А. Х. Степанюк, М. М. Яцишин та інші. Однак, попри наявність великої кількості досліджень щодо визначення засади справедливості в межах галузевого права, досі залишається не вирішеним питання з'ясування сутності цієї засади в межах кримінально-виконавчого права України.

Метою статті є визначення засади справедливості в системі принципів кримінально-виконавчого права України для вироблення сталої теоретичної позиції щодо єдиного сприйняття цього принципу.

Виклад основного матеріалу. Співіснування людей у сучасному суспільстві відбувається з використанням відповідних норм-регуляторів, які формують підґрунтя комплексу відносин між учасниками соціуму. До таких норм, безумовно, насамперед належать норми права як визначені державою та забезпечені її силою загальнообов'язкові норми. Ці елементи є загальновизнаними та в умовах сучасності фактично безальтернативними для суспільства й держави в цілому. Уся сукупність норм галузевого законодавства, крім наявного суто технічного та прагматичного юридичного механізму, містить базисні положення, які визначають та спрямовують законодавство в напрямі дотримання і врахування моральних, людських критеріїв, що існують як у праві, так і поза ним. Такими критеріями є принципи права. Серед них окремо слід розглянути таку засаду, як справедливість. Цей принцип набуває особливої актуальності у сфері правореалізації, де кожен із суб'єктів, залучених до цього процесу, щиро сподівається саме на суб'єктивно справедливе рішення органу правозастосування. Досить влучно про це зазначав І. Кант: «Ніщо не обурює нас більше, ніж несправедливість: все інше зло, яке доводиться нам терпіти, ніщо порівняно з нею» [1, с. 201]. Ф. Бекон стверджував, що справедливість – це те, що об'єднує людей і створює підстави для права [2, с. 189]. Дж. Ролз підкреслював, що «справедливість є цюнайпершою чеснотою суспільних інституцій» [3]. М. Цицерон розглядав принцип справедливості як «вищу чесноту» [4, с. 350]. Із цивілізаційним розвитком людства питання визначення справедливості стало предметом численних наукових досліджень.

Визначення справедливості подано у тлумачних словниках. Так, згідно з тлумачним словником за редакцією В. Т. Бусела, справедливість – це об'єктивне, неупереджене ставлення до кого, чого-небудь; людські стосунки, дії, вчинки, які відповідають морально-етичним і правовим нормам [5, с. 1376]. Практичний словник синонімів української мови так трактує поняття: справедливо – це по правді, як підказує совість [6, с. 391]. Словник С. І. Ожегова дає три значення слова «справедливий»: а) той, що діє неупереджено, відповідно до істини; б) здійснюваний на законних та чесних підставах; в) істинний, правильний [7, с. 658].

Серед сучасних науковців існують доволі різні позиції щодо визначення справедливості та окреслення її змісту в межах внутрішньодержавного права. Так, О. Ф. Скакун розглядає справедливість як морально-правову оцінку для всіх сфер життєдіяльності людини та її правового забезпечення [4, с. 234]. А. С. Алексєєв зазначає, що справедливість характеризує рівновагу в праві та співвідноситься з його якістю, яка проявляється у вигляді рівної міри в соціальних відносинах [8, с. 712]. Справедливість як принцип права найчастіше тлумачать як «виражений в рівному юридичному масштабі поведінки й у суворій співрозмірності юридичній відповідальності допущеному правопорушенню» [9, с. 44]. «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх

перед законом, відповідності злочину й покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення» [10, с. 52]. Ідею справедливості можна визначити як сукупність принципів і норм відносно належної з точки зору досягнутого рівня цивілізації поведінки, його результату, стану [11, с. 152]. По суті, в узагальненому вигляді справедливість слід розуміти як прийнятий суспільством та визнаний державою морально виправданий та правильний еталон для порівняння дій чи поведінки певного соціального суб'єкта та відповідної віддачі за них з боку інших суб'єктів (у тому числі та насамперед – держави, державної влади, державних діячів, політиків, політичних партій та чиновників) або суспільства в цілому [12].

Аналізуючи наведену інформацію, можемо сформулювати небезпідставне розуміння справедливості як засади, що походить від суб'єктивного, людського сприйняття навколишніх явищ, подій крізь призму внутрішнього уявлення про баланс інтересів між суб'єктами в суспільстві, державі та, як наслідок, про дотримання рівноваги між самою державою і суспільством, а також окремим суб'єктом. Подібне сприйняття сутності засади справедливості об'єктивно пов'язує цей принцип із природною концепцією походження права та засадою верховенства права. Цей критерій ще раз підкреслює провідне значення саме природно-правової концепції походження права, керівну та, відповідно, закономірну роль у ній засади справедливості. Проте серед науковців існують й інші погляди щодо сприйняття справедливості, а саме як елемента позитивного права, тобто породженого волею держави. З цього приводу І. І. Лукашук зазначає, що всупереч складному шляху становлення принцип справедливості, на думку багатьох юристів, є принципом позитивного права, що підтверджує, наприклад, рішення Міжнародного Суду ООН щодо спору між Тунісом і Лівією про розмежування континентального шельфу, у якому зазначалося: «Правова концепція справедливості є загальним принципом, що безпосередньо застосовується як право» [13, с. 48].

На наше переконання, природно-правова засада справедливості, яка набуває закономірної реалізації в нормах позитивного права, у тому числі рішеннях суду будь-якої інстанції, автоматично не перетворюється на втілення волі держави. Навіть навпаки, маючи на меті дотримання природної концепції справедливості, судові інстанції відображають її в резолютивній частині рішень як підставу та елемент обґрунтування остаточної позиції. Такий прикладний підхід лише зайвий раз підкреслює важливість природно-правової засади справедливості для всієї системи позитивного права. Ця аксіома також закономірна й дотична до позитивного права, породженого національними судами, у тому числі в кримінальних справах. Щодо цього цілком слушною є позиція І. Ф. Демидова, який указує, що свій регулювальний вплив на правозастосовну практику можуть чинити й такі правові ідеї-принципи, які не закріплені в процесуальному законі. Крім того, автор наполягає, що процесуальні дії та відносини визначаються навіть ідеями-принципами, які не є правовими та специфічними для кримінального процесу, наводячи як приклад гуманізм і справедливість [14, с. 137].

Проте цю позицію піддає критиці О. П. Кучинська, яка зазначає, що вона містить низку дискусійних моментів. Так, у жодному разі не заперечуючи необхідності співвідношення правосуддя з поняттями гуманізму та справедливості, дослідниця зауважує, що під час визначення критеріїв, на підставі яких відбувається віднесення тих чи інших положень до принципів кримінального провадження, потрібно завжди враховувати такі фактори, які перетворюють їх з абстрактної теорії кримінального процесу на конкретну технологію кримінальної процесуальної діяльності. Тому з огляду на високий ступінь нормативності, законодавчої урегульованості та регламентованості кримінальної процесуальної діяльності вважаємо, що принципи кримінального провадження апріорно, так само, як і сама діяльність, не можуть характеризуватися інакше, як нормативністю. Позанормативний

характер принципів перетворював би їх на декларації та зробив би незахищеними перед порушниками, адже жодної відповідальності за недотримання ненормативних положень не може настати. Той факт, що з'являється можливість знехтувати принципами, ставить їх під сумнів як основні, вихідні положення, а отже й суперечить самому поняттю принципу, а також дає можливість сваволі з боку суб'єктів правозастосування [15, с. 115]. Таким чином, продовжує авторка, більш правильно було б розглядати принципи кримінальної процесуальної діяльності з позиції саме нормативного підходу, наділяючи їх ознакою обов'язкового нормативного закріплення, завдяки якій принципи кримінального процесу здійснюють регулятивний вплив на кримінальні процесуальні відносини. Ігнорування правової грані в понятті принципу кримінальної процесуальної діяльності, на наш погляд, збіднює його зміст та ускладнює практичну реалізацію [15, с. 116]. Частково погоджуючись з О. П. Кучинською щодо нормативного визначення засад у праві, слід зазначити, що такий підхід дійсно додасть принципам юридичної форми та визначеності, що зрештою забезпечуватиме їх дотримання та виконання. Однак така позиція є дещо дискусійною, адже нормативне, позитивістське відображення засад у змісті правових норм нормативно окреслюватиме не лише галузеві засади, а й ті, що за своєю сутністю мають природне походження, серед яких і засада справедливості. По-перше, визначення цієї засади не відображено у ст. 7 Кримінальному процесуальному кодексу (далі – КПК України), водночас важко заперечити актуальність та обов'язковість засади справедливості для всього кримінального процесу, навіть попри її відсутність у переліку засад, указаних у згаданій нормі КПК України; по-друге, спроби нормативно визначити цю засаду у змісті КПК України, як і в будь-якому іншому законі, здійснити майже неможливо через суттєву суб'єктивну складову сприйняття сутності цієї засади.

Незважаючи на це, Конституційний Суд України (далі – КСУ) спробував надати визначення такої складної та багатогранної засади, як справедливість. Свою позицію КСУ висловив у рішенні № 15-рп/2004 від 02.11.2004, у якому зазначив таке: «Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, у рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню. У сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину і покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення. Окремим виявом справедливості є питання відповідності покарання вчиненому злочину; категорія справедливості передбачає, що покарання за злочин повинно бути домірним злочину» [16]. У контексті наведеної позиції КСУ доцільно звернути увагу на окремий її складник, а саме на підхід до визначення рівності всіх перед законом як елемента сутності справедливості.

Так, О. О. Житник стосовно цього стверджує, що у сфері реалізації права справедливість проявляється, зокрема, у рівності всіх перед законом, відповідності злочину й покарання, цілях законодавця і засобах, що обираються для їх досягнення [17, с. 63]. О. Ф. Скакун також указує, що принцип справедливості є важливим у процесі вирішення конкретних юридичних справ (наприклад, під час визначення міри кримінального покарання). Він конкретизується у принципі рівності [4, с. 224]. Як уважає А. М. Колодій, класична теорія принципу справедливості ґрунтується на твердженні, що право, засноване на справедливості, передбачає реалізацію рівного мірила до поведінки різних людей та їх організацій. Але норма права не може бути визнана справедливою лише на основі рівності, необхідним є врахування індивідуальності, тобто таких особливостей особи, її організацій, які об'єктивно повинні бути взяті до уваги для того, щоб рівність у праві стала основою

справедливості. Справедливість у правореалізації, праві загалом повинна базуватися не тільки на ідеях рівності, але передбачати й індивідуальний, проте завжди гуманістичний, підхід [18, с. 304].

На наше переконання, критерій рівності як обов'язковий атрибут засади справедливості сприймається досить логічно в разі виключно теоретичного осмислення сутності принципу справедливості. Однак за умов прикладного застосування справедливості, у тому числі в межах кримінально-виконавчих правовідносин, критерій рівності не може сприйматися як аксіоматична, незмінна та обов'язкова категорія справедливості. Так, наприклад, у чинному Кримінальному кодексі України (далі – КК України) містяться норми, які додатково підкреслюють умовність та відсутність будь-якої безапеляційності в буквальному сприйнятті рівності. Ці норми переважно наявні в розділі XI КК України. Зокрема, обставини, що пом'якшують чи обтяжують покарання, у контексті суб'єктивної їх складової підтверджують відсутність рівності у визначенні обставин справи та обсягу гіпотетичного призначеного кримінального покарання тощо.

У чинному КПК України також є норми, що підкреслюють відсутність рівності у практичній складовій права. Як приклад можна навести окремі елементи процесуального статусу підозрюваного, закріпленого в ч. 3 ст. 46 КПК України. Відповідно до цієї норми одночасно брати участь у судовому розгляді можуть не більше п'яти захисників одного обвинуваченого. У свою чергу, у п. 3 ч. 3 ст. 42 КПК України визначено нормативне положення про можливість отримання правової допомоги захисника за державний кошт у випадках, передбачених КПК України та/або законом, що регулює надання безоплатної правової допомоги, у тому числі через брак коштів для оплати такої допомоги. Проте в жодному разі це не означає, що особа може собі дозволити процесуальний привілей на користування безоплатною допомогою п'яти захисників, оскільки відповідно до буквальному тлумачення цієї норми та згаданого Закону України «Про безоплатну правову допомогу» особа має право на безоплатну правову допомогу лише одного захисника. При цьому будь-яка інша особа, яка має ідентичний процесуальний статус підозрюваного та за наявності матеріальної можливості, може розраховувати на захист своїх інтересів з боку декількох захисників (до п'яти). Отже, диспропорція рівності міститься і в чинному КПК України.

У змісті Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України) також є норми, що підтверджують, що критерій рівності не завжди є атрибутом справедливості. Наприклад, глава 20 КВК України регламентує особливості відбування покарання в колоніях різних видів. Крім того, норми цієї глави регулюють періодичність надання короткострокових та тривалих побачень для засуджених залежно від відбування зазначених осіб у відповідних дільницях. Так, навіть засуджений, який відбуває покарання в дільниці ресоціалізації (далі – ДР), дотримується встановленого порядку відбування покарання, має відповідні заохочення від адміністрації виправного закладу та в цілому характеризується позитивно, не завжди має можливість фактичного переведення до дільниці соціальної реабілітації (далі – ДСР) та користуватися «розширеним» переліком прав, у тому числі на побачення. Відсутність такої можливості є цілком реальною за умови наповненості ДСР. Засуджені, у яких фактично є ідентичний «позитивний статус», але через перебування в різних дільницях вимушено мають нерівні можливості в набутті та реалізації аналогічних прав. Отже, у змісті КВК України фактор рівності є дещо умовним явищем. На нашу думку, декларативний елемент рівності як обов'язковий атрибут засади справедливості на практиці є дещо формальним елементом, що доволі часто перетворюється на нормативну фікцію, тому засада справедливості як один із фундаментальних принципів права досить часто не відповідає рівності учасників правовідносин, у тому числі в межах кримінально-виконавчого права.

Висновки. На підставі наведеного слід зазначити, що засада справедливості є ключовим принципом у системі засад кримінально-виконавчого права. Цей принцип є відображенням природно-правової концепції походження права як основного регулятора суспільних та внутрішньодержавних відносин. Саме природно-правова основа засади справедливості є коректним відображенням фундаментальності цього принципу як суб'єктивного сприйняття учасниками кримінально-виконавчих відносин змісту цих відносин та якісних показників діяльності органів пенітенціарної системи. Критерій рівності не є аксіоматичним елементом засади справедливості, адже зміст кримінально-виконавчого закону, як й інших нормативно-правових актів кримінально-правової сфери, свідчить про суттєву нормативну диспропорцію рівності. Цей факт є цілком логічним у сучасних вітчизняних нормативних реаліях та сфері правозастосування.

Список використаних джерел

1. Кант И. Сочинения. М., 1964. Т. 2. 312 с.
2. Жигалкін І. П. Справедливість як засадничий принцип трудового права України. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/26.05.15/Conf_26.05.15_31.pdf (дата звернення: 24.01.2022).
3. Здоровець С. В. Застосування принципу справедливості у новітньому судочинстві України (матеріально-правовий аспект). URL: [https://protocol.ua/ru/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_\(materialno_pravoviy_aspekt\)/](https://protocol.ua/ru/zastosuvannya_printsipu_spravedlivosti_u_novitnomu_sudochinstvi_ukraini_(materialno_pravoviy_aspekt)/) (дата звернення: 24.01.2022).
4. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2006. 565 с.
5. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
6. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови. Київ : «Українська книга», 2000. 480 с.
7. Ожегов С. И. Словарь русского языка. М. : Рус. яз., 1986. 796 с.
8. Алексеев С. С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М. : 1999. 712 с.
9. Мюллерсон Р. А. Решение Международного Суда по делу Никарагуа против США и международное право. СЕМП, 1987. М. : Наука, 1988. С. 36–56.
10. Головатий С. «Верховенство права» не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії «Доповідь про правовладдя». *Право України*. № 11. 2019. С. 40–82.
11. Минасян Н. М. Источники современного международного права. Р.-н.-Д., 1960. 152 с.
12. Мінченко Р. М. Принцип справедливості як основний критерій взаємодії особистості та державної влади. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1103/Minchenko.pdf?sequence=1> (дата звернення: 24.01.2022).
13. Недбайло П. Е. Система юридических гарантий применения советских правовых норм. *Правоведение*. 1971. № 3. С. 44–53.
14. Демидов И. Ф. Принципы советского уголовного процесса. Курс советского уголовного процесса. Общая часть. М. : Юрид. лит., 1989. 638 с.
15. Кучинська О. П. Роль принципів кримінального провадження в механізмі забезпечення прав його учасників : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2013. 441 с.
16. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 24.01.2022).
17. Житник О. О. Поняття справедливості в сучасних наукових дослідженнях. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2014. № 1. С. 58–67.
18. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 1998. 382 с.

References

1. Kant, I. (1964). *Sochineniya* [Works]. Moscow. 312 s. [in Russian].
2. Zhyhalkin, I. P. *Spravedlyvist yak zasadnychi pryntsyp trudovoho prava Ukrainy* [Justice as a fundamental principle of labor law of Ukraine]. URL: https://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2015/05/26.05.15/Conf_26.05.15_31.pdf (data zvernennia: 24.01.2022) [in Ukrainian].

3. Zdorovets, S. V. Zastosuvannia pryntsyphu spravedlyvosti u novitnomu sudochynstvi Ukrainy (materialno-pravovyi aspekt) [Application of the principle of justice in the modern justice of Ukraine (material-legal aspect)]. URL: [https://protocol.ua/ru/zastosuvannya_printsyphu_spravedlyvosti_u_novitnomu_sudochynstvi_ukraini_\(materialno_pravoviy_aspekt\)/](https://protocol.ua/ru/zastosuvannya_printsyphu_spravedlyvosti_u_novitnomu_sudochynstvi_ukraini_(materialno_pravoviy_aspekt)/) (data zvernennia: 24.01.2022) [in Ukrainian].
4. Skakun, O. F. (2006). Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk [Theory of State and Law : textbook]. Kharkiv : Konsum. 565 s. [in Ukrainian].
5. Busel, V. T. (2005). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language]. Kyiv : VTF «Perun». 1728 s. [in Ukrainian].
6. Karavanskyi, S. (2000). Praktychnyi slovnyk synonimiv ukrainskoi movy [Practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language]. Kyiv : «Ukrainska knyha». 480 s. [in Ukrainian].
7. Ozhegov, S. I. (1986). Slovar' russkogo yazyka [Dictionary of the Russian language]. Moscow. 796 s. [in Russian].
8. Alekseev, S. S. (1999). Pravo: azbuka – teoriya – filosofiya. Opyt kompleksnogo issledovaniya [Law: ABC – Theory – Philosophy. Comprehensive research experience]. Moscow. 712 s. [in Russian].
9. Myullerson, R. A. (1988). Reshenie Mezhdunarodnogo Suda po delu Nikaragua protiv SSHA i mezhdunarodnoe pravo [Decision of the International Court of Justice in the case of Nicaragua v. USA and international law]. Moscow : Nauka. S. 36–56 [in Russian].
10. Holovaty, S. (2019). «Verkhovenstvo prava» ne pratsiuie. Komentar do tekstu dokumenta Venetsiiskoi Komisii «Dopovid pro pravovladdia» [“Rule of Law” does not work. Commentary on the text of the document of the Venice Commission “Report on the rule of law”]. *Pravo Ukrainy*. № 11. S. 40–82 [in Ukrainian].
11. Minasyan, N. M. (1960). Istochniki sovremennogo mezhdunarodnogo prava [Sources of modern international law]. R.-n.-D. 152 s. [in Russian].
12. Minchenko, R. M. Pryntsyph spravedlyvosti yak osnovnyi kryterii vzaiemodii osobystosti ta derzhavnoi vlyady [The principle of justice as the main criterion of interaction between the individual and state power]. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/1103/Minchenko.pdf?sequence=1> (data zvernennia: 24.01.2022) [in Ukrainian].
13. Nedbajlo, P. E. (1971). Sistema yuridicheskikh garantij primeneniya sovetskih pravovykh norm [The system of legal guarantees for the application of Soviet legal norms]. *Pravovedenie*. № 3. S. 44–53 [in Russian].
14. Demidov, I. F. (1989). Principy sovetskogo ugolovnogo processa. Kurs sovetskogo ugolovnogo processa. Obshchaya chast' [Principles of the Soviet criminal process. The course of the Soviet criminal process. A common part]. Moscow : YUrid. lit. 638 s. [in Russian].
15. Kuchynska, O. P. (2013). Rol pryntsyphiv kryminalnogo provadzhennia v mekhanizmi zabezpechennia prav yoho uchastykiv : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.09 [The role of the principles of criminal proceedings in the mechanism of ensuring the rights of its participants]. Kyiv. 441 s. [in Ukrainian].
16. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnogo kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) [Decision of the Constitutional Court of Ukraine in a case on a constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine on compliance with the Constitution of Ukraine (constitutionality) of the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (case of a milder sentence)]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (data zvernennia: 24.01.2022) [in Ukrainian].
17. Zhytnyk, O. O. (2014). Poniattia spravedlyvosti v suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh. Filosofski ta metodolohichni problemy prava [The concept of justice in modern research]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. № 1. S. 58–67 [in Ukrainian].
18. Kolodii, A. M. (1998). Konstytutsiia i rozvytok pryntsyphiv prava Ukrainy (metodolohichni pytannia) : dys. ... d-ra yuryd. nauk : 12.00.01 [Constitution and development of principles of law of Ukraine (methodological issues)]. Kyiv. 382 s. [in Ukrainian].

Pylypenko Dmytro,

PhD in Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1299-6178>

THE PRINCIPLE OF JUSTICE IN THE CRIMINAL EXECUTIVE LAW OF UKRAINE

The principle of justice is one of the key principles of criminal executive law in the system. Justice belongs to the group of so-called common law principles, where it takes the leading place. This principle is a reflection of the natural-legal concept of the formation and

existence of law in society and the state. This principle is, in fact, the inner, subjective attitude of man to the realities around him, to his status in society, as well as the attitude of the state in the face of the relevant authorities to this status. This aspect is of key importance for legal relations in the field of criminal executive law, where the actual realization of human rights and personal freedom is decided. This additionally confirms the natural origin of the principle of justice. Till today there is no single, balanced, dominant paradigm among scholars regarding the perception and content of justice. Such diversification in theoretical approaches to the definition of justice as a legal basis is characteristic of the field of criminal executive law. This principle is also reflected in the content of legal norms and court decisions. Given this, there is a view among scholars to give this principle a purely positivist meaning, and the content of justice is tied to the legal construction of regulations. This aspect of modern legal realities only further emphasizes the importance of the principle of justice for the entire legal system of the state, but it can not in any way change the natural-legal, semantic content of justice. A separate important aspect of the existence of the principle of justice in modern criminal-executive realities is the criterion of equality. This element is portrayed by some scholars as an integral attribute of the principle of justice. However, as practical realities show, equality as an element of the principle of justice is often a declarative and conditional component. This is a logical factor, because individualization as a condition for the personification of a particular individual within the criminal-executive relations accordingly dominates within the criminal-executive relations over equality. This fact is quite logical, given the specifics of the criminal-executive sphere.

Key words: *criminal-executive law; system of principles of criminal-executive law of Ukraine; natural-legal concept; positivist concept; principle of justice.*

Надіслано до редколегії 07.02.2022
Рекомендовано до публікації 11.02.2022

РОЗДІЛ I

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. КОНСТИТУЦІЙНЕ ТА МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК: 343.2(045)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-19-27>

Северінова Олександра Борисівна,

доктор юридичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

ФУНКЦІЯ ОБОРОНИ ДЕРЖАВИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті проаналізовано історико-правові засади й теоретико-методологічні аспекти становлення та розвитку функції оборони держави. Класифіковано й систематизовано структурні елементи функції оборони держави, надано її комплексне авторське визначення. Зроблено висновок, що функцію оборони сучасної правової держави слід розуміти як природне, іманентно притаманне призначення держави як унікальної політичної організації всього суспільства, що проявляється в її обов'язку щодо захисту екзистенціально важливих національних інтересів через реалізацію цілісного комплексу нормативно визначених повноважень органів і посадових осіб публічної влади. До того ж функція оборони здійснюється в інтересах усього суспільства, яке утворює політичну націю – народ певної держави, з метою забезпечення стану захищеності життєво важливих національних інтересів від актів зовнішньої агресії чи будь-яких інших форм незаконного зовнішнього втручання до сфери внутрішніх справ суверенної держави.

Ключові слова: оборона; функції держави; державний суверенітет; державний апарат; права держава.

Постановка проблеми. Серед зовнішніх функцій сучасної держави особливе місце посідає функція оборони, урахувавши також необхідність забезпечення державного суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності в умовах виникнення принципово нових «гібридних» загроз та відсутність належного нормативно-правового регулювання способів протидії новітнім формам агресії як у міжнародному праві, так і у внутрішньому законодавстві багатьох держав.

Теоретико-методологічна специфіка вказаної функції полягає в тому, що оборона держави забезпечується завдяки правовим формам та методам як у питаннях внутрішньої політики, так і щодо зовнішнього аспекту захисту життєво важливих інтересів суспільства й держави.

Крім того, необхідно зазначити, що накопичений потенціал загроз внутрішнього та зовнішнього характеру на сьогодні досяг такого критичного рівня в нашій державі, за якого без теоретичної розробки та подальшого практично-прикладного впровадження

ефективних правових механізмів забезпечення національної безпеки та оборони на порядку денному може виникнути цілком реальне питання про існування України як цілісної та суверенної держави, що також підкреслює важливість та своєчасність дослідження теоретичних основ становлення та розвитку функції оборони держави.

Особливо гостро ця проблема постає в наявних умовах зовнішньої збройної агресії Російської Федерації та контрольованих нею незаконних збройних формувань проти державного суверенітету, політичної незалежності, територіальної цілісності нашої держави, включаючи фактичну окупацію іноземною державою Автономної Республіки Крим та тимчасову втрату контролю над окремими районами Донецької та Луганської областей. Усе це потребує деталізації оборонних повноважень державних органів, упорядкування субординаційних відносин на всіх рівнях публічної влади, переорієнтування державного апарату на діяльність під час військових дій, ухвалення чітких норм про воєнний стан та правовий режим антитерористичної операції, адже перемога у справедливій та легітимній з точки зору міжнародного права та внутрішнього законодавства самообороні Українського народу від зовнішньої агресії може бути досягнута виключно в поєднанні з пануванням принципу верховенства права та суворим дотриманням законності конституційними суб'єктами забезпечення функції оборони держави.

З означених позицій пояснюється й обумовлюється важливість та своєчасність дослідження історико-правових та теоретико-методологічних засад визначення і реалізації функції оборони держави, що становить актуальне науково-практичне завдання сучасної теоретико-правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі історико-правові й теоретичні аспекти визначення і реалізації функції оборони держави, а також загальні теоретичні та практичні аспекти забезпечення миру й безпеки відображено в роботах багатьох дослідників. Слід звернути увагу на внесок таких вітчизняних авторів, як М. П. Вавринчук, О. Л. Копиленко, О. І. Масензов, В. М. Олуйко, Г. П. Ситник, Д. О. Тихомиров, Ю. С. Шемшученко, П. П. Шляхтун та ін. Водночас варто зауважити, що в проведених правових дослідженнях немає комплексного аналізу теоретико-методологічних та історико-правових засад становлення і розвитку функції оборони держави в умовах сучасних загроз та небезпек, зокрема, у контексті зовнішньої збройної агресії в її новітніх «гібридних» формах втілення.

Метою статті є визначення історико-правових та теоретико-методологічних аспектів становлення, розвитку та сучасної реалізації функції оборони держави.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи теоретичні уявлення про функції держави, насамперед варто зазначити, що в загальному науковому (філософському) значенні термін «функція» (від лат. function – виконання, здійснення) було введено Г. Лейбніцем як «відношення двох об'єктів, у якому зміні одного відповідає зміна іншого»; «зовнішній прояв якостей якого-небудь об'єкта в даній системі відносин» [1, с. 178]. У юридичній літературі вказаний термін набув іншого значення, загальним визначенням якого є «обов'язок, коло діяльності; призначення, роль» [2, с. 54; 3, с. 556], тобто в контексті розкриття іманентної сутності держави як суб'єкта правових відносин це означає «обов'язок держави», «коло діяльності держави», «призначення держави», «роль держави». Зокрема, оборону суспільства та захист його життєво важливих інтересів від зовнішньої агресії як одну з ключових зовнішніх функцій держави є всі підстави вважати її обов'язком, роллю, призначенням, а також, відповідно, однією з необхідних сфер діяльності публічної влади, що притаманна їй як стороні суспільного договору й відображена в чинних нормах позитивного права.

Зважаючи на особливості оборони як досить специфічної галузі правового регулювання та державно-правового забезпечення, доцільним убачаємо розглядати її в інтерпретації

природно притаманного державі призначення, що відображає безпосередньо її ознаки та сутність як політичної організації всього суспільства.

Подібне ставлення до оборони як спільного інтересу цілого суспільства, а не лише абсолютного монарха чи певної політичної еліти або, навпаки, класу у класових теоріях держави і права є результатом історичного діалектичного розвитку уявлень про правову державу з яскраво вираженою позакласовою, загальносоціальною домінантою. Іншими словами, функція оборони в сучасних умовах суспільно-правового розвитку з концептуальної точки зору є проявом інтересів суспільства в цілому та кожного його окремого члена, а не тільки державного апарату у вузькому тлумаченні змісту цієї конструкції.

Як цілком слушно зауважує в цьому контексті В. О. Затонський, основні інтерпретації визначення поняття функцій держави, однією з яких є і функція оборони, можуть бути зведені до кількох доктринальних поглядів [4, с. 65]. Згідно з першою позицією функції держави – це основні напрями у змісті діяльності держави, що визначаються її завданнями [5, с. 7], а це означає, що вся діяльність держави «розпадається на певні сторони, напрями, канали, по яким «розтікається» політика держави» [5, с. 8]. Найважливіша особливість зазначеного підходу полягає, як убачається, у тому, що під час установлення функцій держави «необхідно виявляти не всі напрями її діяльності, а лише такі з них, без яких дана держава на даному історичному етапі або протягом усього свого розвитку обійтися не спроможна» [4, с. 66; 6, с. 137; 7, с. 219].

Безумовно, саме до таких основних напрямів діяльності будь-якої держави належить і забезпечення оборони від зовнішньої агресії, що до того ж є притаманним та необхідним обов'язком, призначенням, роллю держави на будь-якій стадії її історичного та історико-правового розвитку (у тому числі в рамках доктрини правової держави як елемента сучасного феномену розвинутого конституціоналізму).

Відповідно до іншого теоретико-методологічного підходу щодо визначення сутності та правової природи правової категорії «функція держави» цей термін варто розуміти як конкретний зміст діяльності держави, а не її напрями. Так, Д. Ю. Цивалідзе зазначає, що «більш правильним є розглядати функції держави як елементи змісту її багатогранної діяльності» [8, с. 7].

Крім того, низка авторів тлумачить функції держави як «об'єктивно необхідний, владний управлінський вплив держави у певній сфері суспільних відносин, спрямований <...> на збереження даного суспільства, забезпечення його цілісності та життєдіяльності» [9, с. 147].

На наш погляд, обидві позиції можуть бути успішно спроектовані на конкретну сферу суспільних відносин та інтегровані до єдиного, уніфікованого профільного визначення, згідно з яким функцію оборони держави доцільно розглядати як природне, іманентно притаманне призначення держави як унікальної політичної організації всього суспільства, що проявляється в її обов'язку щодо захисту екзистенціально важливих національних інтересів через реалізацію цілісного комплексу нормативно встановлених повноважень органів та посадових осіб публічної влади.

Слід зазначити, що з-поміж інших життєво важливих для соціуму об'єктів правового регулювання такою ключовою для забезпечення виживання і сталого розвитку суспільства й кожного окремого індивіда сферою суспільних відносин є забезпечення оборони держави, яка здійснюється компетентними органами та посадовими особами публічної влади згідно з нормативно визначеним структурно-функціональним принципом розподілу влади у відповідній державі.

З історико-правової точки зору формування функції оборони держави має декілька ключових передумов та внутрішніх характеристик, які слід виокремити з метою належного

розуміння об'єктивних закономірностей становлення та розвитку вказаного напрямку діяльності держави та її системи публічно-владних інститутів.

По-перше, історично від виникнення перших організованих держав до Нового часу суб'єктом (носієм) функції оборони був монарх, а її об'єктом – індивідуальний суверен, тобто фактично два вказані стани співпадали, а отже фактично здійснювалася оборона політичних інтересів монарха-суверена, а не суспільства чи народу в цілому. Як зазначав з огляду на це ще в 1280–1283 рр. Ф. де Бомануар, сувереном є король, оскільки його панівне становище в королівстві суверенне [10, с. 43]. Саме в цей період у французькій мові затвердилося поняття «суверенітет» як певна позиція панування, влади, унікального становища, що захищається та обороняється суверенними збройними силами, безпосередньо підпорядкованими суверену-монарху. Крім того, на думку Т. Моммзена, висловлену щодо сутності титулу «імператор» у Стародавньому Римі, цей титул мав сенс «вищої військової влади, ідентифікуючись із персоною її носія» [11, с. 68], тобто імператор був носієм функції оборони держави та особою, персонально відповідальною за її належну реалізацію, але водночас і такою, що має необмежені повноваження та спрямовує зусилля збройних сил насамперед на забезпечення власної авторитарної політичної влади через її ототожнення з національними інтересами держави загалом.

По-друге, подальший розвиток концепції оборони в Новий час як функції суверенної держави пов'язаний із поступовим визнанням народного суверенітету як необхідної передумови державного суверенітету та політичної нації як джерела влади в державі. Як зауважував у контексті вказаних трансформацій Г. Ласкі, «ми маємо знаходити істинне розуміння суверенітету не у використанні примусової влади, що користується власними інструментами, а у вияві доброї волі, заради якої ця влада здійснюється... Де торжествує суверенітет, де діє держава, ця дія відбувається зі згоди людей» [12, с. 4]. Починаючи з Нового часу, оборона держави сприймається як справа всього суспільства, що відображає загальне благо та спільний інтерес кожного члена соціуму у стані фізичної захищеності та безпеки.

Водночас ще Аристотель у своїх роздумах щодо ідеального державного облаштування та способів управління суспільством висував критерій безпеки громадян [13, с. 509]. Відомий мислитель Б. Спіноза головною метою створення «громадянського суспільства» називав «мир та безпеку життя» [14, с. 311], а Ж.-Ж. Руссо стверджував, що найважливішою турботою держави має бути «турбота про самозбереження» [15, с. 171].

Проте, за слушним твердженням Г. П. Ситника, В. М. Олуйка, М. П. Вавринчука, першим, хто із системних позицій проаналізував проблеми безпеки й виживання держави, суспільства та окремого індивіда в контексті їх взаємодії, був Т. Гоббс [16, с. 20]. На його думку, страх перед загрозами власній безпеці змушує людину жити в суспільстві та шукати в ньому засоби колективного захисту від зазначених загроз [17, с. 731], а забезпечити такий захист належним чином може виключно держава як політична організація всього суспільства, а не окремої його частини, яка володіє реальною можливістю та юридичним правом на легальні примусові дії у внутрішніх справах і застосування військової сили для самооборони від зовнішньої агресії.

По-третє, сучасний стан правового регулювання функції оборони держави безпосередньо втілює в собі міжнародно-правові принципи та норми у сфері забезпечення миру та безпеки в міждержавних відносинах.

Сучасні тлумачні словники трактують поняття «безпека» як стан, коли немає небезпеки, тобто як стан, за якого ніщо не загрожує кому-небудь або чому-небудь [18, с. 368]. З подібним визначенням не можна погодитися повною мірою, адже за такого підходу розглядається виключно ідеальна ситуація, що навряд чи може бути досягнута за реальних

політичних, правових, соціально-економічних, культурних (духовних) умов існування будь-якого сучасного суспільства та світу в цілому. У цьому контексті варто визнати справедливим зауваження В. Л. Манілова про те, що зміст категорії «безпека» становить певний стан системи, досягнутий унаслідок запобігання шкоди її розвитку (життєдіяльності) [19, с. 368].

Зокрема, на користь такого підходу до визначення юридичної сутності терміна «безпека» свідчить зміст міжнародно-правових документів, передусім Статут ООН, який визначив як одну з головних цілей створення та діяльності ООН об'єднання зусиль міжнародного співтовариства для підтримання безпеки, а держави-учасниці ОБСЄ у ст. 5 Заключного акта від 1 серпня 1975 року ухвалили: «...утримуватися від будь-яких дій, які можуть погіршити становище до такої міри, що буде поставлено під загрозу підтримання <...> безпеки» [20, с. 9].

Отже, на міжнародно-правовому рівні безпеку в широкому значенні розуміють як деяку якість міжнародних відносин, яка зумовлюється тим чи іншим рівнем міждержавних правовідносин, а тому безпеку можна розглядати як своєрідну інтегральну характеристику соціальної системи, що залежить від багатьох параметрів і характеризує той чи інший її стан (аж до людської цивілізації включно). У цьому разі досягнення такого стану соціальної системи визначає її головну ціль, а також спосіб та умови існування під впливом тих чи інших факторів, і саме це, на наш погляд, є кінцевою метою та комплексним показником ефективності реалізації державою функції оборони як іманентно притаманного їй соціального призначення.

Варто наголосити, що в сучасних правових державах функція оборони реалізується на фундаментальних засадах декількох загальних принципів права, які мають природно-правовий характер та в низці випадків пряму конституційно-правову регламентацію.

Загалом на підставі проведеного порівняльно-правового аналізу конституційного законодавства України й зарубіжних країн, а також міжнародно-правових джерел універсального та регіонального масштабу можна визначити такі принципи реалізації функції оборони держави, притаманні сучасним правовим (конституційним) державам із демократичним політичним режимом: а) державний суверенітет у зовнішній політиці та суверенна рівність держав між собою в міжнародних відносинах; б) пріоритет прав людини; в) самовизначення народів; г) невтручання у внутрішні справи інших держав; ґ) відмова від державного тероризму; д) принцип мирного врегулювання міжнародних спорів.

Зокрема, принцип державного суверенітету закріплено практично в усіх сучасних конституціях, до того ж більшості конституцій притаманний підхід до визначення суверенітету, відповідно до якого застосовується категорія народного суверенітету, тобто носієм влади визнається саме народ, що здійснює державну владу безпосередньо, а також через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Пріоритет прав людини є ще одним правовим принципом забезпечення оборони держави, що прямо відображає відповідний основний принцип міжнародного права та головне внутрішнє призначення держави, що проголошує або фактично є соціальною, правовою, демократичною засадою, адже, як зазначено у ст. 16 французької Декларації прав людини і громадянина від 26 серпня 1789 року, «суспільство, у якому не забезпечено користування правами і не проведено поділ влади, не має Конституції» [21].

Принцип самовизначення народів, у свою чергу, слід розглядати в контексті забезпечення функції оборони держави у двох основних значеннях.

По-перше, народ будь-якої країни має самостійно приймати рішення, підтримувати наявний у державі суспільний лад і політичний устрій чи вимагати змін у тому чи іншому напрямі шляхом голосування або в певних випадках через акти протесту аж до повстання чи революції.

По-друге, ідеться про певні територіальні зміни держави: об'єднання кількох незалежних держав у єдину державу, відокремлення від держави частини її території і створення на ній окремої самостійної держави або приєднання до території іншої незалежної держави. Таке об'єднання, приєднання чи розділення здійснюється відповідно до висловленої волі народу, а також за умови додержання норм і принципів міжнародного та конституційного права.

Згідно з цим принципом народи мають право вільно визначати свій політичний статус, економічний, соціальний і культурний розвиток, тому саме це право, на наш погляд, становить першочерговий предмет захисту в межах реалізації функції оборони держави від зовнішньої агресії.

Відповідно до п. 7 ст. 2 Статуту ООН принцип невтручання у внутрішні справи означає заборону державам і міжнародним організаціям втручання у внутрішні справи держав і народів. Розширюючи зміст цієї формули, Декларація про неприпустимість інтервенції і втручання у внутрішні справи держав (Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 9 грудня 1981 року) урочисто проголосила: «Жодна держава або група держав не має права здійснювати інтервенцію, або втручання в будь-якій формі, або з якоїсь причини у внутрішні й зовнішні справи інших держав». Декларація передбачає також зобов'язання кожної держави «боротися в рамках своїх конституційних повноважень проти розповсюдження фальшивих або неправдивих повідомлень, які можуть розглядатися як втручання у внутрішні справи інших держав або як такі, що завдають шкоди зміцненню миру, співробітництву і дружнім відносинам між державами» [22].

Указаний принцип (разом із принципом суверенної рівності держав) отримав свій логічний розвиток через конституційний принцип мирного врегулювання міжнародних спорів як імперативного зобов'язання держави утримуватися у своїй зовнішній політиці від застосування сили чи погрози силою. Прикладом конституційного закріплення цього принципу є положення ст. 9 Конституції Італії: «Італія заперечує війну як посягання на свободу інших народів та як спосіб вирішення міжнародних спорів...». Схожі за юридичним змістом та конституційно-правовими наслідками формулювання містяться в Конституції Японії (ст. 9), Конституції України (ст. 18) та інших країн світу. Тож сучасне концептуальне розуміння функції оборони держави передбачає виключно здійснення самооборони від акту агресії, який вже фактично розпочався і триває, водночас початок військових дій першим з будь-яким обґрунтуванням та дотриманням певних формально-юридичних процедур згідно з основним міжнародно-правовим принципом незастосування сили чи погрози силою вважається міжнародним злочином – актом агресії. Можна констатувати, що право на війну після прийняття Статуту ООН 1945 р. юридично було виключене з переліку суверенних прав держави, а замість нього з'явився доктринальний концепт «право на самооборону», тобто легітимна реалізація функції оборони в сучасних умовах політико-правового розвитку можлива лише у двох випадках: а) для здійснення індивідуальної чи колективної самооборони від акту зовнішньої збройної агресії; б) на виконання резолюції Ради Безпеки ООН, що санкціонує застосування світовим співтовариством відповідних примусових заходів.

В останні роки дослідники виокремлюють ще один конституційний принцип забезпечення національної безпеки та оборони, визначаючи його відмову від державного тероризму, який розуміють як «репресії відповідних державних органів проти свого власного населення, або тероризм інспірований, або підтриманий на державному рівні щодо інших країн, опозиційних партій чи окремих осіб» [23, с. 15]. Передусім державним тероризмом вважають певні незаконні, неправові насильницькі дії з боку держави з метою задоволення певних політичних, економічних або інших власних інтересів. З цього погляду

можна констатувати, що у світі немає жодної чинної Конституції або іншого джерела національної системи права, положення яких схвалюють чи проголошують терористичні або інші насильницькі методи здійснення державної зовнішньої чи внутрішньої політики припустимими або бажаними, але водночас указані прояви наявні в деяких суспільствах фактично, усупереч чинним правовим принципам і нормам. Зазначимо, що будь-які форми так званого «державного тероризму» в умовах функціонування сучасної правової держави є несумісними з внутрішньою сутністю функції оборони, адже спрямовуються на порушення прав та законних інтересів інших суб'єктів правових відносин, а не на забезпечення стану захищеності власних національних інтересів, а саме це є єдино можливим змістом функції оборони держави за умови дотримання фундаментальних і переважно визначальних принципів верховенства права та суверенної рівності держав.

Крім указаних основних спеціальних конституційних принципів забезпечення національної безпеки та оборони, необхідно звернути увагу на специфічний принцип постійного нейтралітету в зовнішній політиці (його В. Н. Денисов трактує як «позицію держави, що не перебуває у стані війни зі сторонами, які воюють, і не бере участі у воєнних діях» [24, с. 442], що за умови постійності стає особливою позицією держави з будь-якого військового конфлікту, який виникає або може виникнути в майбутньому), притаманний унікальній конституційно-правовій системі Швейцарії на підставі Конституції Швейцарії 1999 р. [25]. Отже, позицію постійного нейтралітету за певних умов з теоретико-методологічної точки зору можна вважати специфічною формою реалізації функції оборони держави, що створює можливість для уникнення прямої участі в будь-яких військових діях та забезпечення в такий спосіб стану захищеності національних інтересів від будь-якої гіпотетичної збройної агресії та інших форм незаконного втручання у внутрішні справи держави, які становлять предмет спільних справ певного соціуму.

Висновки. Отже, у результаті проведеного дослідження можна зробити загальний концептуальний висновок теоретико-методологічного характеру, що функцію оборони сучасної правової держави слід розуміти як природне, іманентно притаманне призначення держави як унікальної політичної організації всього суспільства, що проявляється в її обов'язку щодо захисту екзистенціально важливих національних інтересів через реалізацію цілісного комплексу нормативно визначених повноважень органів та посадових осіб публічної влади. До того ж функція оборони здійснюється в інтересах усього суспільства, яке утворює політичну націю – народ певної держави, з метою забезпечення стану захищеності життєво важливих національних інтересів від актів зовнішньої агресії чи будь-яких інших форм незаконного зовнішнього втручання до сфери внутрішніх справ суверенної держави.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в необхідності визначення сутності та форм реалізації функції оборони держави в сучасних умовах появи принципово нових загроз, що є проявами «гібридної» зовнішньої агресії. Зокрема, ідеться про актуальність наукового теоретичного опрацювання та формулювання відповідних практичних пропозицій щодо створення комплексного концептуального розуміння оборони як сукупності заходів у військовій, політичній, соціально-економічній, культурно-духовній, інформаційно-комунікаційній сферах життєдіяльності суспільства та функціонування системи публічної влади.

Список використаних джерел

1. Философский энциклопедический словарь. М., 1983. 800 с.
2. Философский словарь / под. ред. И. Т. Фролова. 5-е изд. М., 1987. 960 с.
3. Словарь иностранных слов. 18-е изд., стер. М. : Русский язык, 1989. 980 с.
4. Затонский В. А. Эффективная государственность / под. ред. А. В. Малько. М. : Юристъ, 2006. 324 с.

5. Черноголовкин Н. В. Теория функций социалистического государства. М., 1970. 240 с.
6. Тененбаум В. О. Государство: система категорий. Саратов, 1971. 265 с.
7. Марксистско-ленинская общая теория государства и права: основные институты и понятия. М., 1970. 600 с.
8. Цивалидзе Д. Ю. Развитие экономических функций социалистического государства в современных условиях : автореф. дисс. ... докт. экон. наук. М., 1971. 18 с.
9. Кузнецов И. А. К вопросу о понятии функций государства. *Вопросы теории государства и права: межвузовский сборник научных трудов*. Вып. 3. Под ред. И. Н. Сенякина. Саратов, 2001. С. 145–154.
10. Мусихин Г. И. Суверенитет, монархия и революция. *Суверенитет: трансформация понятий и практик*. М. : МГИМО-Университет, 2008. С. 43–57.
11. Mommsen T. Romisches Staatsrecht. Leipzig, 1877. 770 s.
12. Laski H. J. Studies of the Problem of Sovereignty. L., 1968. 171 p.
13. Аристотель. Политика. Соч. в 4-х т. М. : Мысль, 1983. Т. 4. 890 с.
14. Спиноза Б. Избранные произведения : в 2-х т. М. : Мысль, 1957. Т. 2. 600 с.
15. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. М. : Мысль, 1969. 400 с.
16. Ситник Г. П., Олуйко В. М., Вавринчук М. П. Національна безпека України : навчальний посібник / за заг. ред. Г. П. Ситника. Хмельницький; Київ : Кондор, 2007. 616 с.
17. Гоббс Т. Сочинения : в 2-х т. / пер. с англ.; сост. В. В. Соколов. М. : Мысль, 1982. Т. 1. 621 с.
18. Безопасность России. Правовые, социально-экономические и научно-технические аспекты. Словарь терминов и определений. 2-е изд. М., 1999. 800 с.
19. Манилов В. Л. Безопасность в эпоху партнёрства. М. : ТЕППА, 1999. 700 с.
20. Ведомости Верховного Совета СССР. М., 1975. С. 6–18.
21. Декларация прав человека и гражданина 1789 г. URL: <http://liberte.newmail.ru/declaration.html> (дата звернення: 23.01.2022).
22. Страшун Б. А. Вступительная статья к Конституции Швейцарии 1999 г. *Конституции государств Европы*. М. : Норма, 2001. URL: http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm (дата звернення: 23.01.2022).
23. Коваленко А. И. Правовое государство: концепции и реальность. М., 1993. 150 с.
24. Великий энциклопедичний юридичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка. К. : Юрична думка, 2007. 992 с.
25. Конституция Швейцарии 1999 г. URL: http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm (дата звернення: 23.01.2022).

References

1. Filosofskiy entsiklopedicheskiy slovar [Philosophical Encyclopedic Dictionary]. М., 1983. 800 s. [in Russian].
2. Filosofskiy slovar [Philosophical Dictionary] / pod. red. I. T. Frolova. 5-e izd. М., 1987. 960 s. [in Russian].
3. Slovar inostrannyih slov [Dictionary of foreign words]. 18-e izd., ster. М. : Russkiy yazyik, 1989. 980 s. [in Russian].
4. Zatonkiy, V. A. (2006). Effektivnaya gosudarstvennost [Effective statehood] / pod. red. A. V. Malko. М. : Yurist. 324 s. [in Russian].
5. Chernogolovkin, N. V. (1970). Teoriya funktsiy sotsialisticheskogo gosudarstva [Theory of the functions of the socialist state]. М. 240 s. [in Russian].
6. Tenenbaum, V. O. (1971). Gosudarstvo: sistema kategoriy [State: category system]. Saratov. 265 s. [in Russian].
7. Marksistsko-leninskaya obschaya teoriya gosudarstva i prava: osnovnyie institutyi i ponyatiya [Marxist-Leninist General Theory of State and Law: Basic Institutions and Concepts]. М., 1970. 600 s. [in Russian].
8. Tzivalidze, D. Yu. (1971). Razvitie ekonomicheskikh funktsiy sotsialisticheskogo gosudarstva v sovremennyih usloviyah [Development of the economic functions of the socialist state in modern conditions] : avtoref. diss. ... dokt. ekon. nauk. М. 18 s. [in Russian].
9. Kuznetsov, I. A. (2001). K voprosu o ponyatii funktsiy gosudarstva [On the question of the concept of the functions of the state]. *Voprosy teorii gosudarstva i prava: mezhvuzovskiy sbornik nauchnyih trudov*. Vyp. 3. Pod red. I. N. Senyakina. Saratov. S. 145–154 [in Russian].
10. Musihin, G. I. (2008). Suverenitet, monarhiya i revolyutsiya [Sovereignty, monarchy and revolution]. *Suverenitet: transformatsiya ponyatiy i praktik*. М. : MGIMO-Universitet. S. 43–57 [in Russian].
11. Mommsen T. Romisches Staatsrecht. Leipzig, 1877. 770 s.
12. Laski H. J. Studies of the Problem of Sovereignty. L., 1968. 171 p.

13. Aristotel (1983). Politika [Politics]. Soch. v 4-h t. M.: Myisl. T. 4. 890 s. [in Russian].
14. Spinoza, B. (1957). Izbrannyye proizvedeniya [Selected works] : v 2-h t. M. : Myisl. T 2. 600 s. [in Russian].
15. Russo, Zh.-Zh. (1969). Ob obschestvennom dogovore [About the social contract]. M. : Myisl. 400 s. [in Russian].
16. Sytnyk, H. P., Oluiko, V. M., Vavrynychuk, M. P. (2007). Natsionalna bezpeka Ukrainy [National security of Ukraine] : navchalnyi posibnyk / za zah. red. H. P. Sytnyka. Khmelnytskyi; Kyiv : Kondor. 616 s. [in Ukrainian].
17. Gobbs, T. (1982). Sochineniya [Compositions] : v 2-h t. Per. s angl.; sost. V. V. Sokolov. M. : Myisl. T. 1. 621 s. [in Russian].
18. Bezopasnost Rossii. Pravovyie, sotsialno-ekonomicheskie i nauchno-tehnicheskie aspektyi Russian security. [Legal, socio-economic and scientific and technical aspects]. Slovar terminov i opredeleniy. 2-e izd. M., 1999. 800 s. [in Russian].
19. Manilov, V. L. (1999). Bezopasnost v epohu partnyorstva [Security in the age of partnership]. M : TERRA. 700 s. [in Russian].
20. Vedomosti Verhovnogo Soveta SSSR [Data of the Supreme Soviet of the USSR]. M., 1975. S. 6–18 [in Russian].
21. Deklaratsiya prav cheloveka i grazhdanina 1789 g. [Declaration of the Rights of Man and of the Citizen 1789]. URL: <http://liberte.newmail.ru/declaration.html> (data zvernennia: 23.01.2022) [in Russian].
22. Strashun, B. A. (2001). Vstupitelnaya statya k Kosntitutsii Shveysarii 1999 g. [Introductory article to the 1999 Swiss Constitution]. *Konstitutsii gosudarstv Evropyi*. M. : Norma. URL: http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm (data zvernennia: 23.01.2022) [in Russian].
23. Kovalenko, A. I. (1993). Pravovoe gosudarstvo: kontseptsii i realnost [Rule of Law: Concepts and Reality]. M. 150 s. [in Russian].
24. Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk [Big Encyclopedic Law Dictionary] / za red. Yu. S. Shemshuchenka. K. : Yurydychna dumka, 2007. 992 s. [in Ukrainian].
25. Konstitutsiya Shveysarii 1999 g. [The Swiss Constitution 1999]. URL: http://www.constitution.garant.ru/DOC_3864915.htm (data zvernennia: 23.01.2022) [in Russian].

Severinova Oleksandra,

Doctor of Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3013-9815>

FUNCTION OF STATE DEFENSE: HISTORICAL AND LEGAL AND THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS

The article analyzes the historical and legal principles and theoretical and methodological aspects of the formation and development of the state defense function. The structural elements of the state defense function are classified and systematized, its complex author's definition is given. It is concluded that the function of defense of the modern rule of law should be understood as a natural, inherent purpose of the state as a unique political organization of society, which is manifested in its duty to protect existentially important national interests through the implementation of a comprehensive set of statutory powers authorities. The defense function is carried out in the interests of the whole society, which forms a political nation – the people of a state, in order to ensure the protection of vital national interests from acts of external aggression or any other form of illegal external interference in the internal affairs of a sovereign state. It is emphasized that the problem of determining the current content of the state defense function is especially acute in the current conditions of external armed aggression of the Russian Federation and its controlled illegal armed groups against state sovereignty, political independence, territorial integrity of our state, including de facto foreign occupation of the Autonomous Republic of Crimea, control over certain districts of Donetsk and Luhansk regions. It is determined that such a situation requires detailing the defense powers of state bodies, regulating legal relations at all levels of public power, reorienting the state apparatus to activities during hostilities, adopting clear norms on martial law and the legal regime of anti-terrorist operation. From the point of view of international law and domestic law, the self-defense of the Ukrainian people from external aggression can be achieved only in combination with the rule of law and strict observance of the rule of law by constitutional subjects. It is proved that the position of permanent neutrality under certain conditions from the theoretical and methodological point of view can be considered a specific form of state defense, which creates conditions to avoid direct participation in any military action and thus ensure protection of national interests from any hypothetical armed aggression and other forms of illegal interference in the internal affairs of the state, which are the subject of common affairs of this society.

Key words: *defense; state functions; state sovereignty; state apparatus; constitutional state.*

Надіслано до редколегії 11.02.2022
Рекомендовано до публікації 16.02.2022

УДК: 323.21: 316.46

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-28-35>

Туренко Олег Станіславович,
доктор філософських наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-4731>

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ МАКСИМИ ДУНСА СКОТА

Досліджується сенс політико-правової доктрини Дунса Скота, її елементи та залежність від августиніанства. У концепті Іоанна світська влада залишається на позиціях старовірського пастирства. Вона є символічним відбитком Небесної ієрархії і повинна впорядковувати соціальний хаос, зберігати мир та справедливість, спрямовувати підданих до виконання природного закону. Іоанн заперечує Августинову ідею illuminatio і пропонує теорію волюнтаризму – справедливе може бути в межах люблячої волі Бога. Головним критерієм управління підданими господаря мусить бути Його заповіт любити Бога і ближнього – християнський альтруїзм. Цей концепт надає Дунсу Скоту можливість спростувати Августинове виправдання рабства й відстоювати концепт вільного шляху особи до щастя та блаженства, а спільноті – право на вільний розвиток публічної сфери життя.

Ключові слова: Скот Іоанн Дунс; політико-правова доктрина; закон; влада; держава; господар; справедливість; рабство; християнський альтруїзм.

Постановка проблеми. В історії європейської політико-правової думки є періоди підйому й падіння. На сьогодні переважають погляди, що середньовіччя є однією з епох занепаду, де завдяки церковному диктату та монархічному свавілля політична сфера не була розвинутою. Таке переконання, на нашу думку, є хибним, адже в часи Високого середньовіччя створено відомі та значущі політико-правові твори: «Полікрат» Іоанна Солсберійського, «Саксонське зеркало» Ейке фон Репкова, «Зразкове зеркало» Егідія Колонни, «Сім Партид» кастильського короля Альфонсо Мудрого, домініканське «Зерцало государів», «Про правління царів» Томи Аквінського та інші. У цю добу в політичній практиці затвердилися договірні відносини між королівською владою та підлеглими. Такий підхід означив дві взаємопов'язані тенденції: визнання гідності особистості [1, с. 70] та утвердження принципу верховенства права [2, с. 34]. Підтвердженням цих тенденцій є «Велика хартія вольностей», угорська «Золота булла», німецький «Статут на благо князів» [3, с. 337].

Тому середньовіччя слід уважати епохою підйому політико-правової думки Європи, під час якої розпочинається формування модерних принципів публічної сфери життя. Проте залишаються не визначеними процеси розвитку та наступності політико-правових учень у цю добу. Ключовим із питань є генеза Августинової політико-правової доктрини та її вплив на подальші політичні візії. Адже теорія Гіпонського єпископа, на думку Я. Пелікана, пронизує не лише доктрини інтелектуальних велетнів середньовіччя, а йде далі до Лютера, Кальвіна, Паскаля і Декарта, формуючи плинну європейську традицію [4, с. 31]. Августиніанство заклало світоглядні основи політичних дискурсів модерну. Теоретичний вплив учення святого Августина мав свої історичні етапи та впливових прихильників, які розвивали ідеї отця церкви. Одним із таких нащадків є Doctor Subtilis (Витончений доктор) – Іоанн Дунс Скот.

Метою статті є визначення сенсу та ключових елементів політико-правової доктрини Дунса Скота.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наша розвідка базуватиметься на працях М. Адамса, Х. Арендт, Е. Беттоні, П. Вайтмана, А. Воса, М. Гарцева, Е. Жильсона, Р. Кросса, Г. Майорова, У. Росса, Е. Уолтера, Т. Хоффмана, Е. Штадтера та інших учених.

Виклад основного матеріалу. Головною метою творчості Дунса Скота (традиційно відомий як шотландець, мінорит) є завдання спрямувати людину до досягнення універсального щастя, стану блаженства – споглядання і практичного наближення до Блага Творця, набуття вірянном християнських чеснот. Здобуття щастя в доктрині Іоанна перебуває в межах вимог природного закону. За твердженням Ефрема Беттоні, трактування Скотом природного закону «надає всім людям, незалежно від часу, місця, звичаїв і ментальності, з абсолютною чіткістю і безпосередньо впевненість. Його вимоги, з абсолютною очевидністю, можуть бути виконані лише за допомогою практичних рішень» [5, с. 174]. У зв'язку з цим прагнення індивідуального щастя знаходиться в активній практиці персони, її волі й умінні розпорядитися інтелектом, волею та владою. Індивідуальну практику слід розуміти як акт добровільного залучення вірянина до виконання вічного та природного законів, як його раціонально-вольову потугу, що призводить до єднання з різноманітними спільнотами вірян – родиною, корпораціями, державою, створюючи «об'єднання християн» (*corpus Christianorum*). Без входження особи в *corpus Christianorum* та його вдосконалення процес досягнення щастя є неможливим, оскільки індивідуальні гріхи впливають на моральність спільноти, на її шанси досягти християнської доброчесності, і навпаки – спільнота вірян збільшує можливості індивіда для здобуття доброчесності.

Слід нагадати, що концепт природного закону в доктрині Скота залишався в межах августиніанства, у якому існує послідовна ієрархія видів закону: *lex temporalis* (тимчасовий), *lex naturalis* (природний), *lex aeterna* (вічний) [6, с. 44]. *Lex aeterna* є причинністю кожної речі – усього Всесвіту, утримує його в єдності та злагоді. Він бере свій початок від бездоганної дефініції любові і, поступово сходячи вниз, не втрачає своєї сутності, зберігаючи силу любові й мудрості Творця. *Lex aeterna* закладений у душу вірянина та є образом, з яким людина «звіряє» свої земні прагнення. Однією з іпостасей вічного закону є Божий закон (*lex divina*), що є люблячою волею Творця. Ключовими нормами Божого закону є два заповіді Христа. Вони вимагають від вірянина любити Творця, а вже потім «свого ближнього». Божий закон має два соціально-політичні наслідки. По-перше, дві заповіді Христа в практичній площині стали підґрунтям для самопізнання людиною своїх недоліків та хиб іншого. Тобто ці закони формують ідеальний образ мислення, є критерієм справедливого та гідного. Крім того, у ході історичного вживання Христових заповітів відбулася легалізація індивідуальних принципів права і стався його розподіл на окремі сфери застосування – приватне та публічне право. По-друге, прийняття Божого закону є дією публічною: народ через Мойсея отримує право на рівну участь у створеній ідеальній спільноті. Присутність народу є обов'язковою процедурою «вступу в дію» Божого закону й утвердження принципів норм сумісного життя досконалої спільноті. Він затверджував принципи солідарності та право вирішувати загальні справи разом.

Природний закон має в основі вічний закон та є синтезом ідеальної норми людських відношень і загальних законів природи. Його ключовими нормами є безпека та продовження життя людського роду – «плодіться і розмножайтеся», захист людського життя, прагнення жити у злагоді, щасті та мирі. Августин поділяє дію *lex naturalis* на приватну й публічну, підкреслюючи спрямованість до універсального цілого та щасливого життя. Тому приписом природного закону є прагнення до щасливого життя, яке вільно реалізується людиною у двох взаємозалежних рівних складових буття. Водночас природним

є прагнення людей бути єдиним цілим, досягти стану загального порозуміння та злагоди (*concordia*) – порядку єдності в любові з усіма соціальними прошарками та елементами, що поєднані *corpus Christianorum* і політикою.

Тимчасовий закон у вузькому сенсі є тотожним сучасному розумінню позитивного закону. У широкому значенні, урахуваючи природні закони, – це соціальний регулятив, який історично діє в бутті народу, відображається в його традиціях, нормах сумісного життя. Він формує неповторність соціально-політичного порядку окремих народів, держав і детермінує їх розвиток. *Lex temporalis* є усвідомленою нормою, межею індивідуальних жадань. Тимчасовий закон утримує в цілісності соціальний порядок (будь він хоч і поганським) і своєю плінністю традиції та силою державного або соціального примусу створює інституційні основи для панування загального поняття справедливості [7].

Тимчасовий закон у теорії *Doctor Subtilis* є атрибутом земної влади. Владу Дунс Скот поділяє на два види. Перший – батьківське головування щодо своїх дітей, яке існує в межах природного права вищого над нижчим і виступає у формі влади господаря над своїми підданими. Другий – більш складний – влада не передбачає родинної близькості людей, а є зібранням людей у якусь спільність або державу, що обирає собі господаря, якому надаються владні повноваження. Незважаючи на принципи загальної консолідації і процедурні відмінності, обидва види влади визначаються Іоанном як «...влада Государя над підданими» (V, XI, 1) [8, с. 529]. Відтак влада є упорядкованою ієрархією соціально-політичного простору, певним відбитком Вищої волі та розуму – *orde Dei*. Влада первісно надається авторитетному, добродійному володарю народом або договірною спільністю. Із цього часу володар є пастирем свого політичного об'єднання, виконує місію досягнення загального блага, визначену імперативами природного закону.

Скотівське тлумачення влади теж відповідає августиніанству й завершує християнську парадигму, яку запроваджував ще апостол Павло. Це уявлення базується, на думку П. Рікера, на обов'язковій присутності у владі керманіча, що очолює ієрархічну піраміду влади. Зовні цієї інституції існує влада, яка живиться силою покарання і страху, прагненням підлеглих підкорятися наказам. Упевненість підлеглих у праві керманіча давати накази ґрунтується на християнському переконанні, що він як вищий на соціальній сходинці виконує волю Бога: керманіч незалежно від того, досягає він зміст своїх наказів чи ні, є знаряддям Божої справедливості. Завдяки своєму становищу керманіч може покарати будь-кого за зло, і це є головною ознакою державного насилля. Тож державне насилля нерозривне з принципом вищої справедливості. Та упорядкованість, якою є держава, не може суперечити наявній справедливості. Водночас держава є сферою суверенної волі керманіча. До того ж мету справедливих принципів управління керманіча не обов'язково досягати розумом підлеглим, бо прийнято вважати, що він керується своїми діями переважно завдяки прямій дії Божої справедливості на нього [9, с. 273–274].

Упорядкованість держави, на думку Іоанна, – це справа історії, не прогнозованих для розуму людини обставин. Схоласт зауважує, що формування державної влади спочатку має хаотичний характер: коли на одній території зібралось багато народів, які були несхожими та чужими один одному. Вони не мали традиції щодо обов'язку підпорядковуватися іншому. Ніхто з людей, як стверджує мінорит, «не мав влади через посередництво іншого» (V, XI, 2) [8, с. 529]. Під загрозою втрати миру племена за взаємною згодою змогли вибрати одного, який став господарем. Йому народи підкорювалися до смерті або згідно з умовами, які самі визначили. Влада господаря залишалася легітимною доти, доки той залишався живим, або в іншому разі – через успадкування.

Скотівський концепт влади цілком співзвучний з доктриною святого Августина. Останній трактував владу господаря в староеврейській традиції – як пастирську. Пастирська

влада держави виправдовується тим, що карає грішників, тих нерозумних, пристрасних й аморальних індивідів, котрі не здатні визначитися з істинним вибором. Через свою здатність до примусу держава формує справедливий для нерозумних грішників соціальний стан рабства. Пастирська держава має бінарні ознаки. Такий тип державної влади є не лише знаряддям примусу і втіленням погорди володарів, а й наочним прикладом смиренного служіння боговизначених «пастирів» Його волі. Життя і політична діяльність властителів підкорені вищим законам, які можуть бути й не зрозумілими та навіть не співпадати з традицією народу, а все ж повинні бути виконаними, бо це імперативна норма Творця. Християнські володарі є щаблем Його волі. Роз'яснюючи завдання пастирської держави, Августин пише: «Цар має право в тій державі, у якій панує, видати якесь розпорядження, якого ніхто перед ним, ані він сам ще не видавав, і підкорення тому розпорядженню не суперечить суспільним засадам цієї держави, ба більше, сам непослух був би порушенням прав, бо послух своїм володарям – це загальна умова людського суспільства. А наскільки ж більше в усіх розпорядженнях треба без сумніву і вагання підкорятися Богові, Володареві всього Всесвіту! Бо як в ієрархії людської суспільності вища влада поставлена над нижчою, то та їй корилася, так само Бог стоїть понад усім» (Conf. III; 8) [10, с. 41].

У свою чергу, Скот визначає ідеальні принципи державного управління. На його думку, основою державного управління є встановлення законів, оскільки ця політична процедура дозволена Творцем як законодавцю-керманичу, так і суддям. Встановлені владою закони повинні бути спрямовані на збереження миру, а піддані мусять дотримуватися їх, доки закони не суперечать Божим законам, тобто Вищій справедливості. Природний закон вимагає, щоб законодавець був розсудливим і владним. Розсудливість, підґрунтям якої є практичний розум, потрібна для визначення загальносуспільних справ та мети, що необхідні кожному для мирного життя. А владність дає можливість государю, який не завжди може бути розсудливим, підкорити, зв'язати обов'язком своїх підлеглих. Певно, Іоанн мав на увазі здатність государя надавати тимчасовим законам держави імперативності, тобто примушувати підданих виконувати свої накази попри все: накази правителя повинні виконувати всі, незважаючи на обставини.

У державних справах законодавець має дотримуватися міри, прагнути досягти злагоди між приватними інтересами й загальними. Така суспільна гармонізація визначає цілком певні критерії справедливого, тобто принципи справедливого для загального блага. Окремі критерії справедливого у приватній сфері повинні співпадати з критеріями загального. І якщо в деяких випадках правильним стає невиконання прийнятих законів, які стосуються сфери приватної справедливості, тобто якщо справедливість у приватній сфері призводить до втрати загальної справедливості, то це означає, що нанесено шкоду благу держави, унаслідок чого має бути покарано винного. Отже, загальні інтереси спільності Дунс Скот ставить вище від приватних інтересів. Хоча останні не можуть бути відчужені від індивідуальної волі, адже одиничне становить усю складність палітри загального, соціально-публічного, і – найголовніше – індивідуальне як втілення волі й задума Творця є останнім проявом Його любові до людства.

Цілком логічно виникає питання: який закон слід вважати справедливим? Відповідь Дунса Скота базується на двох формулюваннях. Насамперед мінорит формулює свої роздуми на підставі цицеронівського визначення справедливого: «незмінне бажання дати кожному те, що йому належить», яке розповсюдив у християнській теології святий Августин. У цьому разі справедливість є «носієм свого власного права бути використаною в тому сенсі, що змушує визнати себе у вигляді певних осіб чи організацій» [11, с. 38]. Другим формувальним виразом є максима Августина «*Lex injusta non est lex*» (несправедливий закон не закон) та коментарів до неї Томи Аквінського. Останній деталізує вказаний вислів

такими поясненнями: «несправедливий закон – це насилля», «не закон в істинному сенсі, а певне спотворення закону» [12, с. 449]. Найімовірніше, мінорит був ознайомлений з візіями святого Томи, але їх не згадує, а спирається на коментар Августина: «Будь-який [закон] не є справедливим, окрім того, який або є наслідком божественного закону, що має практичні висновки з практичних принципів, або того, який відповідає божественному закону, або, принаймні, не суперечить [божественному закону]» (V, XI, 6) [8, с. 531]. Із цієї максими Іоанн робить два висновки. По-перше, несправедливим може бути людський закон, який наказує робити те, що суперечить божественному закону. По-друге, справедливий закон не повинен спрямовувати людину до смертного гріха. Отже, у доктрині Скота справедливе має чітко виявлений легально-дистрибутивний характер, який забезпечує або держава, або *corpus Christianorum*.

На переконання Іоанна, метою людського закону, як і метою законодавця, має бути загальне благо, а не благо володаря. Саме для цього людський закон та його дотримання існують у земному житті, тобто в задумі Бога. Володар повинен піклуватися про владу Господа над вірянками, про спрямованість християн до Його заповідей. Насамперед цей обов'язок він мусить виконувати стосовно немовлят – не дозволяти батькам виховувати своїх дітей вільно, усупереч заповітам Бога. З цією метою володар може відірвати немовля від родини й виховувати його в межах Божих законів. Адже, як проголошує Іоанн, «...над немовлям Бог має більше права влади, аніж батьки, бо взагалі у впорядкованій системі влади ніяка влада не може зобов'язати до того, що суперечить вищій владі. Як говорить Августин: «Якщо влада наказує щось, що ти не повинен робити, то в такому разі, зрозуміло, відвернися від влади, боячись вищої влади» (V, XI, 10) [8, с. 533]. Остання теза Скота свідчить про перевагу колективного над індивідуальним і водночас підкреслює право керівника порушувати природний закон і бути необмеженим у справі виховання дітей, що прямо порушує принцип свободи волі індивіда.

Схоласт визнає недосконалість сучасної йому державної влади. Він вважає, що в деяких країнах господарі більше піклуються про тимчасовий прибуток та особисту славу, а не дбають про славу Бога. Ці господарі більше карають підлеглих за злочини проти себе, ніж за гріхи проти Бога.

Також Іоанн звертає увагу на дві ключові особливості встановленого закону. Перша – це загальнообов'язковість закону. Будь-який проголошений закон зобов'язує всіх виконувати його припис. І якщо в законі не вказано особливих переваг окремих осіб, то всі індивіди повинні виконувати встановлений закон однаково. Друга особливість полягає в рівномірності та взаємозалежності природного закону і прийнятого закону людьми. Шотландець стверджує, що норми природного закону не повинні скасовуватися ухваленими законами держави.

Проте в деяких випадках, зауважає Іоанн, може бути навпаки. Наприклад, якщо в межах установленого закону є норма вільного підкорення однієї людини іншій, то це формально є порушенням природного закону, але така практика не порушує норму природного закону – свободу рішення людини. Коли ж норми природного закону стверджують, що людина нічого не винна іншому, однак якщо перший дав обітницю слугувати комусь, то він повинен слугувати особі в межах вільного порушення природного закону.

Остання особливість закону дала змогу Іоанну розглянути питання рабства: справедливий цей стан чи ні. Попередньо рабами, на думку схоласта, однозначно стають лише в результаті свого особистого вибору, тобто вільного рішення. У цілому ж, на відміну від Августина, стан рабства мислитель засуджує, вважаючи його в абсолютному сенсі несправедливим. Оскільки людина, що стала рабом, обмежена від здійснення багатьох добродійних дій. Раб змушений підпорядковувати себе чужим цілям і постійно слугувати іншій

волі, тобто відмовитися від свободи, яка первісно дана Богом, а це є порушенням природного закону.

Однак є два випадки, коли рабство можна вважати справедливим, на думку Скота. Перший випадок досить очевидний: справедливим є стан рабства як міра покарання за власний злочин. За умови, що злочинець, який учинив тяжкий гріх проти спільноти, був засуджений суддею або керманічем держави. Другий випадок убачається Іоанну доволі складним, бо розглядається у разі захоплення людини під час війни й перетворення вільного на раба. Якщо людина, дякуючи своєму завойовнику за збереження життя, стає її прислужником, то це можна вважати умовним рабством, що базується на милосерді переможця і вдячності переможеного. Цей випадок є деякою умовою для того, щоб не поставати проти свого добродійника. Якщо ж «...переможений і врятований від смерті іншим разом почне війну проти свого господаря, який раніше доброзичливо зберіг йому життя, і несправедливо постане проти нього, тоді за його провину справедливо може бути призначене покарання рабством» (V, XII, 1) [8, с. 535]. Тому Іоанн робить висновок, що стан рабства є особистим волінням індивіда, який є виявом гордоців людини, посталої або проти законного порядку держави, або проти свого добродійника, і за цю гріховну в самій своїй суті дію вона повинна отримати справедливе покарання. В інших випадках, зауважує схоласт, перетворення людини на раба є тиранією, тобто злочином, порушенням вічного та природного законів.

Висновки. Дунс Скот розробив свою оригінальну політико-правову концепцію, яка в цілому не виходила за межі августиніанства. У концепті Іоанна світська влада мусить залишатися на позиціях староеврейського пастирства, вона формується з двох джерел: батьківського головування, що існує в межах природного права вищого над нижчим, та виборчої влади володаря, де первісною «волею Бога» є народ. Два види влади мають своє завершення в майже необмеженій владі правителя. Крім того, державна влада є символічним відбитком Небесної ієрархії влади й повинна впорядковувати соціальний хаос, зберігати мир та справедливість, спрямовувати підданих до виконання природного закону й доброчесності.

З часу свого легітимного обрання народом володар отримує незалежно від того, осягає він зміст своїх наказів чи ні, статус виконавця Божої волі. Цей концепт надає йому право необмежено використовувати насилля. Тому державний примус стає нерозривним принципом вищої справедливості та Божого порядку. Ключовим засобом управління політичною спільнотою Іоанн уважав тимчасовий закон, який є певним обмеженням деспотії, адже встановлені владою закони не можуть суперечити Божим законам, природному закону та принципу християнської любові.

Справедливість мінорит трактує в августиніанській традиції, а саме як імперативну норму Бога надати кожному те, що йому належить. Цю норму Скот пропонує виконувати легально й дистрибутивно – через суспільно-державні установи. У цьому контексті Іоанн суперечить Августиновій ідеї *illuminatio* (Боже осяяння мудрістю) і пропонує теорію Божого волюнтаризму, адже Божу мудрість-осіяння може бути інтерпретовано людьми в різних сенсах. Мінорит схиляється до думки, що істинно справедливе може бути в межах люблячої волі Бога, а не Його премудрості. Головним критерієм управління підданими господаря мусить бути Його заповіт любити Бога і ближнього, тобто своє тлумачення політичної справедливості господар повинен спрямовувати до християнського альтруїзму.

Саме християнський догмат Божої любові до кожного та вірянина до Творця, право вільної волі індивіда, імперативні вимоги природного закону надають Дунсу Скоту можливість заперечувати Августинове виправдання рабства та відстоювати концепт вільного шляху особи до щастя і блаженства, а спільноті – право на вільний розвиток публічної сфери життя.

Перспективами подальших розвідок є актуальні питання розвитку скотівських концептів влади, закону, справедливості, права держави перетворювати підлеглих на рабів у теоріях мислителів модерну.

Список використаних джерел

1. Гьофе О. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / пер. з нім. Л. А. Ситниченко, М. Д. Култаєвої. К. : Альтерпрес, 2003. 264 с.
2. Таманага Б. Верховенство права: історія, політика, теорія / переклад з англ. А. Іщенко. К. : Вид. Дім «Кисво-Могилянська академія», 2007. 208 с.
3. Калмыкова Е. В. Низложение государя: мятеж или вассальный долг подданных? *Власть, общество, индивид в средневековой Европе*. М. : Наука, 2008. 600 с. С. 319–353.
4. Пелікан Я. Виправдання традиції / пер. з англ. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2010. 218 с.
5. Bettoni E. Duns Scotus. The basic principles of his philosophy. Washington, 1961. 214 p.
6. Stone J. Human law and human justice. Stanford University Press, 1965. 415 p.
7. Туренко О. С. Августинова версія закону – європейський пошук легітиматії індивідуального. *Схід. Аналітично-інформаційний журнал*. 2013. № 6 (126). С. 282–285.
8. Скот Иоанн Дунс. Избранное. М. : Издательство Францисканцев, 2001. 584 с.
9. Рикёр П. История и истина / пер. с фр. СПб. : Алетея, 2002. 400 с.
10. Святой Августин. Сповідь / пер. з латини. Ю. Мушака; післям. С. Здіорука. К. : Основи, 1999. 319 с.
11. Бержелъ Жан-Луи. Общая теория права. К. : Издательство «КНТ», 2021. 464 с.
12. Финнис Джон. Естественное право и естественные права / пер. с англ. В. П. Гайдамака, А. В. Папихиной. М.; Челябинск : ИРИСЭН, Социум, 2016. 554 с.

References

1. Hofe, O. (2003). Rozum i pravo. Skladovi interkulturnoho pravovoho dyskursu [Mind and law. Components of intercultural legal discourse] / per. z nim. L. A. Sytnychenko, M. D. Kul'taievoi. K. : Alterpres. 264 s. [in Ukrainian].
2. Tamanaha, B. (2007). Verkhovenstvo prava: istoriia, polityka, teoriia [Rule of law: history, politics, theory] : perekl. z anhl. A. Ishchenka. K. : Vyd. Dim «Kyievo-Mohylianska akademiia». 208 s. [in Ukrainian].
3. Kalmykova, E. V. (2008). Nizlozhenie gosudarya: myatezh ili vassal'nyj dolg poddannyyh? [Deposition of a sovereign: rebellion or vassalage of subjects?]. *Vlast', obshchestvo, individ v srednevekovoj Evrope*. M. : Nauka. 600 s. S. 319–353 [in Russian].
4. Pelikan, Ya. (2010). Vypravdannia tradytsii [Justification of tradition] / per. z anhl. K. : DUKh I LITERA. 218 s. [in Ukrainian].
5. Bettoni E. Duns Scotus: the basic principles of his philosophy. Washington, 1961. 214 p.
6. Stone J. Human law and human justice. Stanford University Press, 1965. 415 p.
7. Turenko, O. S. (2013). Avhustynova versiia zakonu – yevropeyskyi poshuk lehitymatsii indyvidualnogo [Augustine's version of the law – the European search for the legitimacy of the individual]. *Skhid. Analitichno-informatsiyni zhurnal*. № 6 (126). S. 282–285 [in Ukrainian].
8. Skot Ioann Duns (2001). Izbrannoe [Scott Duns. Favorites]. M. : Izdatel'stvo Franciskancev. 584 s. [in Russian].
9. Rikyor, P. (2002). Istoriya i istina [History and truth] / per. s fr. SPb. : Aletejya. 400 s. [in Russian].
10. Sviaty Avhustyn (1999). Spovid [Saint Augustine. Confession] / per. z latyn. Yu. Mushaka; pisliam. S. Zdioruka. K. : Osnovy. 319 s. [in Ukrainian].
11. Berzhel', Zhan-Lui (2021). Obshchaya teoriya prava [General theory of law]. K. : Izdatel'stvo «KNT». 464 s. [in Russian];
12. Finnis Dzhon (2016). Estestvennoe pravo i estestvennye prava [Natural law and natural rights] / per. s angl. V. P. Gajdamaka, A. V. Papihinoj. M.; Chelyabinsk : IRISSEN, Socium. 554 s. [in Russian].

Turenko Oleh,

Doctor of Philosophy, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4635-4731>

POLITICAL AND LEGAL MAXIMS OF DUNS SCOTT

The meanings of Duns Scott's political and legal doctrine, its elements and dependence on Augustinianism are studied. John developed his original political and legal concept, which, however, did not go beyond Augustinianism. In his conception, secular power must

remain in the position of ancient Jewish pastoral care and is formed from two sources: paternal presidency, which exists within the natural right of the higher over the lower, and the electoral power of the ruler, where the original «will of God» is the people. The two kinds of power have their culmination in the almost unlimited power of the ruler. At the same time, state power is a symbolic imprint of the Heavenly hierarchy of powers and must regulate social chaos, preserve peace and justice, guide subjects to the observance of natural law and virtue. From the time of his legitimate election by the people, the ruler receives, whether he comprehends the content of his orders or not, the status of executor of God's will. This concept gives him the right to use violence indefinitely. Thus, state coercion becomes an inseparable principle of the highest justice and God's order. John considered a temporary means of governing the political community to be a temporary law, which is a restriction of despotism, because the laws established by the authorities can not contradict God's laws, natural law and the principle of Christian love. The justice of the Minorites is interpreted in the Augustinian tradition as the imperative norm of God to give everyone what belongs to him. Scott proposes to implement this norm legally and distributively – through public institutions. In this context, John contradicts the Augustinian idea of illuminatio and proposes a theory of God's voluntarism, because God's wisdom-enlightenment can be interpreted by people in different ways. Thus the Minorite is inclined to think that the truly just can be within the loving will of God. The main criterion for the management of the master's subjects must be His testaments to love God and neighbor; that is, the master must direct his definitions of political justice to Christian altruism. It is the Christian dogma of God's love for everyone and the believer for the Creator; the right to free will of the individual, the imperative of natural law that gives Duns Scott the opportunity to contradict the Augustinian justification of slavery and defend the concept of the free path to happiness and bliss.

Key words: *Scott John Duns; political and legal doctrine; law; power; state; master; justice; slavery; voluntarism of love.*

Надіслано до редколегії 12.02.2022
Рекомендовано до публікації 18.02.2022

РОЗДІЛ II ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК: 349.2

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-36-44>

Абдель Фатах Анна Станіславівна,
здобувачка наукового ступеня «доктор філософії»
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

ТРУДОПРАВОВІ ОЗНАКИ, ЗМІСТ ТА ПРИРОДА УЧНІВСЬКОГО ДОГОВОРУ

У статті досліджено зміст учнівського договору як правового інституту, проаналізовано правове регулювання учнівства в країнах Європейського Союзу та визначено правову природу учнівського договору як самостійного виду договору у трудовому праві. Статтю підготовлено із застосуванням загальнодослідницьких та спеціальних методів наукового пізнання. Використано методи аналізу та синтезу, порівняльно-правового та історичного права, що дозволило окреслити трудові ознаки, зміст та природу учнівського договору.

Ключові слова: учнівство; учнівський договір; професійна підготовка; підвищення кваліфікації; учень; неповнолітні особи; працівник; роботодавець.

Постановка проблеми. Однією з форм підготовки та додаткової професійної освіти безпосередньо в роботодавця є учнівський договір, правова природа якого досі є дискусійною та остаточно не визначеною. Аналіз законодавства України вказує на існування прогалин щодо регулювання відносин, які пов'язані з професійною підготовкою безпосередньо в роботодавця.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі правовідносини, що виникають із договору учнівства, професійного навчання, перенавчання, підвищення кваліфікації, досліджуються досить тривалий час. Вивченню цього питання у своїх працях приділяли увагу як українські, так і зарубіжні науковці: Н. Б. Болотіна, М. Н. Броннікова, Н. М. Вапнярчук, К. М. Варшавський, І. С. Войтинський, Л. Я. Гінцбург, Ф. М. Левіант, Ю. П. Орловський, О. С. Пашков, В. Г. Ротань, Г. С. Скачкова, О. В. Смирнов, Г. І. Чанишева та інші.

Метою статті є наукове дослідження інституту учнівства, порівняльно-правовий аналіз учнівського договору, визначення його трудових та специфічних ознак на підставі вивчення законодавства країн Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. Історія учнівства починається з періоду Середньовіччя, коли ремісничі, торгові асоціації та гільдії регулювали учнівство на своїх підприємствах. На той час змішана форма навчання на підприємстві й у школі, так звана підготовка майстрів, була досить поширеною практикою. Більшість учнів була забезпечена харчуванням і житлом, але їм рідко виплачувалася заробітна плата.

Умови учнівства та порядок його організації відрізнялися в країнах Європи, що було наслідком особливостей закону, звичаю та індивідуального підходу в тій чи іншій країні.

Так, наприклад, Англія – одна з перших країн, яка нормативно в 1563 році Статутом ремісників закріпила положення, що стосувалися учнівства, створивши регламентовану та впорядковану систему, установивши норми, які детально визначали тривалість учнівства, стосунки між майстром та учнем, навіть умови про те, як учень повинен поводитися за межами свого робочого місця [1].

Коли розпочався процес індустріалізації в Європі, більшість галузей господарства прийняли концепцію навчання ремеслам та адаптували її до своїх потреб. Вони регулювали професійну підготовку шляхом створення обов'язкового каталогу навичок, знань та керівних принципів на час навчання. Учнівство залежно від професії могло тривати від 2 до 7 років, після чого учень ставав підмайстром.

Упродовж наступних століть відбулося розширення системи учнівства, що супроводжувалося поступовим удосконаленням законодавства про умови праці, у тому числі на робочому місці. Однак згодом загальна популярність учнівства знизилася через експлуатацію молодих учнів і жорсткі умови на багатьох фабриках, що стало причиною формування фабричного законодавства, яке врегульовувало питання роботи неповнолітніх осіб.

За часів Радянського Союзу учнівство набуло форми підготовки молодих кадрів, які не мали професійної освіти, у школах фабрично-заводського учнівства, навчальних бригадах та майстернях. Норми, що регламентували питання учнівства, містилися в Кодексі законів про працю РРФСР 1922 р. (глава XII «Про учнівство») та становили окремий інститут трудового права [2].

Після Другої світової війни характер учнівства значно змінився, причому в різних країнах. Мабуть, найрадикальніші зміни відбулися на Заході в таких країнах, як Німеччина, Франція, Великобританія. Так, у Німеччині відбувалася градація між кваліфікованими професіями, які вимагали учнів, і напівкваліфікованими професіями, які потребували стажистів, та ремеслами, у яких використовувалися ремісники. Неповне навчання в професійно-технічному училищі, включене в години роботи, було обов'язковим до 18 років [3]. Натомість у Франції було започатковано 24 національні професійні консультативні комісії, які представляли роботодавців, уряд та профспілки. Учнівство могло бути організовано за контрактом із приватним роботодавцем, шляхом відвідування школи після досягнення 16 років (так званий додатковий курс) або через навчання на ремісничому виробництві [4]. У Великобританії Закон про зайнятість та навчання 1948 року створив Центральне управління з працевлаштування молоді та зумовив пропозиції щодо утворення Національної об'єднаної ради з питань учнівства та професійної підготовки в кожній галузі [5].

Учнівство не втратило свого значення і в умовах сьогодення. Схеми учнівства широко поширені в усіх країнах-членах Європи. У зв'язку з пріоритетною політикою, направленою на полегшення доступу людей до ринку праці та підвищення їх шансів на кар'єру, учнівство стало одним із стратегічних напрямів. Учнівство є ефективною формою навчання на робочому місці, яка полегшує перехід від освіти (професійної підготовки) до роботи.

Під час розгляду питання правового регулювання учнівства, важливим є визначення поняття «учнівство» та виокремлення його характерних особливостей.

На міжнародному рівні термін «учнівство» вперше було визначено Рекомендацією щодо учнівства № 60 (далі – Рекомендація № 60) Міжнародної організації праці (далі – МОП) 1939 року: учнівство означає «всяку систему, за допомогою якої роботодавець зобов'язується по договору найняти підлітка і систематично навчати його або забезпечити його навчання певній професії протягом заздалегідь встановленого терміну, під час якого учень зобов'язаний працювати на роботодавця» [6].

У преамбулі Рекомендації № 60 визнається особливий характер учнівства, «оскільки воно здійснюється на підприємствах і передбачає договірні відносини між майстром та учнем» [6]. У преамбулі також указується, що ефективність цієї форми професійного навчання «значною мірою залежить від задовільного визначення та дотримання умов, що регулюють учнівство, і зокрема тих, що стосуються взаємних прав та обов'язків майстра та учня» [6].

У 1962 році, а саме після прийняття МОП Рекомендації про професійне навчання № 117, було додано кілька нових характеристик учнівства: «Систематичне довгострокове навчання певній професії, яке здійснюється переважно в межах підприємства або в незалежного ремісника, повинне регламентуватися письмовим договором про учнівство і відповідати встановленим нормам» [7].

Ураховуючи викладене, можна визначити основні ознаки учнівства:

- учнівство є системним процесом;
- учнівство виникає на підставі договірних відносин, які є взаємними, тому що права та обов'язки з'являються як в одній, так і в іншій стороні;
- має строковий характер;
- зазвичай має оплатний характер;
- відбувається, як правило, у межах підприємства;
- головна мета – навчання певній професії, здобуття кваліфікації;
- правове регулювання здійснюється як спеціальним законодавством, яке регламентує учнівство, так і трудовим законодавством.

Європейський Союз (далі – ЄС) надає великого значення якості учнівства, і саме тому 15 березня 2018 року було прийнято Рекомендацію «Про європейську систему якості та ефективність виробничого навчання, про посилені гарантії для молоді» (2018/C 153/01). Рекомендація встановлює, що перед початком учнівства необхідно укласти письмову угоду, яка визначає права й обов'язки учня, роботодавця та, за необхідності, установи професійної освіти й навчання щодо процесу навчання та умов праці. Отже, учнівський договір може бути як двостороннім, так і трестороннім. Рекомендація визначає, що головним елементом учнівства є навчання на робочому місці, частка якого повинна бути достатньою для оволодіння професійними навиками, до того ж учні повинні бути забезпечені соціальним захистом, включаючи необхідне страхування [8].

ЄС заохочує учнівство через Європейський альянс учнівства (EaFA) учнівства та Службу підтримки учнівства.

У багатьох європейських країнах учнівство не розглядається як варіант для тих, хто не може досягти успіху у школі та вступити на навчання до закладу вищої освіти, бо учнівство є найважливішим кроком на шляху до майбутнього працевлаштування випускників шкіл, закінчення яких не позбавляє особу права отримати вищу освіту. Це стосується не тільки Німеччини як батьківщини дуальної освіти, але й такої країни, як Австрія, у якій існує модель учнівства, аналогічна подвійній освіті в Німеччині.

В Австрії 40 % підлітків вступають на стажування у віці 15–16 років після завершення обов'язкової освіти. Показники відсіву учнів за цими програмами учнівства надзвичайно високі, а 94 % учнів починають працювати після успішного завершення однієї з цих програм. Випускники швейцарських шкіл також часто обирають учнівство, а з-поміж понад 300 курсів професійно-технічної підготовки по всій країні вони мають багато варіантів вибору. В обох країнах, як і в Німеччині, низький рівень безробіття серед молоді [9].

Наразі існують різноманітні системи учнівства в країнах Європейського Союзу. Одна з відмінностей систем учнівства стосується вимог національного законодавства країн стосовно розподілу часу на теоретичне освоєння матеріалу в закладах освіти та безпосереднє

навчання на робочому місці. Такі країни, як Австрія, Німеччина, Нідерланди передбачають, що повинно переважати перебування учнів під час навчання саме на робочому місці, а такі країни, як Бельгія, Франція та Іспанія є прикладами схем учнівства, коли більшість навчального часу проводиться в закладах освіти.

Серед критеріїв, за якими різняться системи учнівства, є види та розміри компенсації, що отримують учні залежно від їх правового статусу (найманий працівник – заробітна плата або студент – компенсація).

Системи учнівства відрізняються також підходом до правового регулювання цих відносин та закріпленням відповідних норм у різних законодавчих актах. Проаналізувавши законодавство країн ЄС, яке регламентує питання учнівства, можна здійснити поділ усіх країн на три групи:

1) країни, у яких учнівство регулюється виключно законодавством про учнівство: Бельгія (Угода про співпрацю з альтернативного навчання від 2015 р.), Данія (Закон про учнівство 1937 р.) та Ірландія (Закон про учнівство);

2) країни, у яких законодавство про учнівство повністю інтегроване в законодавство про освіту: наприклад, Нідерланди, де всі аспекти учнівства регламентуються Законом про освіту та професійну освіту 1995 року;

3) країни, у яких учнівство регулюється поєднанням законодавства про освіту та законодавства про працю / зайнятість. У таких країнах учнівство розглядається як форма зайнятості, а не навчання, тому учнівський договір являє собою індивідуальний трудовий договір як особливий елемент учнівства (Болгарія, Литва) [10].

Соціальний захист учнів значною мірою забезпечується у країнах, де програми учнівства регламентуються як трудові договори або особливі типи договорів, що визначаються трудовим законодавством; але у країнах, де схеми учнівства встановлюються як інші позадоговірні типи формальної угоди, учні, як правило, не користуються перевагами законодавства про соціальний захист чи захист зайнятості.

Таким чином, учнівство часто сприймається, з одного боку, як оплачувана робота, що забезпечує також професійну підготовку, а з іншого – як невід’ємна частина освіти молоді (наприклад, у Німеччині).

Національне законодавство України не дає визначення поняттю «учнівство». Однак питання дуальної освіти врегульовано такими нормативними актами, як Закон України «Про освіту» [11], розпорядження Кабінету Міністрів України від 19.09.2018 № 660-р «Про схвалення Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти» [12]; наказ Міністерства освіти і науки України від 12.12.2019 № 1551 «Про затвердження Положення про дуальну форму здобуття професійної (професійно-технічної) освіти». Відповідно до них «договір про здобуття професійної освіти за дуальною формою – тристороння угода, яка укладається в письмовій формі та регламентує відносини між здобувачем освіти, закладом освіти та суб’єктом господарювання з метою організації та провадження дуальної форми здобуття освіти» [13].

У Кодексі законів про працю України (далі – КЗпП України) немає спеціальних норм, які регулюють інститут учнівства. Виняток становить лише норма, що передбачає професійне навчання на виробництві (ст. 196 КЗпП України) [14]. Проект Трудового кодексу України також не містить норм, які надають визначення учнівського договору, хоча статтями 318–326 закріплено порядок урегулювання відносин між роботодавцем та працівниками, що навчаються безпосередньо в роботодавця, шляхом укладення угоди, якою визначаються їхні взаємні права та обов’язки, пов’язані з професійною підготовкою [15].

Зважаючи на особливості учнівства як правовідносин, які виникають з приводу здобуття учнем професійної освіти безпосередньо на підприємстві, що передбачає виконання

учнем трудових функцій, вважаємо, що учнівські правовідносини входять у предмет правового регулювання трудового права.

Учені по-різному розглядають учнівський договір: як один із видів трудового договору або як самостійний, окремих вид договору.

За своєю суттю учнівський договір – це угода між фізичною особою та роботодавцем, за якою учень, реалізуючи свою здатність до праці, виконує трудові функції в обмін на навчання для здобуття певних навичок (кваліфікації). Тому роботодавці зобов'язуються оплачувати роботу учнів, надавати їм ефективне навчання, а учні (стажери) зобов'язуються результативно працювати на роботодавця та виконувати навчальний план.

Учніські угоди корисні для обох сторін цих правовідносин, оскільки дозволяють роботодавцям компенсувати нестачу робочої сили, тоді як люди отримують можливість розвивати та вдосконалювати свої навички, одночасно отримуючи теоретичні знання.

Учніський договір як вид юридичного факту, з яким пов'язано виникнення правовідносин, повинен обов'язково містити відомості про:

- підприємство, яке приймає на навчання, та особу учня;
- дату початку та термін дії контракту;
- права й обов'язки сторін;
- години роботи та часу відпочинку, включаючи право на щорічну відпустку;
- розмір винагороди й порядок її виплати;
- місце навчання.

Крім того, в учнівському договорі можуть указуватися додаткові умови, узгоджені між сторонами, наприклад житло, харчування тощо.

Роботодавець повинен, зокрема, забезпечити належні умови (відповідна інфраструктура, використовуване обладнання і методи, умови праці, санітарія та безпека тощо), щоб навчання могло проходити задовільно.

У багатьох країнах, включаючи Данію, Францію, Німеччину, угоди про учнівство мають оформлятися письмово [10]. Учніський договір може передбачати підпис третьої сторони в особі освітнього чи професійно-технічного закладу, якщо це встановлено національними законодавчими та нормативно-правовими актами. Якщо учень не досяг повноліття, угода зазвичай підписується від його імені батьком, опікуном або законним представником.

У зв'язку з тим, що учнівство є предметом індивідуальних трудових договорів, які укладаються між учнем та роботодавцем, то учень за своїми трудовими правами та обов'язками прирівнюється до співробітника, з яким укладено трудовий контракт (договір), хоча й наділений певним статусом, оскільки він працює під керівництвом інструктора. Особа, яка уклала учнівський договір, водночас має статус учня та є співробітником компанії.

У країнах ЄС на законодавчому рівні по-різному визначено мінімальні та максимальні вікові обмеження для учнівства. Так, законами Австрії встановлено мінімальний вік особи, з якою може бути укладено учнівський договір, – 14 років, за наявності 9-річної обов'язкової шкільної освіти, а максимальний вік не вказано. Французьке законодавство передбачає укладення учнівського договору з особами віком від 16 до 29 років, але як виняток договір може бути укладено з особою віком 15 років за наявності в неї повної середньої освіти. В Угорщині встановлено мінімальний вік для початку навчання – 14 років, після закінчення неповної середньої школи. Однак перший рік практика може проходити лише в майстерні, а не в реальній компанії. Німеччина, навпаки, не визначає будь-якого конкретного вікового обмеження, надаючи в такий спосіб право на учнівство всім, хто отримав обов'язкову шкільну освіту. Кодекс законів про працю України не містить окремих норм,

що встановлюють вік, з якого може бути укладено саме учнівський договір, проте можна вважати, застосовуючи аналогію закону, що допускається укладення такої угоди з особою, яка досягла 16 років, але за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, також можуть, як виняток, прийматися на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років [16].

Оскільки серед осіб, які стають учнями після укладення учнівського договору, є неповнолітні особи, то Конвенцією МОП про мінімальний вік № 138 від 1973 року, передбачено, що її положення не застосовуються до роботи, що виконується дітьми та підлітками у школах загального, професійного чи технічного навчання, або до роботи, що здійснюється особами віком 14 років та старшими, у рамках належним чином нормативно відрегульованих програм освіти або професійної підготовки (ст. 6). Конвенція також дозволяє працевлаштування осіб віком 13–15 років для «легкої роботи», але тільки в тому разі, якщо це не завдасть шкоди (у тому числі) їхній участі у програмах професійного навчання [17].

Водночас Конвенція МОП про найгірші форми дитячої праці № 182 від 1999 року закликає до проведення заходів, спрямованих, за можливості, на забезпечення того, щоб усім дітям, звільненим від найгірших форм дитячої праці, гарантувався доступ до професійно-технічної підготовки [18].

Учнівство – це строкові трудові відносини, які припиняються після досягнення кінцевої мети, а саме з моменту отримання учнем певної кваліфікації. Тривалість учнівського договору в різних країнах насамперед залежить від програми учнівства, професії, яку отримує особа, та може коливатися від 1 до 4 років.

Так, законодавство Австрії передбачає більш ніж 250 програм учнівства, тривалість яких 2–4 роки. У Німеччині термін навчання за більшістю професій становить 24, 36 або 42 місяці залежно від професії. Більшість учнівських програм Данії розраховано на 4 роки, але деякі з них тривають 3 роки, а частина – 5 років [16]. У Швейцарії тривалість програми може бути скорочено, якщо учень освоїв певні попередні навички в одній професії або успішно завершив програму учнівства в іншій. Участь у програмі також може бути продовжено, якщо буде встановлено, що учень не досягне цілей підготовки протягом стандартного періоду [16].

Однією з істотних умов договору учнівства є визначення тривалості навантаження на робочому місці й навчання на базі закладу освіти. На підставі аналізу законодавства країн ЄС можна констатувати, що є країни, які законодавчо не встановлюють тривалості часу, проведеного в закладі освіти та на підприємстві, віддаючи врегулювання цього питання на розсуд соціальних партнерів (Данія).

Інша група країн на законодавчому рівні встановлює мінімальну тривалість навчання на підприємстві. Так, згідно зі статтею L6211-2 Трудового кодексу Франції тривалість виробничого навчання в навчальному центрі не може бути менше 25 % від загальної тривалості контракту [19]. Як правило, співвідношення практичної та теоретичної складової учнівства становить понад 50 %, хоча можуть бути суттєві варіації. Наприклад, в Австрії таке співвідношення становить 1/4, де на практичну складову відведено близько 80 %, а в Данії – 70 % [16].

Проектом Трудового кодексу України передбачено, що професійна підготовка безпосередньо в роботодавця проводиться в межах робочого часу, встановленого трудовим законодавством для працівників відповідного віку, професії і виробництва [15].

Учнівський договір між учнем та роботодавцем, який охоплює права та обов'язки кожної сторони, включає питання виплати винагороди. Учні зазвичай отримують винагороду у вигляді заробітної плати, допомоги або будь-якої іншої виплати, хоча в деяких випадках вона може обмежуватися відшкодуванням витрат (витрати на транспорт або проживання тощо).

Заробітна плата, що виплачується учням, як правило, визначається за їх віком та рівнем проходження учнівства. Вона розраховується на основі наперед визначеного відсотка від мінімальної заробітної плати та щорічно збільшується до кінця контракту.

Заробітна плата учня становить у середньому 50 % заробітної плати кваліфікованого працівника в Австрії, 30–70 % – у Данії та залежить від успішності за програмою учнівства [16].

Здебільшого роботодавці виплачують зарплату учням, а державні органи фінансують витрати на навчання у школі, але на практиці існує різне застосування цих двох позицій. Знову ж таки, як свідчить практика, від деяких роботодавців може бути потрібна сплата податку на учнів для фінансування навчання, що вже багато років відбувається у Франції, або збору з учнів, який нещодавно був запропонований в Англії. Роботодавці в інших державах-членах ЄС можуть оплачувати додаткові витрати (наприклад, на захисний одяг), особливо якщо це є частиною колективного договору. Однак роботодавці можуть не повністю виплачувати учням заробітну плату, іноді лише за час, витрачений на навчання на робочому місці, і є підтвердження того, що деякі платять менше, ніж ставка за роботу чи встановлена законом мінімальна заробітна плата.

Проектом Трудового кодексу України запропоновано, що за період професійної підготовки безпосередньо в роботодавця працівник має право на заробітну плату, яка не може бути меншою, ніж середня заробітна плата [15].

Учнівство передбачає також інші соціальні гарантії: окрім отримання матеріального забезпечення, зазвичай учням належить така сама відпустка, як й іншим працівникам, а також право на додаткову відпустку у зв'язку зі складанням іспитів. Учні підлягають вимогам чинного законодавства про безпеку та гігієну праці. Особи віком до 21 року обов'язково повинні проходити медичний огляд. У Франції учні мають той самий обсяг соціального захисту, як й інші працівники підприємства [19]. У разі хвороби чи нещасного випадку учень отримує допомогу та компенсаційну виплату системи соціального забезпечення. Крім того, учні застраховані від професійних захворювань та виробничих травм незалежно від того, чи відбувається нещасний випадок у навчальному закладі, на роботі чи під час поїздки від дому до місць, де вони проходять професійну підготовку.

Водночас учень повинен дотримуватися правил внутрішнього трудового розпорядку, що діють на підприємстві, сумлінно виконувати навчальний план та трудові функції. Учень може бути притягненим до дисциплінарної відповідальності, а за систематичне невиконання покладених на нього обов'язків учнівський договір може бути припинено достроково.

Висновки. Проведений правовий аналіз дає змогу визначити, що учнівський договір містить трудові ознаки, але у зв'язку з його особливостями є окремим різновидом договору з особливим предметом, змістом та специфікою суб'єктного складу. Дослідження правовідносин учнівства, удосконалення національного законодавства з урахуванням провідного досвіду зарубіжних країн – це важливий етап у становленні та розвитку інституту учнівства в Україні.

Список використаних джерел

1. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. "Apprenticeship". Encyclopedia Britannica, 19 Feb. 2020. URL: <https://www.britannica.com/topic/apprenticeship> (дата звернення: 15.01.2022).
2. Постановление ВЦИК РСФСР от 09.11.1922 «О введении в действие Кодекса Законов о Труде Р.С.Ф.С.Р. изд. 1922 г.» (вместе с «Кодексом Законов о Труде Р.С.Ф.С.Р.»). *СУ РСФСР*. 1922. № 70. Ст. 903. URL: https://pravo.by/ImgPravo/pdf/sm_full.aspx_guid=1711831479396362.pdf (дата звернення: 15.01.2022).
3. Prak, Maarten & Wallis, Patrick. (2019). Introduction: Apprenticeship in Early Modern Europe. DOI: 10.1017/9781108690188.001 (дата звернення: 15.01.2022).

4. Par Jean-Luc Déjeans Directeur du CIFCA. Historie de l'apprentissage et de la formation alternée. URL: https://www.cifca.fr/il-y-a-1000-ans-_r_9.html (дата звернення: 15.01.2022).
5. Employment and Training Act 1948. URL: <http://www.educationengland.org.uk/documents/acts/1948-employment-training-act.html> (дата звернення: 15.01.2022).
6. R060 – Apprenticeship Recommendation, 1939 (No. 60). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:13689473969421::NO::P12100_SHOW_TEXT:Y (дата звернення: 15.01.2022).
7. R117 – Vocational Training Recommendation, 1962 (No. 117). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R117 (дата звернення: 15.01.2022).
8. Council Recommendation of 15 March 2018 on a European Framework for Quality and Effective Apprenticeships. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018H0502%2801%29> (дата звернення: 15.01.2022).
9. Anna Vall Naves. UK v EU: How do their apprenticeships compare? URL: <https://www.allaboutgroup.org/insights/article/uk-v-eu-how-do-their-apprenticeships-compare> (дата звернення: 15.01.2022).
10. Apprenticeship schemes in European countries: A cross-nation overview. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2018. 94 p. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/en/publications/4166> (дата звернення: 15.01.2022).
11. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
12. Про схвалення Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти : розпорядження Кабінету Міністрів України; Концепція від 19.09.2018 № 660-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
13. Про затвердження Положення про дуальну форму здобуття професійної (професійно-технічної) освіти : наказ МОН України, Положення від 12.12.2019 № 1551. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0193-20#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
14. Кодекс законів про працю України : Закон, Кодекс від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 15.01.2022).
15. Проект трудового кодексу України від 08.11.2019 року. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення: 15.01.2022).
16. Cedefop European database on apprenticeship schemes. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/apprenticeship-schemes/scheme-fiches> (дата звернення: 15.01.2022).
17. C138 – Minimum Age Convention, 1973 (No. 138). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138 (дата звернення: 15.01.2022).
18. C182 – Worst Forms of Child Labour Convention, 1999 (No. 182). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (дата звернення: 15.01.2022).
19. Le Code du travail. Version en vigueur au 30 janvier 2022. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006072050/> (дата звернення: 15.01.2022).

References

1. Britannica, The Editors of Encyclopaedia. “Apprenticeship”. Encyclopedia Britannica, 19 Feb. 2020. URL: <https://www.britannica.com/topic/apprenticeship> (дата звернення: 15.01.2022).
2. Postanovlenie VCIK RSFSR ot 09.11.1922 «O vvedenii v dejstvie Kodeksa Zakonov o Trude R.S.F.S.R. izd. 1922 g.» (vmeste s «Kodeksom Zakonov o Trude R.S.F.S.R.»). *SU RSFSR*. 1922. № 70. St. 903. [Resolution of the Central Executive Committee of the Russian Federation dated 09.11.1922 on the introduction of the Labour Code R.S.F.S.R. D. 1922 AD» (together with «Code of Labor Laws R.S.F.S.R.»)]. URL: https://pravo.by/ImgPravo/pdf/sm_full.aspx_guid=1711831479396362.pdf (дата звернення: 15.01.2022) [in Russian].
3. Prak, Maarten & Wallis, Patrick. (2019). Introduction: Apprenticeship in Early Modern Europe. DOI: 10.1017/9781108690188.001(дата звернення: 15.01.2022).
4. Par Jean-Luc Déjeans Directeur du CIFCA. Historie de l'apprentissage et de la formation alternée. URL: https://www.cifca.fr/il-y-a-1000-ans-_r_9.html (дата звернення: 15.01.2022).
5. Employment and Training Act 1948. URL: <http://www.educationengland.org.uk/documents/acts/1948-employment-training-act.html> (дата звернення: 15.01.2022).
6. R060 – Apprenticeship Recommendation, 1939 (No. 60). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=1000:12100:13689473969421::NO::P12100_SHOW_TEXT:Y (дата звернення: 15.01.2022).
7. R117 – Vocational Training Recommendation, 1962 (No. 117). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:R117 (дата звернення: 15.01.2022).
8. Council Recommendation of 15 March 2018 on a European Framework for Quality and Effective Apprenticeships. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018H0502%2801%29> (дата звернення: 15.01.2022).

9. Anna Vall Naves. UK v EU: How do their apprenticeships compare? URL: <https://www.allaboutgroup.org/insights/article/uk-v-eu-how-do-their-apprenticeships-compare> (data zvernennia: 15.01.2022).
10. Apprenticeship schemes in European countries: A cross-nation overview. Luxembourg: Publications Office of the European Union. 2018. 94 p. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/en/publications/4166> (data zvernennia: 15.01.2022).
11. Pro osvitu : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 № 2145-8 [On Education : Law of Ukraine from 05.09.2017 № 2145-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (data zvernennia: 15.01.2022) [in Ukrainian].
12. Pro skhvalennia Kontseptsii pidhotovky fakhivtsiv za dualnoiu formoiu zdobuttia osvity : rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy; Kontseptsiia vid 19.09.2018 № 660-r. [On the approval of the Concept of Training of specialists in a dualform of Education : The order of the Cabinet of Ministers of Ukraine; the Concept of 19.09.2018 № 660-p]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2018-%D1%80#Text> (data zvernennia: 15.01.2022) [in Ukrainian].
13. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro dualnu formu zdobuttia profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity : nakaz MON Ukrainy, Polozhennia vid 12.12.2019 № 1551. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0193-20#Text> (data zvernennia: 15.01.2022) [in Ukrainian].
14. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy : Zakon, Kodeks vid 10.12.1971 № 322-8 [Code of laws on the work of Ukraine : Law, Code of 10.12.1971 № 322-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 15.01.2022) [in Ukrainian].
15. Proiekt Trudovoho kodeksu Ukrainy vid 08.11.2019 roku [Draft Labor Code of Ukraine dated 08.11.2019]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (data zvernennia: 15.01.2022).
16. Cedefop European database on apprenticeship schemes. URL: <https://www.cedefop.europa.eu/en/tools/apprenticeship-schemes/scheme-fiches> (data zvernennia: 15.01.2022).
17. C138 – Minimum Age Convention, 1973 (No. 138). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C138 (data zvernennia: 15.01.2022).
18. C182 – Worst Forms of Child Labour Convention, 1999 (No. 182). URL: https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:12100:0::NO::P12100_ILO_CODE:C182 (data zvernennia: 15.01.2022).
19. Le Code du travail. Version en vigueur au 30 janvier 2022. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000006072050/> (data zvernennia: 15.01.2022).

Abdel Fatah Anna,

PhD applicant

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>

LABOUR LAW CHARACTERISTICS, CONTENT AND NATURE OF THE APPRENTICESHIP AGREEMENT

The article analyzes the content of the student's contract as a legal institution, analyzed the legal regulation of apprenticeship in European Union countries, and defined the legal nature of the student's contract as an independent type of contract in labour law. The article was prepared using general research and special methods of scientific knowledge. The methods of analysis and synthesis of comparative law and historical law were used, which made it possible to determine the labour-law characteristics, content and nature of the apprenticeship agreement. One of the forms of training and additional vocational training directly with the employer is the apprenticeship agreement, the legal nature of which is still under discussion and not definitively defined. An analysis of Ukrainian legislation shows that there are gaps in the regulation of relations related to vocational training directly with the employer. The author emphasizes the legal status of the subjects of legal relations of apprenticeship and the manner in which these legal relations are created, modified and terminated. A person who receives training directly at work acquires a special status, at the same time becoming an apprentice and a member of the enterprise's labour collective. The author notes that the peculiarity of the subject matter is that the proportion of students is persons under the age of 18 whose work-related status has its own characteristics. The article defines the characteristics of an apprenticeship agreement, distinguishing it from a civil contract and a "classical" contract of employment. A peculiarity of the student contract is seen by the author in the basis of its conclusion and its ultimate purpose. The problem raised in the article is an important stage in the establishment and development of the institution of apprenticeship in Ukraine. This is a priority of the State's policy for the development of dual education and the possibility of obtaining qualifications directly through vocational training. On the basis of an analysis of the scientific literature, it is reasonable to conclude that the pupil's contract contains labour-related characteristics, but because of its specific features is a separate type of contract in labour law, the legislative regulation of which will make it possible to determine its content, the rights and obligations of the parties and the opportunity to defend their rights in case of violation.

Key words: apprenticeship; agreement on apprenticeship; professional training; retraining; professional development; student; minors; employee; employer.

Надіслано до редколегії 31.01.2022

Рекомендовано до публікації 04.02.2022

УДК: 349.41

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-45-60>

Анісімова Ганна Валеріївна,
доктор юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0579-7007>

Шеховцов Володимир Володимирович,
доктор юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9101-7160>

Донець Ольга Володимирівна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7716-4933>

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ВІДТВОРЕННЯ ТА ПІДВИЩЕННЯ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ І ПРОДУКТИВНОСТІ ЗЕМЕЛЬ ЛІСОГОСПОДАРСЬКОГО ПРИЗНАЧЕННЯ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Статтю присвячено доктринальному дослідженню організаційно-правових заходів відтворення та підвищення родючості ґрунтів на землях лісогосподарського призначення. Наголошено на тому, що поняття «ґрунт» є об'єктом комплексної правової охорони, що продукує доцільність його застосування в контексті правового регулювання земель сільськогосподарського призначення, лісових земель, а також категорій земель лісогосподарського призначення. У процесі проведення компаративно-правового аналізу правових режимів ґрунтів, лісів і земель лісогосподарського призначення обґрунтовано позицію щодо подвійного правового режиму ґрунтів, які знаходяться під землями лісогосподарського призначення, та регулювання правовідносин у сфері охорони, використання і відтворення ґрунтів нормами екологічного (у тому числі лісового як його складової) та земельного права. Конкретизовано, що особливості правового режиму ґрунтів визначатимуться нормами земельного законодавства, яке детермінує найбільш принципові засади та загальний порядок охорони, використання і відновлення земель, а також нормами лісового законодавства в разі приналежності ґрунтів землям лісогосподарського призначення. Акцентовано на корелятивному зв'язку між якісним станом ґрунтів та рівнем продуктивності земель лісогосподарського призначення. Доведено, що високі показники родючості ґрунтів на землях лісогосподарського призначення мають не лише важливе значення для створення сприятливих умов зростання лісової рослинності, збереження лісового біорізноманіття, а й визначення продуктивності земель лісогосподарського призначення на основі проведення їх нормативної грошової оцінки. У контексті євроінтеграційних процесів України досліджено міжнародно-правові та

європейські стандарти охорони й відтворення лісів. Висвітлено питання формування Смарагдової мережі на території держави внаслідок визнання особливими природоохоронними територіями окремих ділянок земель лісогосподарського призначення як важливого напрямку підвищення їх продуктивності й відтворення лісових ґрунтів. Виконання цієї мети досягається завдяки встановленню особливої охорони таких земель шляхом обмеження надмірної лісогосподарської діяльності та оцінки проєкту організації лісового господарства на території Смарагдової мережі.

Ключові слова: відтворення ґрунтів; продуктивність земель лісогосподарського призначення; євроінтеграційні процеси; підвищення родючості ґрунтів; правовий режим земель лісогосподарського призначення.

Постановка проблеми. Сучасні політико-правові та соціально-економічні трансформаційні процеси, що відбуваються у сфері екологічних правовідносин, суттєво впливають на стан їх правового забезпечення та детермінують створення передумов для гарантування їх сталого розвитку на основі визначення міжнародних і європейських правових стандартів та їх імплементації в національну правову систему галузевого законодавства. Політико-правова реальність, що складається в сучасній практиці застосування правових норм у сфері охорони, використання і відтворення лісових та земельних ресурсів, свідчить про наявність кризових явищ і процесів, які значно знижують ефективність реалізації державної екологічної політики та гальмують процеси євроінтеграції України.

У контексті проведення цього дослідження зазначимо, що невід’ємною органічною частиною лісів та земель лісогосподарського призначення є ґрунти, які є об’єктом комплексної охорони правовими нормами як екологічного (у тому числі лісового як його складової), так і земельного права.

Водночас недостатній рівень наукових досліджень правового режиму ґрунтів на землях лісогосподарського призначення, а також відсутність належного правового регулювання їх охорони, використання та відтворення і, як наслідок, неналежна організація впровадження під час здійснення антропогенної діяльності заходів щодо відтворення (відновлення якісного стану) призводить до іноді незворотних деградаційних процесів ґрунтів.

На європейському континенті сформовано концепт екологізації секторальних політик, стратегія якого базується на врахуванні та практичному втіленні питань збереження лісів та збільшення їх кількості в секторальній екологічній політиці, зокрема щодо охорони ґрунтів, боротьби з деградацією земель, збереження біорізноманіття, а також пом’якшення наслідків зміни клімату, що, у свою чергу, сприяє досягненню багатьох цілей сталого розвитку, ухвалених на Саміті Організації Об’єднаних Націй зі сталого розвитку до 2030 р.

До того ж у вітчизняній системі екологічного та земельного законодавства непослідовно відображено правові аспекти кореляції правових режимів лісів, ґрунтів та земель лісогосподарського призначення, у тому числі через відсутність визначення чіткої галузевої приналежності, що призводить до неефективності застосування організаційно-правових заходів відтворення і підвищення родючості ґрунтів, а також продуктивності земель лісогосподарського призначення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній доктрині правові аспекти відтворення і підвищення родючості ґрунтів вивчалися здебільшого крізь призму проблематики підвищення продуктивності земель сільськогосподарського призначення, тоді як аналогічні питання щодо правового режиму земель лісогосподарського призначення і досі залишаються малодослідженими. У вітчизняній еколого-правовій та земельно-правовій науці окремі питання організаційно-правових заходів відтворення ґрунтів у кореляції з продуктивністю земель лісогосподарського призначення розглядалися у працях таких учених, як Н. С. Гавриш, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, П. Ф. Кулинич, Т. В. Лісова, В. Л. Мунтян,

С. В. Хомінець, М. В. Шульга та ін., однак комплексного правового дослідження заявленої тематики в науці немає.

Тому **метою статті** є дослідження та проведення комплексного аналізу організаційно-правових заходів відтворення ґрунтів та підвищення їх родючості в контексті підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення за умов процесів євроінтеграції України.

Виклад основного матеріалу. У чинному законодавстві окремі правові норми, які регулюють відносини у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів, зосереджено в різних галузях права, проте переважно вони містяться в земельному законодавстві, а також у законодавстві, яким регламентуються окремі аспекти сільськогосподарської діяльності [1, с. 245]. На переконання Н. С. Гавриш, зазначене обумовлене тим, що поняття «ґрунти» притаманне лише землям сільськогосподарського призначення, які становлять пріоритетну категорію земель України [1, с. 123]. Проте з таким висновком не можна погодитися, адже ґрунт є органічною частиною всього земельного фонду незалежно від категоризації земель за тим чи іншим цільовим призначенням. Подібна специфіка правового регулювання відносин у сфері використання, відтворення та охорони ґрунтів, на думку С. В. Хомінець, пов'язана з тим, що ґрунти є природним засобом виробництва в сільському господарстві, тобто законодавчо охороняються лише економічні властивості ґрунту [2, с. 215].

Наголосимо, що з огляду на сучасні європейські стандарти з охорони та відтворення ґрунтів і лісів доцільно застосовувати правову категорію «ґрунт» до земель сільськогосподарського призначення, лісових земель, а також категорій земель лісогосподарського призначення. Адже приналежність ґрунтів лише землям сільськогосподарського призначення не враховує їх значення і для якісного стану земель, на яких зростають ліси та які віднесені до категорії земель лісогосподарського призначення, адже під час використання земель цієї категорії виникають також відносини стосовно збереження та відновлення ґрунтів. Концентрація у ґрунтах органічних речовин створює сприятливі умови для зростання природної лісової рослинності та забезпечення життя багатьох видів лісового біорізноманіття. У зв'язку з чим на законодавчому рівні, крім економічних, потребують правової охорони й екологічні властивості ґрунтів, які мають важливе значення для збереження всієї лісової екосистеми.

Ліс як природна екосистема включає в себе поняття «ґрунт», який, у свою чергу, є верхнім родючим шаром землі, а тому застосування комплексного підходу до правових режимів земель лісогосподарського призначення та лісів на основі узгодженої системи норм лісового та земельного законодавства створить юридичне підґрунтя для ефективної реалізації державної екологічної політики у сфері лісових відносин.

Лісове законодавство передбачає можливість зростання лісів і на землях інших, не лише лісогосподарського призначення, категорій за основним цільовим призначенням, що в сукупності становлять лісовий фонд України (ч. 3 ст. 1 Лісового кодексу України). Тому на такі лісові ділянки розповсюджуватимуться норми не лише лісового законодавства, а й законодавства, яке регламентує правовий режим тієї чи іншої категорії землі за цільовим призначенням.

Крім того, Земельний кодекс України визначає, що до земель лісогосподарського призначення належать не тільки землі, вкриті лісовою рослинністю, але й не вкриті лісовою рослинністю, нелісові землі, які надані та використовуються для потреб лісового господарства (ст. 55) [3]. Під час правового регулювання лісорозведення як одного із заходів відтворення лісів та підвищення їх продуктивності Лісовим кодексом України встановлено, що воно здійснюється на призначених для створення лісів землях, не вкритих лісовою рослинністю, насамперед низькопродуктивних та непридатних для використання в сільському

господарстві (яри, балки, піски тощо), на землях сільськогосподарського призначення, виділених для створення полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень [4].

З метою подальшого проведення дослідження та формування науково обґрунтованих висновків доцільно застосувати інтерпретацію і компаративний аналіз правових режимів лісів та земель лісогосподарського призначення, які набувають характеру як суміжності, так і розмежованості.

Так, правовий режим земель лісогосподарського призначення О. П. Чопик розуміє як установлений системою правових норм земельного та лісового законодавства особливий порядок використання лісових та нелісових земель, наданих для ведення лісового господарства, а також здійснення охорони цих земель [5, с. 295]. Тобто в концепцію детермінації зазначеного правового феномену автором покладено уявлення про подвійний правовий режим земель лісогосподарського призначення, за якого процедурно-правові засоби регулювання відносин їх використання, охорони та відновлення регулюються водночас і земельним, і лісовим законодавством незалежно від того, вкрита земельна ділянка лісовою рослинністю чи ні. Дещо відмінний погляд на галузеву приналежність земель лісогосподарського призначення обґрунтовує Л. Б. Сенюта, на переконання якої норми Земельного кодексу України є нормами загального характеру, а Лісового кодексу України – спеціального. Досліджуючи сучасну систему земельного права, авторка до юридичних ознак правового режиму земель лісогосподарського призначення хоча й відносить кореляцію норм земельного та лісового законодавства, проте формулює визначення цього поняття як сукупності норм передусім земельного права [6, с. 134], зважаючи на те, що безпосереднім об'єктом цих правовідносин є земля, а лісові ресурси є об'єктом додатковим, який обумовлює специфіку використання вказаної категорії земель [6, с. 130]. Убачається, що така позиція є наслідком визначення землі як просторо-територіальної основи для зростання лісів, тому авторка й акцентує на тому, що інститут правового режиму земель лісогосподарського призначення є природоресурсним інститутом особливої частини земельного права.

Принагідно констатувати, що від правового режиму земель слід відрізнити правовий режим лісів насамперед через те, що до земель лісогосподарського призначення належать і землі, що не вкриті лісами, але призначені для їх відновлення. Ураховуючи, що поняття «правового режиму» передбачає встановлення певного порядку реалізації тих чи інших правовідносин, закріплених системою відповідних норм права, до елементів правового режиму лісів, які врегульовані Лісовим кодексом України, віднесено законодавче визначення поняття «ліс», право власності на ліси, порядок користування лісами, права та обов'язки земле- та лісокористувачів, а також державне управління ними, охорона, відтворення і механізм юридичної відповідальності за порушення лісового законодавства.

Беручи до уваги наведене, убачається за доцільне сконцентрувати концепцію дослідження на взаємозалежності ґрунтів, земель лісогосподарського призначення та лісів. Відповідно до чинного законодавства, органічною частиною земель лісогосподарського призначення є як лісові землі, на яких розташовані земельні ділянки, так і нелісові землі, які надані в установленому порядку та використовуються для потреб лісового господарства. Таким чином, правовий вплив на зазначену категорію земель має лісове законодавство, що, у свою чергу, не нівелює сферу дії земельного законодавства, адже згідно з ч. 2 ст. 3 Земельного кодексу України земельні відносини, що виникають під час використання лісів регулюються цим кодексом, нормативно-правовими актами про ліси, якщо вони не суперечать цьому кодексу [3]. Зауважимо, що ґрунт – поверхневий шар землі, який є невіддільним від земельної ділянки, розглядається як органічна складова земельного фонду, а родючість ґрунтів слугує домінантним критерієм під час визначення придатності землі для ведення сільського або лісового господарства. З огляду на зазначене наголошуємо, що особливості

правового режиму ґрунтів визначатимуться нормами земельного законодавства, яке детермінує найбільш принципові засади та загальний порядок охорони, використання і відновлення земель, а також нормами лісового законодавства у разі приналежності ґрунтів землям лісогосподарського призначення.

Стосовно юридичного визначення поняття «ліс» та «землі лісогосподарського призначення» як елемента їх правових режимів слід констатувати, що ці категорії знаходяться в корелятивному взаємозв'язку, адже земля слугує просторовим базисом для розташування лісів, що обумовлює взаємовплив якісного стану одного природного об'єкта на екологічний стан іншого. Так, В. Л. Мунтян стверджував, що ліс – це сукупність деревних рослин, у якій виявляється не лише їх взаємовплив, а й вплив на зайнятий ними ґрунт та атмосферу [7]. Зазначений підхід відображено в законодавчій дефініції лісу як типу природних комплексів (екосистеми), у якому поєднуються переважно деревна та чагарникова рослинність з відповідними ґрунтами, трав'яною рослинністю, тваринним світом, мікроорганізмами та іншими природними компонентами, що взаємопов'язані у своєму розвитку, впливають один на одного й на навколишнє природне середовище [4]. Тож головна особливість правової охорони земель лісогосподарського призначення полягає в тому, що їх охорона спрямована на збереження не тільки якостей землі, а й збереження природних якостей лісів, які на них знаходяться, тим самим поліпшуючи лісову продукцію і лісогосподарське виробництво [8, с. 156].

Варто зауважити, що поділ лісів на категорії і виокремлення особливо захисних лісових ділянок, а також виділення ступеня їхнього захисту та сприятливості природних умов для зростання лісової рослинності визначають перспективи використання земель лісогосподарського призначення. У свою чергу, продуктивність відповідних земель та ступінь родючості ґрунтів мають стати домінантним критерієм під час проведення заходів із заміни малоцінних низькопродуктивних насаджень на високопродуктивні, залісення малопродуктивних земель, організації лісонасінневої справи й лісових розсадників, збереженні та посиленні захисних властивостей лісів, лісонасаджень, що виконують захисні, водоохоронні, санітарно-гігієнічні, оздоровчі та рекреаційні функції, поліпшення стану й підвищення продуктивності лісів. Указане зумовлює функціональну спрямованість заходів щодо відновлення земель лісогосподарського призначення, метою якого є відновлення їх продуктивності, що безпосередньо впливає на підвищення продуктивності й лісів [9, с. 126]. Наприклад, проведення рекультивації порушених земель лісогосподарського призначення повинно забезпечувати поліпшення якісного складу лісів, підвищення їх продуктивності та біологічної стійкості [10, с. 190], що підтверджує доцільність упровадження екосистемного підходу під час відтворення та відновлення природних ресурсів та комплексів.

Тому правовідносини в галузі охорони земель лісогосподарського призначення і лісів, які на них знаходяться, становлять відповідну систему та мають комплексний характер [11], можуть бути охарактеризовані як земельно-правові правовідносини, що обумовлені специфікою призначення землі у процесі створення і використання лісових ресурсів, які мають притаманне лише їм призначення та здійснюють спеціальні властиві їм функції [12, с. 187].

Певної інтерпретації в межах цього дослідження потребують поняття «родючість» та «продуктивність», якими оперує чинне земельне й екологічне законодавство. Термін «родючість», як зауважує Н. С. Гавриш, використовують для позначення характеристики ґрунту, а «продуктивність» – для характеристики земель [1, с. 73]. До того ж продуктивність земель визначається передусім економічними показниками, оскільки йдеться про обсяги триманої продукції, а отже й про розмір прибутку від експлуатації земельної ділянки. Крім того, продуктивність земель лісогосподарського призначення охоплює ефективність виконання екологічних функцій (тобто так звану екологічну продуктивність) [9, с. 130]. Більш

широке визначення продуктивності земель передбачає їх розуміння як показника рівня сталого землекористування, що розраховується як співвідношення між якістю землі (грунтів) в загальних виробничих умовах та тим, що отримується в результаті виробництва [13, с. 9].

У Законі України «Про охорону земель» родючість ґрунту тлумачиться як його здатність задовольняти потреби рослин в елементах живлення, воді, повітрі й теплі в достатніх кількостях для їх нормального розвитку, які в сукупності є основним показником якості ґрунту [14]. З огляду на це можна резюмувати, що родючість ґрунту – це передусім його якісна характеристика, комплекс таких його властивостей, які детермінують вплив на стан лісових ресурсів (концентрація гумусу та інших поживних речовин, щільність ґрунту, його водний і тепловий режими, структурний стан тощо).

Одним із засобів визначення продуктивності земель лісогосподарського призначення є їх оцінка, яка здійснюється відповідно до Закону України «Про оцінку земель», Постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.2021 р. № 1147 «Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок» та інших нормативно-правових актів. Зокрема, під час проведення нормативної грошової оцінки земельної ділянки береться до уваги норматив капіталізованого рентного доходу за одиницю площі, екологічна якість території (у тому числі рівень забруднення ґрунтів), коефіцієнт, який враховує цільове призначення земельної ділянки, а також коефіцієнт, який враховує особливості використання земельної ділянки в межах категорій земель за основним призначенням, та деякі інші показники. Для земель лісогосподарського призначення останній обраховується за коефіцієнтами, які враховують категорію лісів та фактичну лісистість території [15]. Тому продуктивність земель лісогосподарського призначення, підвищення їх екологічного та соціально-економічного значення, зростання інвестиційної привабливості безпосередньо залежать від стану лісистості та високої родючості ґрунту, тобто таких властивостей, які свідчать про достатню концентрацію поживних мінерально-органічних речовин у ньому, а також відсутність ознак його деградації.

Відтворення та підвищення родючості ґрунтів є однією зі складових охорони земель – системи правових, організаційних, екологічних, технологічних та інших заходів у процесі використання сільськогосподарських та інших угідь суб'єктами підприємницької та іншої діяльності [16, с. 101]. Слід наголосити, що відтворенням охоплюється не природний об'єкт як такий – земля, надра, води, ліси тощо, а лише його окремі компоненти, що входять до складу цього об'єкта (ідеться насамперед про родючість ґрунтів) [17, с. 25]. Тому Закон України «Про охорону земель» орієнтує систему таких заходів, серед іншого, на відтворення і підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель лісового фонду [14].

Сучасні наукові досягнення у сфері земельних та екологічних правовідносин спираються на концепцію розмежування категорій «відновлення» і «відтворення» природних ресурсів, у тому числі ґрунтів, що має практичне значення. У науковому дослідженні Т. В. Лісова доводить, що головним критерієм їх розмежування є можливість поновлення кількості природних об'єктів, що відповідає терміну «відтворення». Поняття «відновлення» стосується якісних показників (ідеться про відновлення первісного стану земель, здатності виконувати ними певні функції, що зумовлені їх основним цільовим призначенням, належним станом порушених земель) [9, с. 210–211]. Протилежну позицію обґрунтовують М. В. Шульга та Л. В. Лейба. Науковці зазначають, що правові форми відтворення земельних ресурсів стосуються їх якісного стану. Для тих земель, які виконують функцію засобу виробництва (зокрема землі лісогосподарського призначення), першоосновою вважається відтворення їх якісного стану, наприклад, відновлення та підвищення родючості ґрунтів, підвищення продуктивності земель [18, с. 210–211].

Відтворення ґрунтів є складовою частиною як охорони та підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, так і охорони та відтворення лісів, що вимагає реалізації заходів, урегульованих нормами законодавства, спрямованих на забезпечення сталого та передусім екологізбалансованого, лісо- та землекористування.

До заходів підвищення продуктивності лісів Лісовий кодекс України відносить такі: 1) зменшення площі земель, зайнятих чагарниками, рідколіссям, низькоповнотними і нестійкими деревостанами; 2) підвищення родючості ґрунтів (меліорація, запобігання ерозії ґрунтів, заболочуванню, засоленню та іншим негативним процесам); 3) впровадження сучасних досягнень селекції, лісового насінництва, сортовипробування найцінніших у господарському відношенні деревних порід; 4) ефективний догляд за лісовими культурами; 5) охорону лісів від пожеж, захист від шкідників і хвороб; 6) оптимізацію вікової структури лісів [4].

Крім того, у сучасних умовах однією з нагальних проблем є оздоровлення лісів та посилення їх еколого-захисних функцій, задля чого власники лісів і постійні лісокористувачі здійснюють комплекс лісогосподарських заходів щодо поліпшення якісного стану лісів шляхом проведення рубок оздоровлення та формування лісів. Такі рубки проводяться способами, що не викликають ерозії ґрунтів та унеможливають негативний вплив на стан лісів [19]. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 27.07.1995 р. № 555 затверджено Санітарні правила в лісах України, якими врегульовано такі заходи поліпшення санітарного стану лісів, як вибіркові та суцільні санітарні рубки, ліквідація захаращеності та профілактика виникнення осередків шкідників і хвороб лісу, боротьба з ними та захист заготовленої деревини від шкідників і хвороб лісу. Реалізація зазначених заходів, зокрема проведення суцільних санітарних рубок, обов'язково має передбачати застосування технологій, які максимально зберігають дерева та ґрунти [20]. Чинним законодавством України також передбачено й інші заходи щодо відтворення та підвищення родючості лісових ґрунтів. Наприклад, у Правилах відтворення лісів, затверджених Постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2007 р. № 303 [21], визначено мінералізацію ґрунту як захід сприяння природному поновленню лісів.

Система заходів щодо відтворення ґрунтів та поліпшення якісного стану лісів взаємопов'язана із системою заходів, спрямованих на підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення. Для забезпечення сталого використання лісових ресурсів та підвищення родючості ґрунтів важливе значення має також проведення комплексу заходів щодо відновлення земель, що врегульовано нормами земельного законодавства: нормування в галузі охорони земель і відтворення родючості ґрунтів та рекультивація порушених земель.

Усі заходи, передбачені в лісовому та земельному законодавстві, є взаємозалежними, оскільки результат від їх застосування орієнтований на єдину мету – запобігання ерозії ґрунту та іншим деградаційним процесам, досягнення високих показників родючості ґрунтів, забезпечення виконання лісами своїх екологічних функцій (у тому числі ґрунтозахисних) шляхом підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення, а тому вони повинні обов'язково бути відображені у проектах організації лісового господарства під час вирішення питання про провадження лісогосподарської діяльності.

Додамо, що в напрямі створення дієвого правового механізму охорони та відтворення ґрунтів на землях лісогосподарського призначення важливе значення має не лише практичне застосування відповідальними суб'єктами передбачених галузевим законодавством організаційно-правових заходів, а й актуальним залишається питання оновлення практики обробітку землі, що визначає впровадження екологізбалансованого орієнтира в установлені системи землеробства. Зокрема, в основу сучасних систем землеробства мають бути

покладені: оптимізація вмісту в ґрунтах органічної речовини, рухомих форм поживних речовин; досягнення бездефіцитного балансу гумусу та поживних елементів у ґрунтах; охорона ґрунтів від ерозії; меліорація кислих і солонцевих ґрунтів; охорона ґрунтів від забруднення, переущільнення, перезволоження; усунення дефіциту вологи [22, с. 9].

Разом із заходами організаційно-правового характеру принципового значення набувають й інші стратегічні напрями збереження та відновлення лісового фонду України. Одним із таких правових інструментів є встановлення заборони на проведення суцільних рубок у лісах Карпатського регіону, що закріплено Законом України «Про мораторій на проведення суцільних рубок на гірських схилах в ялицево-букових лісах Карпатського регіону» від 10.02.2000 р., у якому з метою забезпечення екологічно збалансованого лісокористування та запобігання проявам згубних наслідків природних явищ, а також посилення корисних властивостей лісів (у тому числі ґрунтозахисних) визначено механізм заборони суцільних рубок головного користування в таких лісах строком на 10 років. Мораторій на проведення суцільних рубок головного користування в лісах Карпатського регіону був пролонгований Законом України від 30.10.2019 р. № 249-IX [23], окремі положення якого не кореспондують з принципами сталого управління лісовими ресурсами в межах виконання Рамкової конвенції про охорону та сталий розвиток Карпат від 07.04.2004 р. Україна, приєднавшись до цієї конвенції, а також до Протоколу про стале управління лісами, що набрав чинності 21.10.2013 р., взяла на себе міжнародно-правові зобов'язання щодо інтеграції цілі збереження лісів Карпатського регіону та їх сталого управління, зокрема, у політику охорони ґрунтів.

На відміну від попередньої редакції закону, відповідно до Закону України від 2019 р. № 249-IX заборона на проведення суцільних рубок у лісах Карпатського регіону не є абсолютною, адже в разі ураження лісових насаджень високогірних лісів, що розташовані вище 1100 метрів над рівнем моря та інших лісів, визначених у законі, шкідниками та хворобами, власники лісів та постійні лісокористувачі можуть проводити суцільні рубки, які згідно з Правилами поліпшення якісного стану лісів здійснюються шляхом вирубування всіх пошкоджених дерев у насадженнях. Крім того, попередня редакція закону встановлювала імперативну норму щодо використання виключно колісних та гужових засобів та повітряно-трельовальних установок без вказівки на будь-яку альтернативу. В оновленому ж законі з'явилися положення щодо використання систем машин і механізмів та гужового транспорту із вказівкою на забезпечення оптимально допустимого впливу на якісний стан ґрунтів. Тому очевидно, що досить гостро стоїть проблема перегляду цього закону та внесення до нього правок, які сприятимуть реальному збереженню всієї лісової екосистеми Карпатського регіону.

Отже, за сучасних умов реалізації державної екологічної політики концептуального значення набуває узгоджене застосування правових заходів охорони й відтворення ґрунтів із заходами підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення та охорони лісів на засадах екосистемного підходу, що особливо актуально з огляду на європеїзацію екологічного законодавства.

Так, важливість інтеграції організаційно-правових заходів відтворення родючості ґрунтів та включення цього завдання у складову лісогосподарської політики передбачено Лісовою стратегією Європейського Союзу до 2030 року, прийнятою 16 липня 2021 року, яка декларує, що турбота за лісовим ґрунтом є особливо важливою, оскільки існує сильна взаємозалежність між деревами та ґрунтом, на якому вони зростають, адже для того, щоб дерева зростали, їх коріння має отримувати всі необхідні елементи та поживні речовини з ґрунту. Тому властивості ґрунту та екосистемні послуги, які він забезпечує, потрібно охороняти як основу здорових та продуктивних лісів [24].

Стратегічне значення для вирішення глобального завдання у сфері запобігання деградації земель та відновлення їх якісного стану має прийнята в 1994 р. Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці [25], яку Україна ратифікувала Законом України від 04.07.2002 р. На виконання ст. 9 указаної конвенції в Україні схвалено Концепцію боротьби з деградацією земель та опустелюванням від 22.10.2014 р. № 1024-р, а розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.03.2016 р. № 271-р затверджено Національний план дій щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням.

У рамках імплементації положень зазначених правових актів, окрім традиційних правових заходів відтворення ґрунтів (меліорація, запобігання ерозії ґрунту та інших негативних явищ), а також відновлення земель лісогосподарського призначення (консервація деградованих і малопродуктивних земель, рекультивация земель лісогосподарського призначення), значного поширення набуває обговорення потенційної можливості застосування інноваційних технік та технологій відтворення ґрунту, наприклад No-Till технології (безорної обробки ґрунту).

Сучасну політику охорони земель та боротьби з їх деградацією сконцентровано, зокрема, на досягненні нейтрального рівня деградації земель у світі як пріоритетного завдання в контексті боротьби з опустелюванням, відновлення деградованих земель та ґрунтів у рамках реалізації такої цілі сталого розвитку, як «захист, відновлення та стале використання наземних екосистем, стале управління лісами, боротьба з опустелюванням, припинення та відвернення у зворотному напрямку деградації земель, припинення втрат біорізноманіття», визначеною в документі «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку на період до 2030 року», що затверджений резолюцією Генеральної асамблеї ООН від 25.09.2015 р. Підтримку та пропагування проголошених цілей сталого розвитку відображено в Указі Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019 [26], що свідчить про готовність України взяти курс на здійснення екологічно орієнтованої практики ведення лісового господарства.

Зміну практики земле- й лісокористування, відновлення лісового покриву та збільшення площ лісів, а також нові механізми фінансування передбачено й у Декларації про збереження та відновлення лісів, до якої Україна приєдналася 04.11.2021 року. Перехід на стале землекористування пов'язується з досягненням цілей Паризької угоди, включаючи зниження вразливості лісів до наслідків зміни клімату та запобігання їх втраті й деградації земель. Для цього держави підтвердили свої зобов'язання щодо збільшення фінансування та інвестування на заходи сталого управління лісами, їх збереження і відновлення [27].

На національному рівні питання взаємозв'язку між глобальним потеплінням та продуктивністю лісів декларується в Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 роки, що затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695, а екологоорієнтований підхід у сфері лісогосподарської галузі економіки, зокрема шляхом запровадження ощадливих з точки зору екології технологій та підвищення стійкості лісів до зміни клімату, передбачено, наприклад, Стратегією екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 20.10.2021 р. № 1363-р.

Глобальну рамкову основу для реалізації заходів у сфері забезпечення раціонального, невиснажливого використання лісів та припинення процесів їх деградації має Стратегічний план ООН щодо лісів на період 2017–2030 років. Оскільки ліси забезпечують збереження ґрунтових ресурсів, запобігають деградації земель та сприяють боротьбі з опустелюванням, а також пом'якшують наслідки зміни клімату та слугують природним ареалом для існування багатьох живих організмів, зазначений міжнародний документ корелюється

з глобальними цілями та зобов'язаннями, передбаченими Порядком денним у сфері сталого розвитку на період до 2030 р., Паризькою угодою, Конвенцією ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, Конвенцією ООН про охорону біологічного різноманіття та іншими міжнародними документами [28]. Активізацію зусиль усіх зацікавлених суб'єктів у межах цієї стратегії спрямовано на впровадження принципу невиснажливого використання лісів з урахуванням їх ролі для запобігання деградації земель та опустелювання, а також пом'якшення наслідків забруднення ґрунтів.

Ґрунти, у тому числі лісові, слугують природним середовищем існування (або зростання) багатьох видів живих організмів та мікроорганізмів. Водночас зниження біорізноманіття розглядається як один із факторів деградаційних процесів ґрунтів, а тому політика у сфері захисту ґрунтів та лісів повинна бути інтегрована й у питання збереження біорізноманіття. Окремі положення інтеграції ґрунтозахисної концепції в галузеву політику з охорони довкілля втілені у Стратегії ЄС щодо біорізноманіття до 2030 року, яка орієнтує держав-членів упроваджувати методи стійкого управління ґрунтами, активізувати діяльність із виявлення забруднених ґрунтових ділянок, вживати заходів щодо відновлення деградованих ґрунтів, а також удосконалити моніторинг їх якості. Ураховуючи важливу роль лісів для біорізноманіття, зазначена стратегія, серед іншого, концентрує увагу держав-членів ЄС на завданні щодо збільшення кількості лісів та поліпшення їх стану шляхом ведення екологоорієнтованої практики лісового господарства [29].

Європейська концепція збереження біорізноманіття будується на інтеграції правової охорони видів флори та фауни в секторальну політику, у тому числі лісову галузь. Оскільки серед ключових факторів деградації ґрунтів та зниження їх родючості є недостатня площа земель природоохоронного значення, тому ефективним заходом відтворення лісу та підвищення родючості лісового ґрунту є створення об'єктів національної екологічної мережі та об'єктів Смарагдової мережі, що є складовою частиною євроінтеграційного процесу.

Угодою про асоціацію між Україною та ЄС у контексті наближення до європейського екологічного законодавства щодо охорони природи передбачається впровадження принципів засад двох ключових природоохоронних європейських директив – Директиви 92/43/ЄС про збереження природного середовища існування дикої флори та фауни й Директиви 2009/147/ЄС про захист диких птахів, зокрема шляхом визначення територій Смарагдової мережі. На міжнародному рівні створення Смарагдової мережі та її функціонування встановлено Конвенцією про охорону видів флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979 р., до якої Україна приєдналася 1996 р. у рамках виконання своїх міжнародно-правових зобов'язань щодо наближення до європейського екологічного законодавства. Метою формування Смарагдової мережі є охорона як самих видів дикої флори та фауни, так і природних середовищ їх існування [30, с. 116], які потенційно можуть розташовуватися і на землях лісогосподарського призначення. Такі заходи передбачають екологізацію господарської діяльності, яка має або може мати негативний вплив на природні ресурси, а також ужиття дій щодо підтримання або відновлення територій особливого природоохоронного значення. До того ж суб'єкти господарської діяльності, зокрема лісогосподарської, не враховують вимоги природоохоронного законодавства ЄС у частині дотримання критеріїв збереження територій Смарагдової мережі через відсутність правового механізму управління такими територіями в національній системі екологічного законодавства.

Зауважимо, що оприлюднення та винесення на обговорення спеціального закону, який би визначав правові та організаційні засади створення в Україні територій Смарагдової мережі, відбулося ще у 2018 р., а ухвалення мало б бути у 2019 р., проте, здебільшого

через приватні бізнес-інтереси, прийняття такого закону було відтерміновано. Сьогодні ж у Верховній Раді України зареєстровано Проект Закону про території Смарагдової мережі № 4461 від 04.12.2020 р. та альтернативний Проект Закону про збереження природних оселищ та видів природної флори та фауни, що підлягають особливій охороні (про території Смарагдової мережі в Україні) № 4461-1 від 26.07.2021 р., ухвалення яких створить належне правове підґрунтя для раціоналізації та екологізації лісгосподарської галузі економіки, зокрема шляхом проведення оцінки впливу на територію Смарагдової мережі проекту організації та розвитку лісового господарства, що розробляється для об'єктів лісовпорядкування, розташованих на територіях Смарагдової мережі до прийняття рішення про їх затвердження.

Наголосимо, що за сучасних умов питання ефективності реалізації державної екологічної політики у сфері охорони, використання та відтворення лісів, підвищення їх продуктивності, безумовно, залежить від інституційно-правового забезпечення, де однією із нагальних проблем, які потребують пріоритетного розв'язання, є вдосконалення системи органів державного управління та нагляду за додержанням законодавства у сфері лісових відносин.

Досить тривалий час питання державного управління у сфері охорони, використання та відтворення лісів були розподілені між різними відомствами, що створювало організаційно-правові перепони в політиці ведення лісового господарства та здійснення державного нагляду. У лютому 2021 року завдання щодо формування та реалізації державної політики в галузі лісового господарства від Міністерства аграрної політики та продовольства України перейшло до компетенції Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів, на яке наразі покладено нормативно-правове забезпечення визначення пріоритетних напрямів та стратегії розвитку у сфері лісових відносин, умов ведення лісового господарства, якісних та кількісних показників оцінки діяльності в цій сфері та інші повноваження, установлені законодавством.

Органом спеціальної компетенції, діяльність якого спрямовується і координується через міністра захисту довкілля та природних ресурсів України є Державне агентство лісових ресурсів України (далі – Держлісагентство). Структура Держлісагентства репрезентована: 1) територіальними органами – обласними управліннями лісового та мисливського господарства, підприємствами, установами та організаціями, які входять до сфери управління Держлісагентства (лісові господарства та ін.); 2) науково-дослідними та проектними установами (наприклад, Українське державне проектне лісовпорядне виробниче об'єднання, Харківський державний проектно-вишукувальний інститут агрономеліорації та лісового господарства; 3) державними спеціалізованими лісозахисними підприємствами, завданнями яких є здійснення контролю з проведення лісозахисних заходів, проведення обстежень лісових насаджень та виявлення хвороб і шкідників лісу.

Негативною тенденцією системи інституційної спроможності в галузі лісових відносин залишається відсутність чіткого розподілу функцій управління та нагляду, наслідком чого є дублювання повноважень відповідних державних органів. Як справедливо зазначає А. П. Гетьман, необхідною передумовою системи органів виконавчої влади у сфері екології має стати усунення дублювання між різними органами державної виконавчої влади у процесі здійснення управлінських функцій у галузі природокористування та охорони довкілля, ліквідація існуючої до цього часу негативної вади їх функціонування – поєднання контрольних функцій з іншими, в першу чергу господарсько-організаційними функціями [31, с. 252–253]. Зокрема, Держлісагентство поєднує здійснення функцій державного управління та контролю за охороною, захистом і відтворенням лісів. Відповідні контрольні-наглядові функції покладені й на Держекоінспекцію, яка в межах своєї компетенції

здійснює державний нагляд (контроль) за додержанням вимог законодавства у сфері лісових відносин, зокрема стосовно повноти та законності заходів щодо відтворення лісів.

Проте проблема полягає в тому, що не всі землі лісового фонду зосереджені у підпорядкуванні однієї структури. Лише 73 % лісів України знаходяться у віданні Держлісагенства, 13 % земельних ділянок лісогосподарського призначення – у віданні органів місцевого самоврядування, 7 % – не надані в користування і віднесені до земель запасу, 0,1 % лісів перебувають у приватній власності [32], а отже питання управління цими лісами залишається поза межами компетенції Держлісагенства. Тож удосконалення системи органів екологічного управління є одним із першочергових завдань в умовах євроінтеграційних процесів, оскільки результативність заходів щодо охорони, використання та відтворення лісів, підвищення продуктивності земель лісогосподарського призначення і підвищення родючості ґрунтів безпосередньо залежить від інституційної спроможності держави організувати таке управління, окреслити його правові засади та порядок, а також здійснювати ефективний державний контроль і нагляд у цій сфері.

Висновки. Відтворення і збільшення якісних показників родючості ґрунтів у системі екологічного та земельного права розглядається, з одного боку, як самостійний напрям діяльності в рамках реалізації системи заходів щодо підвищення продуктивності лісів, який здійснюється шляхом проведення власниками лісів і постійними лісокористувачами меліоративних та інших робіт, що спрямовані на запобігання ерозії ґрунтів й інших деградаційних явищ. З іншого боку, завдання щодо охорони ґрунтів та сприяння їх відтворенню відповідає політиці охорони та відновлення земель лісогосподарського призначення, оскільки під час її реалізації власники та постійні лісокористувачі зобов'язані дотримуватися вимог, пов'язаних із запобіганням деградації ґрунтів та сприянням відтворенню їх родючості. Уважаємо, що лише комплексне застосування суб'єктами лісогосподарської діяльності заходів організаційно-правового характеру забезпечить високі показники продуктивності земель лісогосподарського призначення.

В умовах євроінтеграційних процесів України сучасна система екологічного та земельного законодавства у сфері лісових відносин має бути адаптована до принципів та методів європейського законодавства, яке не лише декларує загальні цілі, а й передбачає юридичні механізми включення питання охорони та відтворення лісів і ґрунтів у секторальну політику, зокрема щодо зміни клімату, збереження біорізноманіття, охорони та відновлення земель, що сприятиме досягненню проголошених міжнародною спільнотою цілей сталого розвитку.

Список використаних джерел

1. Гавриш Н. С. Правовий режим ґрунтів в Україні : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Одеса, 2018. 437 с.
2. Хомінець С. В. Щодо правового режиму ґрунтів України. Актуальні проблеми соціального права. *Еволюція правового регулювання аграрних, земельних та екологічних відносин* : матеріали міжнар. наук.-практ. конференції (м. Львів, 18 листопада 2016 р.). Львів, 2016. С. 215–216.
3. Чопик О. Понятие и содержание правового режима земель лесохозяйственного назначения. *Закон и жизнь*. 2013. № 8/3. С. 294–298.
4. Сенюта Л. Б. Система земельного права України як галузі права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2019. 224 с.
5. Мунтян В. Л. Правова охорона природи УРСР. Київ : Вища школа, 1982. 232 с.
6. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-ХІІ. *Голос України*. 13.04.1994.
7. Шарাপова С. В. Правове забезпечення охорони земель лісогосподарського призначення. *Проблеми законності*. 2017. № 139. С. 155–163.
8. Лісова Т. В. Теоретичні проблеми правового забезпечення відновлення земель : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2021. 481 с.
9. Мельник Г. О. Окремі аспекти правової охорони ґрунтів: консервація та рекультивация земель в Україні та ЄС. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 3. С. 188–190.

10. Проблеми правового забезпечення сталого розвитку сільських територій в Україні : монографія / А. П. Гетьман, І. В. Ігнатенко, В. М. Корнієнко та ін.; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. Харків : Право, 2016. 360 с.
11. Костяшкін І. О. Реалізація права загального землекористування громадян на землях лісового фонду. *Університетські наукові записки*. 2006. № 1 (17). С. 186–190.
12. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2468-III. *Голос України*. 20.11.2001. № 217.
13. Cherlet M; Ivits-Wasser E; Sommer S; Toth G; Jones A; Montanarella L; Belward A. Land-Productivity Dynamics in Europe Towards Valuation of Land Degradation in the EU. EUR 26500. European Commission; 2013.
14. Про охорону земель : Закон України від 19 червня 2003 р. № 962-IV. *Офіційний вісник України*. 01.08.2003. № 29. С. 9. Ст. 1431.
15. Про затвердження Методики нормативної грошової оцінки земельних ділянок : Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2021 р. № 1147. *Урядовий кур'єр*. 10.11.2021. № 216.
16. Гавриш Н. С. Організаційно-правова форма забезпечення ефективного використання, відтворення та охорони ґрунтів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 100–104.
17. Петров В. В. Экология и право : монографія. Москва : Юрид. лит., 1981. 224 с.
18. Шульга М. В., Лейба Л. В. До питання про природноресурсове право. *Природноресурсне право в системі права України: історія, сьогодення, перспектив* : зб. матеріалів круглого столу (30–31 жовт. 2015 р.). Харків, 2015. С. 208–211.
19. Правила поліпшення якісного стану лісів : Постанова Кабінету Міністрів України від 12 травня 2007 р. № 724. *Урядовий кур'єр*. 23.05.2007. № 89.
20. Санітарні правила в лісах України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 липня 1995 р. № 555. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-95-п#Text> (дата звернення: 19.12.2021).
21. Правила відтворення лісів : Постанова Кабінету Міністрів України від 1 березня 2007 р. № 303. *Урядовий кур'єр*. 14.03.2007. № 45.
22. Балюк С. А., Медведєв В. В., Воротинцева Л. І., Шимель В. В. Сучасні проблеми деградації ґрунтів і заходи щодо досягнення нейтрального її рівня. *Вісник аграрної науки*. 2017. № 8. С. 5–11.
23. Про внесення змін до деяких законів України щодо заборони суцільних рубок на гірських схилах ялицево-букових лісах Карпатського регіону : Закон України від 30 жовтня 2019 р. № 249-IX. *Голос України*. 20.11.2019. № 222.
24. New EU Forest Strategy for 2030. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2021). URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-new-eu-forest-strategy-2030_with-annex_en.pdf (дата звернення: 01.12.2021).
25. Конвенція ООН про боротьбу з опустелюванням у тих країнах, що потерпають від серйозної посухи та/або опустелювання, особливо в Африці : від 17 червня 1994 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_120#Text (дата звернення: 17.12.2021).
26. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30 вересня 2019 р. № 722/2019. *Урядовий кур'єр*. 02.10.2019. № 188.
27. Glasgow leaders' Declaration on forest and land use. URL: <https://ukcop26.org/glasgow-leaders-declaration-on-forests-and-land-use/> (дата звернення: 17.12.2021).
28. Стратегический план Организации Объединенных Наций по лесам на 2017–2030 годы и четырехгодичная программа работы Форума Организации Объединенных Наций по лесам на 2017–2020 годы : Резолюция, принятая Экономическим и Социальным Советом 20 апреля 2017 г. E/RES/2017/4. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/184/64/PDF/N1718464.pdf?OpenElement> (дата звернення: 18.12.2021).
29. Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів (неофіційний адаптований переклад українською) / пер. з англ. О. Осипенко; ред. та адапт. А. Куземко та ін. Чернівці : Друк Арт, 2020. 36 с.
30. Ващишин М. Я. Правове забезпечення формування Смарагдової мережі в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 115–119.
31. Гетьман А. П. Доктрина екологічного права та законодавства України : монографія. Харків : Оберіг, 2019. 336 с.
32. Публічний звіт Державного агентства лісових ресурсів України за 2020 р. URL: https://drive.google.com/file/d/1gnksEnP3cbw5_GvPkIXzUV0lxG_EQoL/view (дата звернення: 20.12.2021).

References

1. Havrysh, N. S. (2018). *Pravovyi rezhym gruntiv v Ukraini : dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.06 [Legal regime of soils in Ukraine]*. Odesa. 437 s. [in Ukrainian].
2. Khominets, S. V. (2016). *Shchodo pravovoho rezhymu gruntiv Ukrainy. Aktualni problemy sotsialnoho prava. Evoliutsiia pravovoho rehuliuвання ahrarnykh, zemelnykh ta ekolohichnykh vidnosyn : materialy mizhnar. nauk.-prakt. konferentsii (m. Lviv, 18 lystopada 2016 r.). Lviv. S. 215–216 [in Ukrainian]*.
3. CHopik, O. (2013). *Ponyatie i sodержanie pravovogo rezhima zemel' lesohozyajstvennogo naznacheniya [The concept and content of the legal regime of forest land]. Zakon i zhizn'. № 8/3. S. 294–298 [in Russian]*.
4. Seniuta, L. B. (2019). *Systema zemelnogo prava Ukrainy yak haluzi prava : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.06 [The system of land law of Ukraine as a branch of law]*. Kyiv. 224 s. [in Ukrainian].
5. Muntian, V. L. (1982). *Pravova okhorona pryrody URSR [Legal protection of nature of the USSR]*. Kyiv : Vyshcha shkola. 232 s. [in Ukrainian].
6. *Lisovyi kodeks Ukrainy vid 21 sichnia 1994 r. № 3852-12 [Forest Code of Ukraine]. Holos Ukrainy. 13.04.1994 [in Ukrainian]*.
7. Sharapova, S. V. (2017). *Pravove zabezpechennia okhorony zemel lisohospodarskoho pryznachennia [Legal support of forestry lands]. Problemy zakonnosti. № 139. S. 155–163 [in Ukrainian]*.
8. Lisova, T. V. (2021). *Teoretychni problemy pravovoho zabezpechennia vidnovlennia zemel : dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.06 [Theoretical problems of legal support for land restoration]*. Kharkiv. 481 s. [in Ukrainian].
9. Melnyk, H. O. (2020). *Okremi aspekty pravovoi okhorony gruntiv: konservatsiia ta rekultyvatsiia zemel v Ukraini ta YeS [Some aspects of soil legal protection: conservation and reclamation of lands in Ukraine and the EU]. Yurydychni naukovyi elektronnyi zhurnal. № 3. S. 188–190 [in Ukrainian]*.
10. *Problemy pravovoho zabezpechennia staloho rozvytku silskykh terytorii v Ukraini : monohrafiia [Problems of legal support for sustainable development of rural areas in Ukraine : monograph] / A. P. Hetman, I. V. Ihnatenko, V. M. Korniienko ta in.; za red. A. P. Hetmana ta M. V. Shulhy. Kharkiv : Pravo, 2016. 360 s. [in Ukrainian]*.
11. Kostyashkin, I. O. (2006). *Realizatsiia prava zahalnoho zemlekorystuvannia hromadian na zemliakh lisovoho fondu [Implementation of the right of common land use of citizens on forest lands]. Universytetski naukovyi zapysky. № 1 (17). S. 186–190 [in Ukrainian]*.
12. *Zemelnyi kodeks Ukrainy vid 25 zhovtnia 2001 r. № 2468-3 [Land Code of Ukraine]. Holos Ukrainy. 20.11.2001. № 217 [in Ukrainian]*.
13. Cherlet M; Ivits-Wasser E; Sommer S; Toth G; Jones A; Montanarella L; Belward A. *Land-Productivity Dynamics in Europe Towards Valuation of Land Degradation in the EU. EUR 26500. European Commission; 2013.*
14. *Pro okhoronu zemel : Zakon Ukrainy vid 19 chervnia 2003 r. № 962-4 [On land protection : Law of Ukraine]. Ofitsiinyi visnyk Ukrainy. 01.08.2003. № 29. S. 9. St. 1431 [in Ukrainian]*.
15. *Pro zatverdzhennia Metodyky normatyvnoi hroshovoi otsinky zemelnykh dilianok [On approval of the Methodology of normative monetary valuation of land plots] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 3 lystopada 2021 r. № 1147. Uriadovyi kurier. 10.11.2021. № 216 [in Ukrainian]*.
16. Havrysh, N. S. (2012). *Orhanizatsiino-pravova forma zabezpechennia efektyvnoho vykorystannia, vidtvorennia ta okhorony gruntiv [Organizational and legal form of ensuring the effective use, reproduction and protection of soils]. Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Yurydychni nauky. Vyp. 92. S. 100–104 [in Ukrainian]*.
17. Petrov, V. V. (1981). *Ekologiya i pravo : monografiya [Ecology and law: monograph]*. Moskva : YUrid. lit. 224 s. [in Russian].
18. Shulha, M. V., Leiba, L. V. (2015). *Do pytannia pro pryrodnoresursove pravo [On the question of natural resource law]. Pryrodoresursne pravo v systemi prava Ukrainy: istoriia, sohodennia, perspektyv : zb. materialiv kruhloho stolu (30–31 zhovt. 2015 r.). Kharkiv. S. 208–211 [in Ukrainian]*.
19. *Pravyla polipshennia yakisnoho stanu lisiv [Rules for improving the quality of forests] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 12 travnia 2007 r. № 724. Uriadovyi kurier. 23.05.2007. № 89 [in Ukrainian]*.
20. *Sanitarni pravyla v lisakh Ukrainy [Sanitary rules in the forests of Ukraine] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 lypnia 1995 r. № 555. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-95-p#Text> (data zvernennia: 19.12.2021) [in Ukrainian]*.
21. *Pravyla vidtvorennia lisiv [Rules of forest reproduction] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 1 bereznia 2007 r. № 303. Uriadovyi kurier. 14.03.2007. № 45 [in Ukrainian]*.
22. Baliuk, S. A., Medvediev, V. V., Vorotyntseva, L. I., Shymel, V. V. (2017). *Suchasni problemy dehradatsii gruntiv i zakhody shchodo dosiahnennia neitralnoho yii rivnia [Modern problems of soil degradation and measures to achieve its neutral level]. Visnyk ahrarnoi nauky. № 8. S. 5–11 [in Ukrainian]*.

23. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakoniv Ukrainy shchodo zaborony sutsilnykh rubok na hirskykh skhylakh yalytsevo-bukovykh lisakh Karpatskoho rehionu : Zakon Ukrainy vid 30 zhovtnia 2019 r. № 249-9 [On Amendments to Certain Laws of Ukraine on the Prohibition of Continuous Felling on Mountain Slopes of Fir-Beech Forests of the Carpathian Region : Law of Ukraine]. *Holos Ukrainy*. 20.11.2019. № 222 [in Ukrainian].
24. New EU Forest Strategy for 2030. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM (2021). URL: https://ec.europa.eu/info/sites/default/files/communication-new-eu-forest-strategy-2030_with-annex_en.pdf (data zvernennia: 01.12.2021).
25. Konventsiiia OON pro borotbu z opusteliuvanniam u tykh krainakh, shcho poterpaiut vid serioznoi posukhy ta/abo opusteliuvannia, osoblyvo v Afrytsi [UN Convention to Combat Desertification in Countries Suffering from Serious Drought and/or Desertification, Especially in Africa] : vid 17 chervnia 1994 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_120#Text (data zvernennia: 17.12.2021) [in Ukrainian].
26. Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku [Pro Tsili staloho rozvytku Ukrainy na period do 2030 roku] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 30 veresnia 2019 r. № 722/2019. *Uriadovyi kurier*. 02.10.2019. № 188 [in Ukrainian].
27. Glasgow leaders' Declaration on forest and land use. URL: <https://ukcop26.org/glasgow-leaders-declaration-on-forests-and-land-use/> (data zvernennia: 17.12.2021).
28. Strategicheskij plan Organizacii Ob"edinennyh Nacij po lesam na 2017–2030 gody i chetyrekhgodichnaya programma raboty Foruma Organizacii Ob"edinennyh Nacij po lesam na 2017–2020 gody [United Nations Strategic Plan for Forests 2017-2030 and United Nations Forum on Forests Quadrennial Work Program 2017-2020] : Rezolyuciya, prinyataya Ekonomicheskim i Social'nym Sovetom 20 aprelya 2017 g. E/RES/2017/4. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N17/184/64/PDF/N1718464.pdf?OpenElement> (data zvernennia: 18.12.2021) [in Russian].
29. Stratehiia bioriznomanittia YeS do 2030 roku: Povnennia pryrody u nashe zhyttia [EU Biodiversity Strategy 2030: Returning nature to our lives]. Zvernennia Komisii do Yevropeiskoho Parlamentu, Rady, Yevropeiskoho Ekonomichno-Sotsialnoho Komitetu ta Komitetu Rehioniv (neofitsynni adaptovanyi pereklad ukrainskoiu) / per. z anhl. O. Osypenko; red. ta adapt. A. Kuzemko ta in. Chernivtsi : Druk Art, 2020. 36 s. [in Ukrainian].
30. Vashchyshyn, M. Ya. (2018). Pravove zabezpechennia formuvannia Smaragdovoi merezhi v Ukraini [Legal support for the formation of the Emerald Network in Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 3. S. 115–119 [in Ukrainian].
31. Hetman, A. P. (2019). Doktryna ekolohichnoho prava ta zakonodavstva Ukrainy : monohrafiia [Doctrine of environmental law and legislation of Ukraine : monograph]. Kharkiv : Oberih. 336 s. [in Ukrainian].
32. Publichnyi zvit Derzhavnogo ahentstva lisovykh resursiv Ukrainy za 2020 r. [Public report of the State Agency of Forest Resources of Ukraine for 2020]. URL: https://drive.google.com/file/d/1gnksEnP3cbw5_GvPkIXzUV0lxG_EQoL/view (data zvernennia: 20.12.2021) [in Ukrainian].

Anisimova Hanna,

Doctor of Law, Associate Professor
(Yaroslav Mydry National Law University, Kharkiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0579-7007>

Shekhovtsov Volodymyr,

Doctor of Law, Associate Professor
(Yaroslav Mudry National Law University, Kharkiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9101-7160>

Donets Olha,

PhD in Law, Associate Professor
(Yaroslav Mydry National Law University, Kharkiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7716-4933>

ORGANIZATIONAL AND LEGAL MEASURES FOR RESTORATION AND INCREASING OF SOIL FERTILITY AND DESIGNATED FOREST LAND PRODUCTIVITY IN CONDITIONS OF EUROPEAN INTEGRATION PROCESSES

The article is devoted to the doctrinal study of organizational and legal measures of reproduction and increase of soil fertility on designated forest land. The authors emphasize that the concept of "soil" is the object of comprehensive legal protection, which produces the viability of applying this concept in the context of legal regulation of agricultural lands, forest lands, as well as categories

of designated forest land. In the process of comparative legal analysis of legal regimes of soils, forests and designated forest land, the authors support the position on the dual legal regime of soils under designated forest land, and regulation of legal relations in the field of protection, use and reproduction of soils by environmental (including forest as its component) and land law. At the same time, in the article is concretized that the peculiarities of the legal regime of soils will be determined by legal norms of land legislation, which determines the basic framework and general procedure for protection, use and restoration of land, as well as forest legislation, in case of soil ownership of designated forest land. The authors give emphasis to the correlation between soil quality and productivity of designated forest land and argue that high soil fertility rates on designated forest land are not only important for creating supportive environment for forest vegetation growth, conservation of forest biodiversity, but also the definition of designated forest land productivity based on their normative monetary valuation. Since the soil is an organic component inseparable from the land plot, the authors consider a system of organizational and legal measures for their reproduction in conjunction with a system of measures for the restoration of designated forest land and measures to improve the quality of forests. In the context of European integration processes of Ukraine, there has been examined international and European legal standards for the protection and restoration of forests and establishes that forests protection issues are included in the policy regarding climate change, biodiversity conservation and prevention of land degradation. In the article the issues of Emerald network formation on the territory of the state due to recognition of certain areas of designated forest land as a special protected areas as an important way for increasing their productivity and restoring forest soils are highlighted. The pursuing of this goal is achieved by providing a special protection of such lands by restriction of forestry activity and assessing the project for forestry organization in the territory of the Emerald network.

Key words: *soil restoration; productivity of designated forest land; European integration processes; increasing soil fertility; legal regime of designated forest land.*

Надіслано до редколегії 04.02.2022
Рекомендовано до публікації 11.02.2022

УДК: [342.951: 339.543]:01

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-61-70>

Гузенко Олена Павлівна,
кандидат економічних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4002-2629>

Рекуненко Тетяна Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7668-0581>

ІНСТИТУЦІЙНІСТЬ, ПРАВОВІ ТА СУТНІСНІ АСПЕКТИ МИТНИХ РЕЖИМІВ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено інституційним, правовим та сутнісним аспектам функціонування митних режимів в Україні. Розкрито особливості процесу вибору митних режимів суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності, визначено ключові правила зазначеної процедури. Розглянуто нормативно-законодавчі регулятори, які забезпечують адаптацію митних режимів суб'єктами господарювання відповідно до сучасної національної юридичної позиції. Звернуто увагу на різні наукові погляди в контексті характеристики сутнісного змісту понятійної категорії «митний режим» та надано авторську позицію щодо її тлумачення з урахуванням ситуації, що на сьогодні склалася в діяльності митниці. Визначено ключові сегменти запропонованої понятійної категорії та обґрунтовано переваги її адаптації в сучасній митній діяльності. Надано пропозиції щодо підвищення ефективності процедури митних режимів.

Ключові слова: *інститут митних режимів; митне право; митний режим; суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності; митний кордон; митна процедура; міжнародна торгівля; митна справа; норми митного права; митне законодавство.*

Постановка проблеми. Нині в Україні актуальним питанням, що потребує негайного вирішення, є інституційність митних режимів, а саме якість функціонування інституту митного режиму, котрий створено на основі загального визнання системи митного права як інституційної та дворівневої. На думку політиків, науковців і фахівців митної справи, саме інститут митного режиму є одним із дієвих інструментів у митному праві України. Очевидним є той факт, що в умовах жорсткої конкуренції у сфері міжнародної торгівлі важливо створити сприятливі умови для суб'єктів зовнішньоекономічної діяльності, збільшити обсяги транзиту, експорту та імпорту товарів через митний кордон України. Такий підхід забезпечить створення нових робочих місць на митній території України та сприятиме зростанню економіки країни взагалі. Більшість науковців вважає, що в контексті наявних митних режимів в Україні однією з ключових проблем є необхідність удосконалення правових засад їх регламентування. Це твердження базується на тому, що завершення процесу узгодження національного законодавства та юридичної практики у сфері правового

регулювання митних режимів із міжнародними стандартами відбувається уповільнено. Наслідком таких дій є відсутність відповідності окремих правових митних норм вимогам міжнародним стандартам. Водночас із позиції споживача митних послуг постає проблема правильного вибору митного режиму, оскільки вдало обраний митний режим є запорукою ефективного здійснення зовнішньоекономічної операції. Ураховуючи викладене, обрана для дослідження тема не втрачає своєї актуальності та сучасності, особливо в умовах адаптаційного періоду міжнародних стандартів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Особливості проблематики правового функціонування інституту митних режимів в Україні та процедури адаптації європейських норм митного права, зокрема, постійно розглядаються та обговорюються на наукових семінарах, обираються як напрями наукових досліджень. Узагалі проблемні аспекти митної політики, митної справи та порядку проведення митних процедур і вибору суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності митних режимів відображено в наукових працях таких вітчизняних учених, як І. Г. Бережнюк, О. П. Гребельник та ін. [1], С. А. Дуженко [2], О. Г. Мельник, М. Є. Адамів, А. В. Тодошук [3], Д. В. Приймаченко [4], В. В. Прокопенко [5], Д. С. Цаліна [6] та інші. Більш детальний аналіз особливостей правового регулювання процедури вибору митних режимів та їх особливостей здійснено й іншими науковцями. Так, О. Б. Дем'янюк та І. П. Кекіш [7] розкрили сутність митних режимів, визначили цілі та функції митних режимів у розвитку зовнішньоекономічних відносин і дослідили їх стимуляційний вплив на зовнішньоекономічну діяльність держави. М. В. Мельник [8] визначив особливості митних режимів за законодавством Європейського Союзу (далі – ЄС). М. Г. Шульга [9] проаналізував митні режими та їх вплив на митну політику, особливу увагу приділив розкриттю внутрішнього змісту митного режиму, що зумовлює можливість переміщення в ньому товарів і транспортних засобів. Т. В. Тучак та М. О. Могильська [10] розглянули особливості застосування митних режимів України в умовах інтеграції до ЄС та встановили, які зміни необхідно здійснити в Україні для подальшої інтеграції з Європейським Союзом. У працях цих та інших авторів певною мірою порушувалися окремі аспекти проблематики інституту митних режимів, правового регулювання його діяльності. Водночас цілісного дослідження питань сутнісного змісту митних режимів, їх особливостей та специфіки адаптації згідно з митними нормами ЄС забезпечення саме принципів не проводилося. Цим підтверджується актуальність, теоретичне й практичне значення проблеми, обраної для дослідження.

Формування цілей (постановка завдання). Мета дослідження полягає у визначенні ознак інституційності та правового регламентування митних режимів в Україні, наданні критичної оцінки науковим позиціям щодо сутнісної характеристики понятійної категорії «митні режими» та формулюванні пропозицій, спрямованих на вдосконалення предмета вивчення.

Виклад основного матеріалу. Дослідження процедури інституційності та правових засад митних режимів в Україні та митних режимів як інструменту митного права надає можливість більш ґрунтовно підійти до розробки пропозицій з удосконалення їх адаптації. Поява в Україні інституту митних режимів сприяла прискоренню залучення європейських норм регулювання правовідносин учасників цієї процедури.

У зв'язку з цим активізувалося вивчення створеного інституту митних режимів щодо його змістовності та ключових ознак. Так, Б. А. Кормич пропонує розглядати інститут митних режимів як «комплексний міжгалузевий правовий інститут права, який містить сукупність відособлених правових норм адміністративного, фінансового, цивільного, господарського, міжнародного та інших галузей права, що регулюють групу взаємозалежних суспільних відносин, які виникають під час здійснення митних процедур відповідно до

заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України, визначення їх правового статусу, умов оподаткування і використання після митного оформлення» [11, с. 88]. Як зазначає І. В. Міщенко, інститут митного режиму є «одним із ключових у митному праві України, оскільки кожен суб'єкт зовнішньоекономічної діяльності, переміщуючи товар через митний кордон, зіштовхується з необхідністю декларувати свій товар, обираючи при цьому найбільш сприятливий йому режим у залежності від мети такого переміщення» [12, с. 88].

У свою чергу, М. В. Мельник вважає, що «інститут митних режимів являє собою комплексний міжгалузевий інститут права в системі митного права як комплексної галузі права, який містить сукупність відособлених правових норм адміністративного, фінансового, цивільного, господарського, міжнародного та інших галузей права, які регулюють групу взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час здійснення митних процедур відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України, визначення їх правового статусу, умов оподаткування і використання після митного оформлення» [13, с. 19].

На нашу думку, цінність дослідження М. В. Мельник [13, с. 20] полягає в конкретизації основних ознак інституту митних режимів в Україні. До них науковець включає такі:

- по-перше, в інституті митного режиму поєднуються властивості публічно-правового та приватного правового інститутів, що відображено в поєднанні імперативного й диспозитивного методів правового регулювання, до того ж структурно переважна кількість норм, що його складають, належить до публічно-правових;
- по-друге, інститут митного режиму регулює суспільні відносини, які належать до декількох галузей права (адміністративного, фінансового, цивільного, господарського, міжнародного та ін.), однак предметом регулювання є не вся сукупність указаних відносин, а лише ті з них, які пов'язані зі здійсненням митних процедур відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України, визначенням їх правового статусу, умов оподаткування і використання після митного оформлення; тобто зазначені суспільні відносини відрізняються видовою однорідністю їх соціального змісту;
- по-третє, адміністративно-правові та фінансово-правові відносини, котрі характеризують інститут митного режиму, сукупно переважають серед інших видів правовідносин, які є предметом правового регулювання в межах інституту митних режимів;
- по-четверте, інститут митного режиму відрізняється наявністю загальної юридичної конструкції і принципів, у межах яких надано умови перебування товарів, транспортних засобів комерційного призначення у відповідному митному режимі, обмеження щодо їх використання, застосування заходів тарифного та нетарифного регулювання зовнішньоекономічної діяльності.

Розпочинаючи дослідження правових засад митних режимів в Україні, слід визначити ієрархію нормативно-правових актів, які регулюють митні відносини. Як слушно зазначає Л. І. Лемеха, правова регламентація та практична реалізація митних режимів насамперед здійснюється з урахуванням закріплених у Конституції України принципів права, серед яких ключове значення має принцип верховенства права [14, с. 43–44]. Другу позицію за юридичною силою в ієрархії нормативно-правових актів посідають ратифіковані Верховною Радою України міжнародно-правові акти, котрі стосуються питань митних режимів. Також важливим регулятором процедури митних режимів є Митний кодекс України [15], який безпосередньо встановлює види митних режимів (ст. 70 Митного кодексу України), затверджує порядок вибору та зміни митного режиму (ст. 71), визначає митний статус товарів, що поміщуються в митний режим (ст. 72), а також регулює інші питання, пов'язані з відповідним митним режимом. Крім того, окремі питання, що стосуються митних режимів,

регулюються законами України «Про зовнішньоекономічну діяльність» [16] та «Про Митний тариф України» [17]. Використання зазначених законодавчих актів у митних режимах залежить від завдань, які висунуто замовником митної процедури.

На думку Л. І. Лемехи, важливе місце в правовому регулюванні митних режимів займають також постанови Касаційних судів у складі Верховного Суду та постанови Великої Палати Верховного Суду (четверта ланка в ієрархії), які містять правові позиції (висновки) вищого органу судової влади щодо правильного застосування норм матеріального й процесуального права [14, с. 44]. Свою позицію науковець обґрунтовує так: Верховний Суд фактично здійснює судову правотворчість у сфері правового регулювання митних відносин, здійснюючи казуальне тлумачення норм права та формуючи висновки щодо їх правильного застосування.

Серед правотворчих документів, що стосуються митних режимів, доречно буде вказати укази Президента України та постанови Кабінету Міністрів України, які вже є підзаконними актами. Так, доволі значущим є Указ Президента України «Про Державну митну службу України» [18].

Слід віддати належне законотворчій роботі Кабінету Міністрів України, який шляхом затвердження низки постанов забезпечив вирішення окремих питань митних режимів. До їх складу варто включити такі постанови Кабінету Міністрів України, як «Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України» [19], Положення про митні декларації [20], «Про деякі питання перебування товарів у митному режимі переробки на митній території України, обмеження і заборони щодо поміщення окремих товарів у зазначений митний режим і визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України» [21]. У свою чергу, Міністерство фінансів України затверджує наказ від 04.08.2015 № 693 «Про діяльність митних брокерів» [22], а Державна митна служба України наказом від 17.11.2005 № 1118 [23] упроваджує правила митного контролю та митного оформлення транспортних засобів, що переміщуються громадянами через митний кордон України.

Незважаючи на наявність різних законодавчих регуляторів, у контексті питань, які стосуються митних режимів, вважаємо ключовим та найбільш дієвим Митний кодекс України [15], котрий регламентує основи цієї процедури. Зокрема, законодавець у статті 4 Митного кодексу України [15] наводить тлумачення понятійної категорії «митний режим» та пропонує її розуміти як комплекс взаємопов'язаних правових норм, що відповідно до заявленої мети переміщення товарів через митний кордон України визначають митну процедуру щодо цих товарів, їх правовий статус, умови оподаткування і зумовлюють їх використання щодо митного оформлення. До того ж у статті 70 Митного кодексу України законодавець устанавлює види митних режимів, котрі мають стати основою для прийняття рішення замовником митної процедури. До їх складу віднесено: імпорт, реімпорт, експорт, реекспорт, транзит, тимчасове ввезення, тимчасове вивезення, митний склад, вільна митна зона, безмитна торгівля, переробка на митній території, переробка за межами митної території, знищення або руйнування, відмова на користь держави [15]. Водночас у статті 71 Митного кодексу України законодавець звертає увагу на той факт, що «декларант має право обрати митний режим, у який він бажає помістити товари», а «поміщення товарів у митний режим здійснюється шляхом їх декларування та виконання митних формальностей, передбачених цим Кодексом» [15].

З метою поглиблення дослідження розглянемо наукові позиції щодо тлумачення понятійної категорії «митний режим».

Наукові позиції щодо тлумачення понятійної категорії «митний режим»

Зміст понятійної категорії «митний режим»	Головні сегменти	Науковці / джерело
Митні режими – це один з інститутів законодавства в галузі державної митної справи, що визначає порядок його застосування під час переміщення товарів через митний кордон	Інститут, митна справа, митні товари, митний кордон	Б. А. Кормич [11, с. 86]
Митний режим – це сукупність норм чинного законодавства, які залежно від мети переміщення товарів і послуг визначають порядок такого переміщення через митний кордон й обсяг митних процедур, які при цьому проводяться	Митна норма, митні товари й послуги, митний кордон, митна процедура	І. І. Дахно [24, с. 137]
Митний режим – це порядок оформлення товарів, стягнення митних платежів і надання пільг, встановлення меж прав фізичних і юридичних осіб з розпорядження товарами, що перебувають у їх володінні, і транспортними засобами, ввезеними на митну територію України, вивезеними з цієї території або переміщуваними транзитом тощо	Митні платежі, пільги, фізичні та юридичні особи, товари, транспортні засоби, митна територія, транзит	М. Г. Шульга [25, с. 271]
Митний режим – це система правових норм, які визначають у митних цілях: статус товарів, транспортних засобів та інших предметів, що переміщуються через митний кордон України; статус юридичних і фізичних осіб, які мають до цього відношення; сукупність митних процедур, пов'язаних із розміщенням товарів та інших предметів під обраний митний режим, знаходженням під його дією та припиненням його дії	Правова норма, статус товарів, митний кордон, юридичні особи, фізичні особи, митні процедури	О. О. Крестьянінов [26, с. 92]

Зокрема, на думку В. В. Белєвцевої, призначення митного режиму полягає у визначенні можливості переміщення товарів, порядку митного оформлення і митного контролю, розміру митних платежів, які підлягають сплаті за товари й транспортні засоби, що переміщуються, а також у визначенні кола дій, які можуть бути здійснені щодо останніх [27, с. 140].

Дещо по-іншому трактують поняття «митний режим» К. В. Бережна, котра розуміє його як сукупність положень, що залежно від заявленої мети переміщення товарів та інших предметів через митний кордон України визначає порядок такого переміщення [28, с. 19–20], та М. І. Дідівський, що вважає митний режим «сукупністю правил, відповідно до яких товари переміщуються через кордон» [29, с. 22].

На наш погляд, понятійна категорія «митний режим» повинна охопити базові сегменти інституційності, правових аспектів та митної процедури взагалі. Тому пропонуємо визначати понятійну категорію «митний режим» як базовий сегмент інституту митних режимів, котрий упроваджується з урахуванням чинних законодавчих актів, розкриває сукупність взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час вибору його виду, та забезпечує головні принципи збереження прав його учасників. Обґрунтуванням запропонованого тлумачення цієї категорії можна вважати те, що:

- 1) висвітлюється взаємозв'язок з інститутом митних режимів, визнається сам митний режим як базовий сегмент, котрий відіграє ключову роль у формуванні митної політики країни взагалі;
- 2) розкривається інформація про можливість використання митного режиму за умови відповідності його чинній законодавчій базі;
- 3) визнається наявність сукупності взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час вибору виду митного режиму;

4) встановлюється умова дієвості митного режиму з огляду на забезпечення головних принципів збереження прав його учасників.

Варто погодитися з позицією Т. В. Тучак та М. О. Могильської [28, с. 53], що правове регулювання митних режимів, розроблене в ЄС, є більш сприятливим для розвитку галузей виробництва, котрі займаються експортом продукції, створення додаткових робочих місць та збільшення податкових відрахувань підприємствами. Науковці вважають, що таке явище є наслідком приєднання і тривалого застосування Міжнародної конвенції про спрощення та гармонізацію митних процедур і її спеціальних протоколів, спрямованих на регулювання митних режимів.

На сьогодні в Україні виникла необхідність вирішення питань покращення функціонування інституту митних режимів через удосконалену процедуру правового регулювання. Правове регулювання повинно ґрунтуватися на загальновизнаних міжнародних правилах, що регламентують зовнішньоекономічні відносини; урахувати провідний зарубіжний досвід у цій сфері; відповідати усталеній практиці національного законодавства; будуватися на принципах спрощення та прозорості самої регламентації як митних режимів, так і всієї митної сфери в цілому.

Висновки. Отже, інститут митних режимів в Україні є дієвим інструментом реалізації митної політики, який зосереджує сукупність стимулів та обмежень щодо здійснення зовнішньоекономічної діяльності. Основними ознаками інституту митних режимів є поєднання властивостей публічно-правового та приватного правового інститутів, імперативного й диспозитивного методів правового регулювання, структурне переважання публічно-правових норм, регулювання суспільних відносин, які належать до кількох галузей права, пов'язаних зі здійсненням митних процедур. В основу митних режимів покладено такі основні елементи, як: умови поміщення товарів у митний режим; митна процедура; статус товарів після завершення митного оформлення; умови оподаткування та умови використання після завершення митного оформлення. За результатами проведеного дослідження запропоновано понятійну категорію «митний режим» розуміти як базовий сегмент інституту митних режимів, котрий упроваджується з урахуванням чинної законодавчої бази, розкриває сукупність взаємозалежних суспільних відносин, що виникають під час вибору його виду, та забезпечує головні принципи збереження прав його учасників. До напрямів покращення процедури митного режиму доцільно включити підвищення дієвості інституту митних режимів, що має керуватися загальновизнаними міжнародними правилами, також необхідно імплементувати європейський досвід у галузі митної справи, а практика національного митного законодавства повинна ґрунтуватися на принципах спрощення та прозорості як всієї митної сфери, так і регламентації застосування митних режимів.

Перспективи подальших розвідок визначено в напрямі правового вдосконалення різних видів митних режимів з метою підвищення ефективності функціонування інституту митних режимів у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення : монографія / І. Г. Бережнюк, О. П. Гребельнік та ін.; за заг. ред. П. В. Пашка. Київ : Знання, 2012. 238 с.
2. Дуженко С. А. Провадження у справах про порушення митних правил : монографія / за заг. ред. М. Г. Шульги. Харків : Оберіг, 2017. 170 с.
3. Мельник О. Г., Адамів М. Є., Тодошук А. В. Реформування митної системи України в умовах європейської інтеграції : монографія. Львів : Міські інформаційні системи, 2018. 215 с.
4. Сучасний стан та перспективи розвитку митних правовідносин в Україні : колективна монографія / за заг. ред. Д. В. Приймаченка. Дніпро : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 272 с.
5. Прокопенко В. В. Виконання митних формальностей при переміщенні товарів через митний кордон України різними видами транспорту : монографія. Дніпро : Ун-т митної справи та фінансів, 2018. 336 с.

6. Цаліна Д. С. Порядок митного оформлення товарів при їх переміщенні через митний кордон України : монографія. Харків : Факт, 2010. 176 с.
7. Дем'янюк О. Б., Кекіш І. П. Митні режими у стимулюванні зовнішньоекономічної діяльності України. *Світ фінансів*. 2016. № 2. С. 75–78.
8. Мельник М. В. Особливості митних режимів за законодавством Європейського Союзу. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2016. № 6. С. 32–44.
9. Шульга М. Г. Митний режим як форма реалізації митної політики. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2014. № 4 (11). С. 204–216.
10. Тучак Т. В., Могильська М. О. Особливості застосування митних режимів України в умовах інтеграції до ЄС. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. Вип. 6 (17). С. 52–53.
11. Кормич Б. А. Митні режими як інститут митного права. *Митна справа*. 2013. № 6. С. 86–92.
12. Міщенко І. В. Новели інституту митного режиму в контексті реформування митного законодавства. *Адміністративне право і процес*. 2012. № 2. С. 73–77.
13. Мельник М. В. Інститут митних режимів в митному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. К. : Міжрегіональна академія управління персоналом, 2016. 251 с.
14. Лемеха Р. І. Правові засади митних режимів в Україні: сучасний стан і напрями вдосконалення. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. Випуск 3 (32). С. 43–48.
15. Митний кодекс України від 13 березня 2012 року. № 4495-VI. Дата оновлення: 19.06.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
16. Про зовнішньоекономічну діяльність : Закон України від 16.04.1991 № 959-XII. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 05.01.2022).
17. Про Митний тариф України : Закон України від 04.06.2020 № 674-IX. Дата оновлення: 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-20> (дата звернення: 05.01.2022).
18. Про Державну митну службу України : Указ Президента України від 29 листопада 1996 року № 1145/96. Дата оновлення: 30.04.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145/96#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
19. Про затвердження положень про Державну податкову службу України та Державну митну службу України : Постанова Кабінету Міністрів України від 06 березня 2019 року № 227. Дата оновлення: 29.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
20. Положення про митні декларації : Постанова Кабінету Міністрів України від 21 травня 2012 року № 450. Дата оновлення: 07.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2012-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
21. Про деякі питання перебування товарів у митному режимі переробки на митній території України, обмеження і заборони щодо поміщення окремих товарів у зазначений митний режим і визнання такими, що втратили чинність, деяких актів Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 березня 2013 року № 295. Дата оновлення: 08.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2013-%D0%BF#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
22. Про діяльність митних брокерів : наказ Міністерства фінансів України від 04.08.2015 № 693. Дата оновлення: 22.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1036-15#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
23. Про затвердження Правил митного контролю та митного оформлення транспортних засобів, що переміщуються громадянами через митний кордон України : наказ Державної митної служби України від 17.11.2005 № 1118. Дата оновлення: 18.09.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1428-05#Text> (дата звернення: 05.01.2022).
24. Дахно І. І. Міжнародне економічне право : курс лекцій. К. : МАУП, 2000. 160 с.
25. Шульга М. Г. Митний режим: основи правового регулювання. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: Економічна теорія та право. 2013. № 4 (15). С. 270–280.
26. Крестьянінов О. О. Правове регулювання митних режимів : дис. канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Х., 2002. 216 с.
27. Белевцева В. В. Система адміністративно-правових режимів у сфері державної безпеки. *Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення*. Вип. 1 : матеріали постійного діючого наук.-практ.семінару (м. Харків, 28 трав. 2010 р.). Х. : Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого, 2010. С. 139–143.

28. Бережна К. В. Митно-правовий режим транзиту в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К. : 2003. 198 с.
29. Дідківський М. І. Антидемпінгова політика української держави: перший досвід. *Вісник. Економіка*. 2001. Вип. 50. С. 20–24.
30. Тучак Т. В., Могильська М. О. Особливості застосування митних режимів України в умовах інтеграції до ЄС. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2018. Випуск 6 (17). С. 52–56.

References

1. Митна політика та митна безпека: концептуальне визначення та шляхи забезпечення : монографія [Customs policy and customs security: conceptual definition and ways of providing : monograph] / I. H. Berezhnok, O. P. Hrebelsnik ta in.; za zah. red. P. V. Pashka. Kyiv : Znannia, 2012. 238 s. [in Ukrainian].
2. Duzhenko, S. A. (2017). Provadzhennia u spravakh pro porushennia mytnykh pravyl : monohrafiia [Proceedings in cases of violation of customs rules : a monograph] / za zah. red. M. H. Shulhy. Kharkiv : Oberih. 170 s. [in Ukrainian].
3. Melnyk, O. H., Adamiv, M. Ye., Todoshchuk, A. V. (2018). Reformuvannia mytnoi systemy Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehratsii : monohrafiia [Reforming the customs system of Ukraine in terms of European integration : a monograph]. Lviv : Miski informatsiini systemy. 215 s. [in Ukrainian].
4. Suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku mytnykh pravovidnosyn v Ukraini : kolektyvna monohrafiia [The current state and prospects for the development of customs relations in Ukraine : a collective monograph] / za zah. red. D. V. Prymachenko. Dnipro : Vydavnychiy dim «Helvetyka», 2018. 272 s. [in Ukrainian].
5. Prokopenko, V. V. (2018). Vykonannia mytnykh formalnostei pry peremishchenni tovariv cherez mytnyi kordon Ukrainy riznymi vydamy transportu : monohrafiia [Execution of customs formalities when moving goods across the customs border of Ukraine by different modes of transport : a monograph]. Dnipro : Un-t mytnoi spravy ta finansiv. 336 s. [in Ukrainian].
6. Tsalina, D. S. (2010). Poriadok mytneho oformlennia tovariv pry yikh peremishchenni cherez mytnyi kordon Ukrainy : monohrafiia [The order of customs clearance of goods during their movement across the customs border of Ukraine : a monograph]. Kharkiv : Fakt. 176 s. [in Ukrainian].
7. Demianiuk, O. B., Kekish, I. P. (2016). Mytni rezhymy u stymulivanni zovnishnoekonomichnoi diialnosti Ukrainy [Customs regimes in stimulating foreign economic activity of Ukraine]. *Svit finansiv*. № 2. S. 75–78 [in Ukrainian].
8. Melnyk, M. V. (2016). Osoblyvosti mytnykh rezhymiv za zakonodavstvom Yevropeiskoho Soiuzu [Features of customs regimes under European Union law]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. № 6. S. 32–44 [in Ukrainian].
9. Shulha, M. H. (2014). Mytnyi rezhym yak forma realizatsii mytnoi polityky [Customs regime as a form of customs policy]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho»*. № 4 (11). S. 204–216 [in Ukrainian].
10. Tuchak, T. V., Mohylska, M. O. (2018). Osoblyvosti zastosuvannia mytnykh rezhymiv Ukrainy v umovakh intehratsii do YeS [Features of the application of customs regimes of Ukraine in terms of EU integration]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia*. Vyp. 6 (17). S. 52–53 [in Ukrainian].
11. Kormych, B. A. (2013). Mytni rezhymy yak instytut mytneho prava [Customs regimes as an institution of customs law]. *Mytna sprava*. № 6. S. 86–92 [in Ukrainian].
12. Mishchenko, I. V. (2012). Novely instytutu mytneho rezhymu v konteksti reformuvannia mytneho zakonodavstva [Novels of the institute of customs regime in the context of reforming customs legislation]. *Administratyvne pravo i protses*. № 2. S. 73–77 [in Ukrainian].
13. Melnyk, M. V. (2016). Instytut mytnykh rezhymiv v mytnomu pravi Ukrainy [Institute of customs regimes in the customs law of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. K. : Mizhrehionalna akademiia upravlinnia personalom. 251 s. [in Ukrainian].
14. Lemekha, R. I. (2020). Pravovi zasady mytnykh rezhymiv v Ukraini: suchasnyi stan i napriamy vdoskonalennia [Legal principles of customs regimes in Ukraine: current status and areas of improvement]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk*. Vypusk 3 (32). S. 43–48 [in Ukrainian].
15. Mytnyi kodeks Ukrainy [Customs Code of Ukraine] vid 13 bereznia 2012 roku. № 4495-VI. Data onovlennia: 19.06.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17#Text> (data zvernennia: 05.01.2022). [in Ukrainian].

16. Pro zovnishnoekonomichnu diialnist : Zakon Ukrainy vid 16.04.1991 № 959-XII [On foreign economic activity : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 01.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
17. Pro Mytnyi taryf Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 04.06.2020 № 674-IX [On the Customs Tariff of Ukraine : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 01.07.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/674-20> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
18. Pro Derzhavnu mytnu sluzhbu Ukrainy [On the State Customs Service of Ukraine] : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 29 lystopada 1996 roku № 1145/96. Data onovlennia: 30.04.2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1145/96#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
19. Pro zatverdzhennia polozhen pro Derzhavnu podatkovu sluzhbu Ukrainy ta Derzhavnu mytnu sluzhbu Ukrainy [On approval of the provisions on the State Tax Service of Ukraine and the State Customs Service of Ukraine] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 06 bereznia 2019 roku № 227. Data onovlennia: 29.07.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-2019-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
20. Polozhennia pro mytni deklaratsii [Regulations on customs declarations] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 21 travnia 2012 roku № 450. Data onovlennia: 07.08.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/450-2012-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
21. Pro deiaki pytannia perebuvannia tovariv u mytnomu rezhymi pererobky na mytnii terytorii Ukrainy, obmezhenia i zaborony shchodo pomishchennia okremykh tovariv u zaznachenyi mytnyi rezhym i vyznannia takymy, shcho vtratyly chynnist, deiakykh aktiv Kabinetu Ministriv Ukrainy [On some issues of stay of goods in the customs regime of processing in the customs territory of Ukraine, restrictions and prohibitions on placing certain goods in the said customs regime and repealing some acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 bereznia 2013 roku № 295. Data onovlennia: 08.02.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/295-2013-%D0%BF#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
22. Pro diialnist mytnykh brokeriv [On the activities of customs brokers] : nakaz Ministerstva finansiv Ukrainy vid 04.08.2015 № 693. Data onovlennia: 22.02.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1036-15#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
23. Pro zatverdzhennia Pravyl mytnoho kontroliu ta mytnoho oformlennia transportnykh zasobiv, shcho peremishchuiutsia hromadianamy cherez mytnyi kordon Ukrainy [On approval of the Rules of customs control and customs clearance of vehicles moving by citizens across the customs border of Ukraine] : nakaz Derzhavnoi mytnoi sluzhby Ukrainy vid 17.11.2005 № 1118. Data onovlennia: 18.09.2009. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1428-05#Text> (data zvernennia: 05.01.2022) [in Ukrainian].
24. Dakhno, I. I. (2000). Mizhnarodne ekonomichne pravo : kurs lektsii [International economic law : a course of lectures]. K. : MAUP. 160 s. [in Ukrainian].
25. Shulha, M. H. (2013). Mytnyi rezhym: osnovy pravovoho rehuliuвання [Customs regime: basics of legal regulation]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Iurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho». Seriia: Ekonomichna teoriia ta pravo.* № 4 (15). S. 270–280 [in Ukrainian].
26. Krestianinov, O. O. (2002). Pravove rehuliuвання mytnykh rezhymiv [Legal regulation of customs regimes] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Nats. yuryd. un-t im. Yaroslava Mudroho. Kh., 216 s. [in Ukrainian].
27. Bielievitseva, V. V. (2010). Systema administratyvno-pravovykh rezhymiv u sferi derzhavnoi bezpeky [System of administrative and legal regimes in the field of state security]. *Pravove zabezpechennia operatyvno-sluzhbovoi diialnosti: aktualni problemy ta shliakhy yikh vyrishennia. Vyp. 1 : materialy postiinoho diiuchoho nauk.-prakt.seminaru (m. Kharkiv, 28 trav. 2010 r.).* Kh. : Nats. yuryd. akad. Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. S. 139–143 [in Ukrainian].
28. Berezhna, K. V. (2003). Mytno-pravovyi rezhym tranzytu v Ukraini [Customs regime of transit in Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho. K. : 198 s. [in Ukrainian].
29. Didkivskiy, M. I. (2001). Antydempinhova polityka ukrainskoi derzhavy: pershyi dosvid [Antidumping policy of the Ukrainian state: the first experience]. *Visnyk. Ekonomika.* Vyp. 50. S. 20–24 [in Ukrainian].
30. Tuchak, T. V., Mohylska, M. O. (2018). Osoblyvosti zastosuvannia mytnykh rezhymiv Ukrainy v umovakh intehratsii do YeS [Features of the application of customs regimes of Ukraine in terms of EU integration]. *Skhidna Yevropa: ekonomika, biznes ta upravlinnia.* Vypusk 6 (17). S. 52–56 [in Ukrainian].

Guzenko Olena,

PhD of Economy, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4002-2629>

Rekunenko Tetyana,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7668-0581>

INSTITUTIONALITY, LEGAL AND ESSENTIAL ASPECTS OF CUSTOMS REGIMES IN UKRAINE

Currently in Ukraine the topical issue for immediate solution is the institutionality of customs regimes, namely the quality of the institution of the customs regime, which is based on the generally accepted system of customs law as institutional and two-tier. In the opinion of politicians, scientists and customs specialists, the institute of customs regime is one of the effective tools in the customs law of Ukraine, as each subject of foreign economic activity, moving goods across the customs border, faces the need to declare their goods, choosing the most favorable mode depending on the purpose of such movement. It is obvious that in conditions of fierce competition in the field of international trade it is important to create favorable conditions for foreign economic activity, increase the volume of transit, export and import of goods across the customs border of Ukraine. This need stems from the fact that such an approach will ensure the creation of new jobs in the customs territory of Ukraine and contribute to the growth of the country's economy in general. Most scholars believe that in the context of the existing customs regimes in Ukraine, one of the key issues is the need to improve the legal framework for their regulation. This statement is based on the fact that the completion of the process of bringing national legislation and legal practice in the field of legal regulation of customs regimes in line with international standards is slow. The consequence of such actions is the lack of compliance of certain legal customs regulations with the requirements of international standards. At the same time, from the standpoint of the consumer of customs services there is a problem of choosing the right customs regime, as a well-chosen customs regime is the key to effective foreign trade. The article is devoted to the institutional, legal and essential aspects of the functioning of customs regimes in Ukraine, reveals the features of the process of choosing customs regimes by foreign economic entities, defines the key rules of this procedure. A review of regulatory regulators that ensure the adaptation of customs regimes by economic entities in accordance with the existing national legal position. Attention is drawn to the existing scientific views in the context of characterizing the essential content of the conceptual category "customs regime" and provided the author's position on its interpretation taking into account the situation in modern customs. The key segments of the proposed conceptual category are identified and the advantages of its adaptation in modern customs activity are substantiated.

Key words: *institute of customs regimes; customs law; customs regime; subject of foreign economic activity; customs border; customs procedure; international trade; customs business; norms of customs law; customs legislation.*

Надіслано до редколегії 18.01.2022

Рекомендовано до публікації 24.01.2022

УДК: [346.7:656.2]:346.12

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-71-81>

Кадала Віталій Віталійович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6868-9487>

ПРАВОВІ ОСНОВИ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ ЗАЛІЗНИЧНОЇ ГАЛУЗІ

У статті висвітлено правові основи діяльності суб'єктів господарювання залізничної галузі, розкрито проблемні явища в розвитку підприємств залізничної сфери, окреслено провідні законодавчі регулятори, котрі є підставою діяльності підприємств залізничної галузі. З'ясовано правові аспекти законів України «Про залізничний транспорт», «Про транспорт» та «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування». Розглянуто їхній вплив на діяльність суб'єктів господарювання залізничної галузі. Проаналізовано головні положення проєктів нових законів України «Про залізничний транспорт України» та «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту», які стосуються державного регулювання в галузі залізничного транспорту та вдосконалення його діяльності в майбутньому. Доведено наявність у залізничному комплексі України рис природної монополії та встановлено взаємозв'язок із правовим регулятором – Законом України «Про природні монополії». Визначено мету та напрями покращення діяльності підприємств залізничної галузі відповідно до схваленої Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року.

Ключові слова: законодавчий акт; правове регулювання; залізнична галузь; суб'єкти господарювання; залізнична сфера; вантажообіг; пасажирообіг; залізничний транспорт.

Постановка проблеми. Правове забезпечення діяльності залізничного транспорту в економіці країни відіграє доволі помітну роль. У системі суспільних перетворень, у яких перебуває українська держава, питання формування господарсько-правового механізму підприємств залізничного транспорту було й залишається ключовим. Незважаючи на всі інституційні зміни, створення окремих інструментів організаційно-господарського впливу, існує багато проблем, пов'язаних із функціонуванням в Україні сучасної правової моделі господарювання підприємствами, які надають послуги з перевезення пасажирів і багажу. Безперечним є той факт, що дієвий механізм формування та реалізації державної економічної транспортної політики в контексті залізничної сфери повинен забезпечити стабільність і конкурентоспроможність національної економіки України на світовому економічному ринку. Позитивний вплив на вирішення цієї проблеми можливий завдяки впровадженню якісної законодавчої платформи, яка здатна забезпечити належний рівень господарсько-правового регулювання інфраструктурних процесів у залізничній галузі. Загальновідомими є плани держави щодо реформування залізничної сфери. Однак на сьогодні не створено переконливої концепції функціонування залізничного транспорту в умовах структурних перетворень, кінцевою метою яких має бути залучення в галузь постійного й потужного обсягу інвестиційних ресурсів та підвищення ефективності функціонування залізничного транспорту.

Обрана тема дослідження є доволі актуальною, оскільки стосується не лише питань розкриття змістовності правового регулювання діяльності підприємств залізничної галузі, а передусім спрямована на розробку напрямів покращення цього процесу відповідно до сучасних реалій. Своєчасність дослідження таких напрямів обґрунтовується наявністю проблем у здійсненні перевезень вантажів, пасажирів і багажу залізничним транспортом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема законодавчого забезпечення діяльності підприємств залізничної галузі не є новою. Вона постійно актуалізується в наукових дискусіях, є предметом дослідження у працях багатьох науковців та висвітлюється в періодичних фахових виданнях. Особливу увагу приділено цим питанням у монографічних, дисертаційних і фундаментальних навчальних дослідженнях таких учених, як Ю. С. Бараш [1], Е. М. Деркач [2; 3], В. О. Овчиннікова [4], С. М. Павлюк [5], О. С. Поважний, Н. М. Ткачова та В. Л. Пілюшенко [6], І. М. Рудяга [7], Є. М. Сич та В. П. Ільчук [8], Р. В. Сущенко [9], А. М. Хахлюк [10], Ю. М. Цвєтов, М. В. Макаренко, А. Д. Лашко [11; 12], М. Л. Шелухін [13] та інші. Однак за сучасних умов розвитку діяльність суб'єктів господарювання залізничної галузі активно еволюціонує і трансформується, зважаючи на процеси розширення наявних і появу нових сфер правового регулювання, вплив геополітичних конфліктів, наслідків світової економічної кризи через пандемію, зумовлену поширенням вірусу COVID-19, на міжнародні ланцюги поставок, зміну традиційних підходів щодо організації та здійснення транспортної діяльності. Очевидним є той факт, що діяльність суб'єктів господарювання залізничної галузі має відповідати глобальним викликам, забезпечувати збалансований підхід до оптимізації мобільності з урахуванням упровадження інноваційних перетворень. В основу зазначених перспектив має бути покладено дієву законодавчу платформу їх функціонування. Проте варто зауважити, що правовий аспект діяльності суб'єктів господарювання залізничної галузі, особливо в сучасних умовах реформування, недостатньо досліджено, що й обумовлює актуальність обраного напряму дослідження.

Формування цілей (постановка завдання). Метою наукової статті є дослідження змістовності правової основи діяльності суб'єктів господарювання залізничної галузі, а також розробка рекомендацій щодо її покращення в контексті законодавчих змін.

Виклад основного матеріалу. На сьогодні Україна потребує правової моделі, здатної підвищити рівень ефективності роботи суб'єктів господарювання залізничної сфери. На нашу думку, це пов'язано зі значною кількістю проблем в їх діяльності, які не лише уповільнюють етапи розвитку, а й не забезпечують якісного рівня послуг із перевезення вантажів, пасажирів і багажу. Уважається, що залізничний транспорт України становить величезну екосистему, від якої залежить економічний розвиток та обороноздатність держави.

Перш ніж розкрити зміст правових регуляторів діяльності підприємств залізничної сфери, доцільно з'ясувати негативний вплив наявних проблем. Як зазначає В. В. Матвієнко, основними проблемами залізничного транспорту, які потребують негайного вирішення, є:

- недосконалість нормативно-правових актів, що регулюють діяльність суб'єктів господарювання залізничного транспорту, та невідповідність його організаційної структури умовам розвитку ринкової економіки країни;
- перехресне субсидування збиткових пасажирських перевезень за рахунок вантажних;
- низький рівень конкуренції на ринку залізничних перевезень пасажирів та багажу;
- недостатня прозорість фінансової діяльності підприємств залізничної галузі;

- високий рівень зносу основних засобів як рухомого, так і нерухомого складу, тобто постійне старіння активної частини основних фондів (загальний ступінь їх зносу становить понад 70 %, у тому числі активної частини рухомого складу – 78 %);
- прострочений термін ремонту залізничних колій (досягає майже 50 % від загальної протяжності), унаслідок цього обмежується швидкість руху поїздів, виникає реальна загроза безпеці перевезень пасажирів, можливості виникнення техногенних катастроф;
- відсутність державної підтримки інноваційного розвитку підприємств залізничної галузі;
- недостатність обсягів додаткових джерел фінансування інвестицій у розвиток матеріально-технічної бази залізничного транспорту [14].

На погляд В. О. Овчиннікової, залізниці переважно задовольняють потреби суспільного виробництва та населення в перевезеннях. Проте стан виробничо-технічної бази залізниць і технологічний рівень перевезень за багатьма параметрами не відповідає щораз вищим потребам суспільства та європейським стандартам якості надання транспортних послуг, що найближчим часом може стати перешкодою для подальшого соціально-економічного розвитку держави [4].

Уважаємо, що на низький рівень ефективності господарської роботи суб'єктів господарювання залізничної сфери впливають неврегульовані питання тарифікації пасажирських перевезень та багажу. За останній період діяльності залізниці стало помітним стрімке зростання тарифів на перевезення пасажирів і багажу під впливом значних інфляційних навантажень. Крім того, привертає увагу випереджальне зростання цін на продукцію, що споживається залізничним транспортом, порівняно з темпами зміни тарифів на перевезення.

Аналіз стану й перспектив розвитку підприємств сучасної залізниці України дає підстави стверджувати, що однією з найактуальніших проблем, які на сьогодні потребують вирішення, є вдосконалення правового регулювання діяльності підприємств залізничної сфери з урахуванням європейських стандартів. Безперечним є той факт, що саме проведення ринкових перетворень на залізничному транспорті сприятиме прискоренню темпів європейської інтеграції, налагодженню більш тісного міжнародного економічного співробітництва та підвищенню конкурентоспроможності українських залізниць на ринку транспортних послуг, до того ж дасть можливість ефективно використовувати вигідне геополітичне розташування України, а також збалансувати інтереси залізниць та споживачів їх послуг.

В основу правового регулювання діяльності суб'єктів господарювання залізничної сфери покладено Закон України «Про залізничний транспорт», який з моменту прийняття 04.07.1996 року був удосконалений законодавцем 16 правовими регуляторами [15]. Цим правовим актом законодавець визначив головні правові, економічні та організаційні засади діяльності залізничного транспорту загального користування, його роль в економіці й соціальній сфері України. При цьому, затверджуючи правовий документ, законодавець передбачив регламентування відносин представників залізничної сфери з органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, іншими видами транспорту, пасажирами, відправниками та одержувачами вантажів, багажу, вантажобагажу й пошти з урахуванням специфіки функціонування цього виду транспорту як єдиного виробничо-технологічного комплексу.

Зважаючи на правові регулятори діяльності суб'єктів господарювання залізничної сфери, законодавець у ст. 3 Закону України «Про залізничний транспорт» конкретизує їх склад та звертає увагу на те, що «законодавство про залізничний транспорт загального

користування складається із законів України «Про транспорт», «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування», цього Закону, Статуту залізниць України, який затверджується Кабінетом Міністрів України, та інших актів законодавства України» [15]. Крім того, згідно із Законом України № 124-ІХ від 20.09.2019 року [16] законодавець розширює зміст ст. 3 Закону України «Про залізничний транспорт» і затверджує правило: «Нормативно-правові акти, що визначають порядок і умови перевезень, користування засобами залізничного транспорту загального користування, безпеки руху, охорони праці, забезпечення громадського порядку, перетину залізничних колій іншими видами транспорту і комунікаціями, пожежної безпеки, санітарні норми та правила на залізничному транспорті України, є обов'язковими для всіх юридичних і фізичних осіб на території України» [15].

Слід зазначити, що Закон України «Про транспорт» [17] визначає провідну роль транспорту в задоволенні потреби населення і суспільного виробництва в перевезеннях, закріплює принцип єдності транспортної системи України (ст. 21), до складу якої входять: транспорт загального користування (залізничний, морський, річковий, автомобільний, авіаційний та ін.), промисловий залізничний транспорт, відомчий, трубопровідний транспорт, а також шляхи сполучення загального користування.

Доведено, що транспорт становить єдиний комплекс, який охоплює всі види суспільного виробництва, розподілу й обміну, та є необхідною складовою економіки будь-якої держави. З цього приводу у своїй праці А. Г. Бобкова, Ю. О. Моїсєєв та Ю. М. Павлюченко обґрунтовують, що «особливість транспорту як галузі суспільного виробництва полягає в тому, що він не створює нових матеріальних цінностей, його продукція представлена діяльністю з територіального переміщення вантажів або пасажирів» [18, с. 326].

Правове підґрунтя господарської діяльності у сфері транспорту міститься у главі 32 Господарського кодексу України [19], а також главах 64, 65 Цивільного кодексу України [20], транспортних законах, кодексах та статутах, правилах перевезення. Так, згідно зі змістом ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України [19] господарською є діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.

Питання про можливість регулювання нормами права не тільки суспільних відносин, а й певної діяльності є спірним у правовій науці. В. К. Мамутов охарактеризував правове регулювання господарської діяльності як «інструмент (механізм, засіб) забезпечення організованості і порядку в народному господарстві» [21]. Господарська діяльність у сфері транспорту здійснюється в галузі суспільного виробництва і спрямована на надання транспортних послуг із використанням транспортних засобів.

Правовий аспект транспортного права з урахуванням законодавчих регуляторів, котрі регламентують діяльність суб'єктів господарювання залізничної сфери, висвітлено в працях В. К. Гіжевського, Е. Ф. Демського та А. В. Мілашевича [22], О. В. Клепікової [23], Ю. В. Корнеєва [24], М. Л. Шелухіна [13]. Науковці особливу увагу приділяють правовим основам корпоративного управління в залізничній сфері. На їхній погляд, нині залізнична галузь перебуває на етапі структурного реформування корпоративного управління, імплементації норм відповідно до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, формування нової тарифної політики, а також моделі державної підтримки.

Основним законодавчим регулятором корпоративних відносин на підприємствах залізничної галузі є Закон України «Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування» [25]. На думку законодавця, саме цей Закон України визначає правові, економічні та організаційні особливості утворення

публічного акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування, 100 % акцій якого належать державі, управління і розпорядження його майном та спрямований на забезпечення економічної безпеки й захисту інтересів держави. Крім того, правовим регулятором встановлено таке правило: «Товариство утворюється як публічне акціонерне товариство, 100 % акцій якого закріплюються в державній власності, на базі Державної адміністрації залізничного транспорту України, а також підприємств, установ та організацій залізничного транспорту загального користування, які реорганізуються шляхом злиття».

Як свідчать дослідження, на основі вимог цього законодавчого акта підприємствами залізничної галузі до статутного капіталу було внесено майно залізничного транспорту загального користування, 100 % акцій підприємств з ремонту рухомого складу та виготовлення залізобетонних конструкцій і шпал, право постійного користування земельними ділянками, наданими для розміщення підприємств залізничного транспорту, магістральні залізничні лінії, станції, тягові підстанції, контактна мережа та інше профільне майно.

До того ж досвід країн Європейського Союзу (далі – ЄС) підтверджує, що існування вертикально-інтегрованої державної монополії не є ефективним, унаслідок чого з початку 90-х рр., коли частка залізничного транспорту на ринку перевезень зменшилася більш ніж удвічі, було підготовлено перший пакет директив, що передбачали відділення оператора інфраструктури від перевізника з одночасним відкриттям ринку для приватних операторів [26]. Зараз в ЄС упроваджується четвертий пакет реформ, спрямований на завершення процесу формування єдиного європейського залізничного ринку.

На підставі відомостей Білої Книги залізничної галузі комітету логістики ЕВА з'ясовано, що зараз АТ «Укрзалізниця» перебуває у стані, за якого монопольне становище в сегменті інфраструктури, перевезень (локомотивна тяга), а також вагоноремонту є важелем для підтримання значної ринкової влади на суміжних сегментах (оперування вагонами) [27]. Крім того, з метою покращення роботи підприємств залізничної галузі передбачено прийняття ключових законів «Про залізничний транспорт України», «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту», проекти яких знаходяться на розгляді у Верховній Раді України (реєстр. № 1196-1 від 06.09.2019 та № 2699 від 28.12.2019 відповідно) [27].

Розробники Білої Книги залізничної галузі [27] звертають увагу на той факт, що новий закон «Про залізничний транспорт України» повинен забезпечити недискримінаційний доступ до інфраструктури загального користування, повноцінний доступ до перевезень приватними локомотивами, виключення крос-субсидування пасажирських перевезень за рахунок вантажних, а проект закону «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту» має виконувати державне регулювання в галузі залізничного транспорту, а саме формування відповідної тарифної політики, створення умов для розвитку конкуренції з метою виведення його окремих галузей зі стану природної монополії, а також створення рівних можливостей для доступу споживачів до нього.

Слід зазначити, що законопроект України «Про залізничний транспорт» передбачає:

- забезпечення конкуренції в залізничних перевезеннях через паралельну роботу приватних компаній;
- здійснення перевезення пасажирів і вантажів перевізниками будь-яких форм власності, які забезпечують тяговий рухомий склад;
- створення нових органів, що здійснюватимуть державне управління на конкурентному ринку перевезень: центрального органу виконавчої влади, що здійснює державне регулювання та нагляд у сфері залізничного транспорту, і національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері транспорту;

- адаптацію нового підходу до забезпечення суспільно важливих перевезень, які визначатимуть Кабінет Міністрів України та органи місцевого самоврядування;
- здійснення суспільно важливих перевезень на компенсаційній основі за кошти державного й місцевих бюджетів, а перевізник обиратиметься на конкурсних засадах;
- упровадження основного принципу функціонування залізничного транспорту, а саме поєднання інтересів держави з інтересами учасників ринку залізничних перевезень і їх взаємна відповідальність [28].

Як стверджує І. М. Рудяга, для реалізації структурних змін у галузі залізничного транспорту важливо звернути увагу на майно, що використовується в господарській діяльності підприємствами залізничного транспорту: по-перше, майно, яке має обов'язково перебувати в державній власності (критичне майно, без якого здійснення господарської діяльності у сфері залізничних перевезень неможливе), тобто те, що визначає галузь як монопольну (Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 № 83 «Про затвердження переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави» [29]); по-друге, майно, використання якого можливе на основі залучення приватних інвестицій, на конкурентних засадах [7, с. 29]. Науковець вважає, що залізничний комплекс має риси природної монополії: цілісний майновий комплекс, керований з єдиного центру; високий бар'єр входження на відповідний ринок, а саме обсяг інвестицій, необхідний для створення альтернативного об'єкта; специфічність матеріальних активів і їх вузька спеціалізація; продукція задовольняє першочергові потреби людей і галузеву промисловості.

Зауважимо, що відповідно до Закону України «Про природні монополії» природна монополія – це стан товарного ринку, за якого задоволення попиту на цьому ринку є більш ефективним за умови відсутності конкуренції внаслідок технологічних особливостей виробництва (у зв'язку з істотним зменшенням витрат виробництва на одиницю товару в міру збільшення обсягів виробництва), а товари (послуги), що виробляються суб'єктами природних монополій, не можуть бути замінені в споживанні іншими товарами (послугами), у зв'язку з чим попит на цьому товарному ринку менше залежить від зміни цін на ці товари (послуги), ніж попит на інші товари (послуги) [30].

Крім того, І. М. Рудяга у своєму дослідженні вказує, що на залізничному транспорті діє особливого роду природна монополія, яка потребує ефективних засобів державного регулювання та особливого законодавчого підходу до здійснення регуляторної діяльності в указаній сфері національної економіки. Стає зрозумілим, що саме експлуатація залізничної системи передбачає регулярне (планове), але жорстке обслуговування у зв'язку з обмеженою пропускну здатністю на залізничній колії в межах певного періоду часу, чим і зумовлюються особливості управління [7, с. 31].

З метою підвищення ефективності діяльності транспортної галузі, зокрема залізничного транспорту, у нашій країні впроваджено розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 430-р «Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року» [31]. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року (далі – Стратегія) визначає пріоритети комплексного формування транспортної політики та ефективного державного управління, основні напрями розвитку транспортної галузі на період до 2030 року. Метою Стратегії є: «створення інтегрованого до світової транспортної мережі безпечно функціонуючого та ефективного транспортного комплексу України, задоволення потреб населення в перевезеннях та покращення умов ведення бізнесу для забезпечення конкурентоспроможності та ефективності національної економіки» [31]. Законодавець вважає, що реалізація Стратегії сприятиме:

- наближенню України до ЄС, оскільки вона стосується запровадження Угоди про асоціацію та створення умов, які сприятимуть поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС;

– підвищенню якості надання транспортних послуг, ефективному впровадженню адміністративної реформи, боротьбі з корупцією, прозорості прийняття рішень, чіткому розмежуванню функцій і розподілу повноважень між органами виконавчої влади та суб'єктами господарювання, забезпеченню створення рівних умов для надання транспортних послуг [31].

Зважаючи на розвиток підприємств залізничної галузі, законодавець у Стратегії наголосив, що розвиток залізничних перевезень є важливим чинником зростання конкурентоспроможності економіки через низьку собівартість таких перевезень, їх оперативність, безпечність, екологічність, незалежність від інших учасників руху. Законодавець звертає увагу на те, що «пріоритетність розвитку залізничного транспорту закріплена у програмних документах ЄС: Стратегія стійкої та смарт-мобільності ЄС передбачає масштабну переорієнтацію вантажопотоків та пасажиропотоків на залізничний транспорт» [31]. Крім того, серед завдань Національної транспортної стратегії України до 2030 року також задекларовано часткову переорієнтацію вантажних перевезень на залізничний транспорт. Цінність цього документа полягає в тому, що законодавцем запропоновано заходи, реалізація яких сприятиме поліпшенню ресурсного забезпечення розвитку залізничного транспорту України.

Висновки. За результатами проведених досліджень можна зробити низку висновків. По-перше, в Україні немає спеціального законодавства у сфері діяльності суб'єктів господарювання залізничного транспорту, що відповідає сучасним умовам розвитку, не сформовано сучасної правової основи системи державного регулювання транспортної діяльності, що давала б змогу створити ринок транспорту, який поєднував би публічні та приватні інтереси. По-друге, чинне законодавство недостатньо чітко розмежує повноваження між органами державної влади, органами місцевого самоврядування і суб'єктами господарювання. По-третє, для забезпечення ефективної реалізації діяльності суб'єктів господарювання залізничного транспорту необхідним є створення нормативно-правової бази для всіх етапів реформування та побудова господарсько-правового механізму їх реалізації. По-четверте, з огляду на те, що Україна планує інтегруватися до європейської мережі залізниць, слід проводити реструктуризацію відповідно до директив ЄС. По-п'яте, в аспекті регулювання залізничних перевезень потрібно забезпечити функціонування ринку з елементами конкурентного середовища, тобто в галузі залізничного транспорту необхідно адаптувати зміни нормативно-правової бази, котрі передбачили б формування нових підходів до взаємодії суб'єктів господарювання в економічній, фінансовій та організаційній сферах діяльності.

Перспективи подальших розвідок. Правові проблеми діяльності суб'єктів господарювання залізничної галузі не є вичерпними, тому залишаються відкритими для наукової дискусії та слугують основою для подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Бараш Ю. С. Управління залізничним транспортом країни. 2-е вид., перероб. і доп. Дніпропетровськ, 2006. 259 с.
2. Деркач Е. М. Правове регулювання господарської діяльності у сфері транспорту : дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 545 с.
3. Деркач Е. М. Концептуальні засади господарсько-правового регулювання транспортної діяльності : монографія. Вінниця : ТВОРИ, 2021. 376 с.
4. Овчиннікова В. О. Стратегічне управління розвитком залізничного транспорту України : монографія. Х. : УкрДУЗТ, 2017. 427 с.
5. Павлюк С. М. Правове регулювання перевезення вантажів у прямому змішаному сполученні : дис. ... докт. філософії за спец. 081 «Право». ДонНУ ім. В. Стуса МОН України. Вінниця, 2020. 190 с.

6. Поважний О. С., Ткачова Н. М., Пілюшенко В. Л. Антикризове управління економічною безпекою : монографія. Донецьк : ВІК, 2010. 310 с.
7. Рудяга І. М. Господарсько-правове забезпечення функціонування залізничного транспорту України в умовах реформування : монографія. Харків : Юрайт, 2017. 196 с.
8. Сич Є. М., Ільчук В. П. Інноваційно-інвестиційні комплекси транспортної галузі: методологія формування та розвитку : монографія. К. : Логос, 2006. 264 с.
9. Сущенко Р. Розвиток залізничного транспорту в Україні: проблеми державного регулювання : монографія / Дніпропетровський регіональний інститут державного управління. Електрон. аналог друк. вид. URL: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/.../12srvpdr.pdf (дата звернення: 22.12.2021).
10. Хахлюк А. Залізничний комплекс України: генезис, функціонування, перспективи : монографія. К. : Кондор, 2009. 300 с.
11. Цветов Ю. М., Макаренко М. В., Лашко А. Д. Залізничний транспорт України на порозі реформування : монографія. К. : ДЕГУТ, 2008. 189 с.
12. Цветов Ю. М., Макаренко М. В. Залізничний транспорт України та тенденції розвитку та проблеми реформування : монографія. К. : КУЕТТ, 2008. 277 с.
13. Шелухін М. Л. Транспортне право України. Академічний курс : підручник / за ред. М. Л. Шелухіна. К. : Ін Юре, 2008. 896 с.
14. Матвієнко В. В. Оцінка та перспективи розвитку залізничної галузі в Україні. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2016. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=994> (дата звернення: 22.12.2021).
15. Про залізничний транспорт : Закон України від 04.07.1996 № 273/96-ВР. Дата оновлення: 19.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-вр> (дата звернення: 22.12.2021).
16. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Закону України «Про стандартизацію» : Закон України від 20.09.2019 № 124-ІХ. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-20> (дата звернення: 22.12.2021).
17. Про транспорт : Закон України від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 51. Ст. 446.
18. Господарське право : практикум / А. Г. Бобкова (кер. авт. кол.), Ю. О. Моїсєєв, Ю. М. Павлюченко та ін.; за заг. ред. А. Г. Бобкової. Харків : Право, 2018. 592 с.
19. Господарський кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18. № 19–20. № 21–22. Ст. 144.
20. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
21. Мамутов В. К. Совершенствование правового регулирования хозяйственной деятельности: методология, направления. Киев : Наук. думка, 1982. 238 с.
22. Гіжевський В. К., Демський Е. Ф., Мілашевич А. В. Транспортне право України : підручник. 2-ге вид., доповн. і переробл. К. : Атіка, 2012. 332 с.
23. Клепікова О. В. Правова організація транспортної системи України : монографія. К : Видавництво Ліра-К, 2019. 444 с.
24. Корнеєв Ю. В. Транспортне право України : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури, 2019. 168 с.
25. Про особливості утворення акціонерного товариства залізничного транспорту загального користування : Закон України від 23.02.2012 № 4442-VI. Дата оновлення: 21.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17> (дата звернення: 22.12.2021).
26. Європейський досвід лібералізації залізничного ринку. URL: <https://mtu.gov.ua/news/31232.html?PrintVersion> (дата звернення: 05.03.2020).
27. Біла Книга залізничної галузі. Комітет логістики ЕВА. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2019/09/WhitePaper_Railway.pdf (дата звернення: 05.12.2021).
28. Про залізничний транспорт : Законопроект України від 06.09.2019 № 1196-1. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66737 (дата звернення: 22.12.2021).
29. Про затвердження переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки і безпеки держави : Постанова Кабінету Міністрів України від 04.03.2015 № 83. Дата оновлення: 26.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-п> (дата звернення: 22.12.2021).
30. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 № 1682-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14> (дата звернення: 22.12.2021).
31. Про схвалення Національної транспортної стратегії України на період до 2030 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 № 430-р. Дата оновлення: 07.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-р> (дата звернення: 22.12.2021).

References

1. Barash, Yu. S. (2006). Upravlinnia zaliznychnym transportom krainy [Railway transport management of the country]. 2-e vyd., pererob. i dop. Dnipropetrovsk. 259 s. [in Ukrainian].
2. Derkach, E. M. (2021). Pravove rehuliuвання hospodarskoi diialnosti u sferi transport : dys. ... d-ra yuryd. nauk [Legal regulation of economic activity in the field of transport : dissertation]. Kyiv. 545 s. [in Ukrainian].
3. Derkach, E. M. (2021). Kontseptualni zasady hospodarsko-pravovoho rehuliuвання transportnoi diialnosti: monohrafiia [Conceptual principles of economic and legal regulation of transport activities]. Vinnytsia : TVORY. 376 s. [in Ukrainian].
4. Ovchynnikova, V. O. (2017). Stratehichne upravlinnia rozvytkom zaliznychnoho transportu Ukrainy : monohrafiia [Strategic management of railway transport development of Ukraine : a monograph]. Kh. : UkrDUZT. 427 s. [in Ukrainian].
5. Pavliuk, S. M. (2020). Pravove rehuliuвання perevezennia vantazhiv u priamomu zmishanomu spoluchenni : dys. ... dokt. filosofii za spets. 081 «Pravo» [Legal regulation of transportation of goods in direct mixed communication : dissertation]. DonNU im. V. Stusa MON Ukrainy. Vinnytsia. 190 s. [in Ukrainian].
6. Povazhnyi, O. S., Tkachova, N. M., Piliushenko, V. L. (2010). Antykryzove upravlinnia ekonomichnoiu bezpekoiu : monohrafiia [Anti-crisis management of economic security : a monograph]. Donetsk : VIK. 310 s. [in Ukrainian].
7. Rudiaha, I. M. (2017). Hospodarsko-pravove zabezpechennia funktsionuvannia zaliznychnoho transportu Ukrainy v umovakh reformuvannia : monohrafiia [Economic and legal support for the functioning of railway transport of Ukraine in terms of reform : a monograph]. Kharkiv : Yurait. 196 s. [in Ukrainian].
8. Sych, Ye. M., Ilchuk, V. P. (2006). Innovatsiino-investytsiini komplekсы transportnoi haluzi: metodolohiia formuvannia ta rozvytku : monohrafiia [Innovation and investment complexes of the transport industry: methodology of formation and development : a monograph]. K. : Lohos. 264 s. [in Ukrainian].
9. Sushchenko, R. Rozvytok zaliznychnoho transportu v Ukraini: problemy derzhavnogo rehuliuвання : monohrafiia [Development of railway transport in Ukraine: problems of state regulation : a monograph]. Dnipropetrovskyi rehionalnyi instytut derzhavnogo upravlinnia. Elektron. analoh druk. vyd. URL: www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/.../12srvpdr.pdf (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
10. Khakhliuk, A. (2009). Zaliznychnyi kompleks Ukrainy: henezys, funktsionuvannia, perspektyvy : monohrafiia [Railway complex of Ukraine: genesis, functioning, prospects : monograph]. K. : Kondor. 300 s. [in Ukrainian].
11. Tsvietov, Yu. M., Makarenko, M. V., Lashko, A. D. (2008). Zaliznychnyi transport Ukrainy na porozhi reformuvannia : monohrafiia [Railway transport of Ukraine on the threshold of reform : a monograph]. K. : DETUT. 189 s. [in Ukrainian].
12. Tsvietov, Yu. M., Makarenko, M. V. (2008). Zaliznychnyi transport Ukrainy ta tendentsii rozvytku ta problemy reformuvannia : monohrafiia [Railway transport of Ukraine and development trends and reform problems : a monograph]. K. : KUETT. 277 s. [in Ukrainian].
13. Shelukhin, M. L. (2008). Transportne pravo Ukrainy. Akademichnyi kurs : pidruchnyk [Transport law of Ukraine] / za red. M. L. Shelukhina. K. : In Yure. 896 s. [in Ukrainian].
14. Matviienko, V. V. (2016). Otsinka ta perspektyvy rozvytku zaliznychnoi haluzi v Ukraini [Assessment and prospects of development of the railway industry in Ukraine]. *Derzhavne upravlinnia: udoskonalennia ta rozvytok*. № 8. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=994> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
15. Pro zaliznychnyi transport : Zakon Ukrainy vid 04.07.1996 № 273/96-VR [On railway transport : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 19.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/96-vr> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
16. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zviazku z pryiniattiam Zakonu Ukrainy «Pro standartyzatsiiu» : Zakon Ukrainy vid 20.09.2019 № 124-9 [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine in Connection with the Adoption of the Law of Ukraine “On Standardization” : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/124-20> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
17. Pro transport : Zakon Ukrainy vid 10 lystopada 1994 r. № 232/94-VR [About transport : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1994. № 51. St. 446. [in Ukrainian].
18. Hospodarske pravo : praktykum [Business law : workshop] / A. H. Bobkova (ker. avt. kol.), Yu. O. Moisieiev, Yu. M. Pavliuchenko ta in.; za zah. red. A. H. Bobkovo. Kharkiv : Pravo, 2018. 592 s. [in Ukrainian].
19. Hospodarskyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 436-4 [Commercial Code of Ukraine : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 18. № 19–20. № 21–22. St. 144 [in Ukrainian].

20. Tsyvilnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 16 sichnia 2003 r. № 435-4 [Civil Code of Ukraine : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 40–44. St. 356 [in Ukrainian].
21. Mamutov, V. K. (1982). *Sovershenstvovanye pravovoho rehulyrovaniya khoziaistvennoi deiatelnosti: metodohyia, napravleniia* [Improving the legal regulation of economic activity: methodology, directions]. Kiev: Nauk. dumka. 238 s. [in Russian].
22. Hizhevskiy, V. K., Demskiy, E. F., Milashevych, A. V. (2012). *Transportne pravo Ukrainy : pidruchnyk* [Transport law of Ukraine : textbook]. 2-he vyd., dopovn. i pererobl. K. : Atika. 332 s. [in Ukrainian].
23. Klepikova, O. V. (2019). *Pravova orhanizatsiia transportnoi systemy Ukrainy : monohrafiia* [Legal organization of the transport system of Ukraine : a monograph]. K. : Vydavnytstvo Lira-K. 444 s. [in Ukrainian].
24. Kornieiev, Yu. V. (2019). *Transportne pravo Ukrainy : navch. posib.* [Transport Law of Ukraine : tutorial]. K. : Tsentr uchbovoi literatury. 168 s. [in Ukrainian].
25. Pro osoblyvosti utvorennia aktsionernoho tovarystva zaliznychnoho transportu zahalnoho korystuvannia : Zakon Ukrainy vid 23.02.2012 № 4442-6 [On the peculiarities of the formation of a joint-stock company of public railway transport : the Law of Ukraine]. Data onovlennia: 21.10.2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4442-17> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
26. Yevropeiskiy dosvid liberalizatsii zaliznychnoho rynku [European experience of railway market liberalization]. URL: <https://mtu.gov.ua/news/31232.html?PrintVersion> (data zvernennia: 05.03.2020) [in Ukrainian].
27. Bila Knyha zaliznychnoi haluzi [White book of the railway industry]. Komitet lohistyky EBA. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2019/09/WhitePaper_Railway.pdf (data zvernennia: 05.12.2021) [in Ukrainian].
28. Pro zaliznychnyi transport : Zakonoproiekt Ukrainy vid 06.09.2019 № 1196-1 [On railway transport : Draft Law of Ukraine]. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=66737 (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
29. Pro zatverdzhennia pereliku ob'ektiv derzhavnoi vlasnosti, shcho maiut stratehichne znachennia dlia ekonomiky i bezpeky derzhavy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 04.03.2015 № 83 On approval of the list of state-owned objects of strategic importance for the economy and security of the state : Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Data onovlennia: 26.08.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/83-2015-p> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
30. Pro pryrodni monopolii : Zakon Ukrainy vid 20.04.2000 № 1682-3 [On natural monopolies : Law of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].
31. Pro skhvalennia Natsionalnoi transportnoi stratehii Ukrainy na period do 2030 roku : Rozporiadzhennia Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 30.05.2018 № 430-r [On approval of the National Transport Strategy of Ukraine for the period up to 2030 : Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine]. Data onovlennia: 07.04.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-r> (data zvernennia: 22.12.2021) [in Ukrainian].

Kadala Vitaliy,

PhD of Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6868-9487>

LEGAL BASIS OF ACTIVITY OF RAILWAY INDUSTRY ENTITIES

The article highlights the legal basis of the railway industry, reveals the problematic phenomena in the development of railway enterprises, outlines the main legislative regulators that are the legal basis for the activities of railway enterprises. The main legal segments of the laws of Ukraine “On Railway Transport”, “On Transport” and “On the peculiarities of the formation of a joint-stock company of public railway transport” are identified. Attention is paid to their impact on the activities of economic entities in the railway industry. The main provisions of the draft new laws of Ukraine “On Railway Transport of Ukraine” and “On the National Commission for State Regulation of Transport” on state regulation of railway transport and improving its activities in the future are analyzed. The existence of natural monopoly features in the railway complex of Ukraine is proved and the interrelation with the legal regulator is determined by the Law of Ukraine “On Natural Monopolies”. The purpose and main directions of improving the activities of railway enterprises in accordance with the approved National Transport Strategy of Ukraine for the period up to 2030 are determined. Legal support of railway transport in the country’s economy plays a significant role. In the system of social transformations in which the Ukrainian state finds itself, the problem of forming the economic and legal mechanism of railway transport enterprises has been and remains a key issue. In Ukraine, there is no special legislation in the field of railway transport, which meets modern conditions of development, has not formed a modern legal framework for state regulation of transport, which would create a transport market that

combines public and private interests. The current legislation does not clearly delineate the powers between public authorities, local governments and economic entities. To ensure the effective implementation of the activities of railway transport entities, it is necessary to create a regulatory framework for all stages of reform and build an economic and legal mechanism for their implementation. Given that Ukraine plans to integrate into the European railway network, the restructuring is necessary in accordance with EU directives. In terms of railway regulation, it is necessary to move away from the imperative to the market with elements of a competitive environment, ie in the field of railway transport it is necessary to adapt changes in the regulatory framework that would provide new approaches to economic, financial and organizational cooperation.

Key words: *legislative act; legal regulation; railway industry; business entities; railway sphere; freight turnover; passenger turnover; railway transport.*

Надіслано до редколегії 27.01.2022
Рекомендовано до публікації 03.02.2022

УДК: 347.9

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-82-86>

Ніколенко Людмила Миколаївна,

докторка юридичних наук, професорка

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3437-6968>

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті на основі новітніх досягнень господарсько-процесуальної науки та інших суміжних наукових дисциплін проаналізовано визначення змісту принципу верховенства права в господарському судочинстві. Сутність цього принципу полягає в тому, що порядок здійснення судочинства в господарських судах регламентується тільки нормами законодавчих актів, а саме Конституцією України та Господарським процесуальним кодексом України. Доведено, що принцип верховенства права спрямований на доступ зацікавлених осіб до правосуддя з метою захисту прав та охоронюваних законом інтересів за умови дотримання справедливого розгляду справи, а також принципів правової визначеності, рівності та виконання судового рішення.

Ключові слова: принцип верховенства права; господарське судочинство; принципи господарського судочинства; справедливість; законність.

Постановка проблеми. Сучасні перетворення, які відбуваються в Україні, здійснення реформ практично в усіх сферах суспільного життя, удосконалення законодавства потребують глибокого осмислення змісту принципу верховенства права. В умовах прагнення України стати повноправним членом європейського співтовариства, цей принцип набуває особливої актуальності. Розвиток правової держави вимагає тлумачення нових принципів та підходів з урахуванням євроінтеграційних напрямів реформування законодавства, судочинства та судочинства.

Актуальність обраної теми зумовлюється насамперед відсутністю в теорії права однозначного тлумачення принципу верховенства права, у тому числі в господарському судочинстві. Саме тому головним підходом до визначення цього поняття є встановлення визначальних ознак та властивостей цього принципу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню дослідження принципу верховенства права присвятили свої праці такі вчені, як О. Беянович, М. Козюбра, С. Максимов, Ю. Оборотов, А. Пухтецька, П. Рабінович, Т. Середняк та інші. Але, незважаючи на наявні дослідження, цей принцип потребує додаткової уваги в умовах сучасного етапу реформування законодавства та судочинства.

Метою дослідження є визначення змісту принципу верховенства права в господарському судочинстві, що вбачається важливим з точки зору теорії права й судової практики та дає змогу окреслити тенденції подальшого розвитку господарського процесуального законодавства.

Виклад основного матеріалу. Принцип верховенства права є основоположним міжнародним принципом. Це закріплено документами Організації Об'єднаних Націй, Ради Європи, Європейського Союзу, відображено в доктринах та актах багатьох держав [1, с. 83].

Принцип верховенства права слід розглядати не тільки з урахуванням розвитку міжнародного та національного законодавства, а й зважаючи на погляди та думки вчених. Проте єдиних вимог тлумачення та визначення принцип верховенства права не отримав, тому неможливо однозначно розуміти цей принцип та, як наслідок, забезпечити його дотримання.

Принцип верховенства права – це правовий принцип, сформований під впливом глобалізаційних, міжнародних та європейських інтеграційних процесів, що за своїм змістом становить поєднання низки критеріїв (вимог), які хоча й різняться за своєю формою нормативно-правового опосередкування в національному законодавстві, але покликані забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини й громадянина в суспільстві, у тому числі й у відносинах з органами публічної влади всіх рівнів, а також рівність усіх суб'єктів права перед законом, верховенство закону в системі актів законодавства країни, передбачуваність законів і дій органів державної влади та низки інших принципів (вимог), що визнані істотними елементами дотримання принципу верховенства права в рішеннях Європейського суду з прав людини тощо [2, с. 34]. Верховенство права – це основоположний принцип правової держави, без якого неможливе здійснення прав та свобод [3, с. 49].

Принцип верховенства права набуває самостійного значення, відмінного від традиційної теорії і практики принципу верховенства закону, коли право не ототожнюється із системою встановлених або санкціонованих державою загальнообов'язкових норм поведінки, тобто коли є теоретичне і практичне розрізнення права й закону, коли право розглядається як соціальний феномен, тобто як явище, безпосередньо пов'язане з такими фундаментальними категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм [4, с. 31].

Визначення змісту принципу верховенства права намагаються надати й міжнародні організації. Так, Європейська Комісія за демократію через право 2011 року у доповіді про верховенство права досить докладно дослідила й висвітлила це питання. Зміст принципу верховенства права складається з елементів, які повинні розглядатися разом: 1) існування основних правил та цінностей, що поділяють люди, які погоджуються їх дотримуватися (конституціоналізм); це стосується не тільки писаних, а й неписаних конституцій; 2) держава повинна керуватися законом; 3) тлумачать закон незалежні та неупереджені судді; 4) той, хто застосовує закон, діє згідно з ним без дискримінації; 5) закон є прозорим та доступним для всіх, особливо для тих, хто знаходиться у вразливому становищі та потребує його захисту; 6) застосування закону є ефективним та вчасним; 7) закон захищає права, особливо права людини; 8) закон може бути змінений лише відповідно до встановленої процедури, яка є прозорою, відповідальною та демократичною [5].

З урахуванням зазначеного можна констатувати, що принцип верховенства права є багатоаспектним та включає елементи, які визначають його сутність. Елементами змісту принципу верховенства права є: законність, якість закону, правова визначеність, прозорість, справедливість, правопорядок, рівність, обов'язковість виконання судового рішення тощо.

На підставі Закону «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» (пункт 1) Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод стала частиною національного законодавства України [6]. Тобто Україна визнала обов'язковою юрисдикцію Європейського суду з прав людини.

У сучасний період особливої актуальності для застосування набувають рішення Європейського суду з прав людини. Саме в рішеннях Європейського суду з прав людини, який діє на основі європейської Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, надається тлумачення принципу верховенства права. У цій конвенції зазначено, що принцип верховенства права об'єднує країни-учасниці Ради Європи, та наголошено,

що цей принцип є одним з основоположних принципів функціонування країн-учасниць. Європейський суд з прав людини визначив елементи, які розкривають зміст принципу верховенства права: якість закону, доступ до суду, захист від свавілля та інші.

Щодо українського законодавства, то принцип верховенства права закріплено в частині першій статті 8 Конституції України [7], але до моменту проведення реформування законодавства, у тому числі процесуального, він практично не використовувався під час розгляду справ щодо захисту прав і свобод людини й громадянина та суб'єктів господарювання в Україні. Якщо проаналізувати наявні законодавчі акти України, то можна зробити висновок, що принцип верховенства права не має чіткого тлумачення в національному законодавстві.

Конституційний Суд України в рішенні № 15-рп/2004 від 2 листопада 2004 року визначає, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Усі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою відображена в Конституції України [8, с. 402–410].

У статті 129 Конституції України після змін, унесених Законом України від 02.06.2016 року № 1401-VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», наголошено, що суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним і керується верховенством права [7].

Метою реформування судової влади є забезпечення права кожного на справедливий суд на засадах верховенства права, що визначено Законом України «Про судоустрій та статус суддів» у редакції від 12.02.2015 року з наступними змінами та доповненнями.

Принцип верховенства права є одним із фундаментальних принципів, на підставі якого повинні розвиватися сучасні правові та демократичні держави та якого повинні дотримуватися всі без винятку. Зміст верховенства права становлять не тільки норми права як зразки поведінки, а й відповідний механізм реалізації приписів правових норм. Реалізація принципу верховенства права є неможливою без ефективного судового захисту прав, свобод та інтересів особи. Підтвердженням гарантії реалізації принципу верховенства права є визначення в законодавчих актах чіткого механізму здійснення судового провадження. Реалізація принципу верховенства права в Україні є можливою тільки за умови незалежності суду.

У чинному Господарському процесуальному кодексі України (далі – ГПК України) стаття 11 містить норму, згідно з якою суд під час розгляду справи керується принципом верховенства права [9]. У Господарському кодексі України (далі – ГК України) принцип верховенства права зазначений у статті 5 [10]. Аналіз інших норм ГПК України свідчить, що принципу верховенства права не відповідає роль судді, який має звужені повноваження під час прийняття рішень, але на якого покладено обов'язок усебічного, повного й об'єктивного встановлення фактичних обставин справи.

Судді під час вирішення справ повинні керуватися принципом верховенства права, тому що саме рішення, яке ухвалено на підставі закону, може ефективно захистити права та охоронювані законом інтереси фізичних та юридичних осіб. Реалізація принципу верховенства права в господарському судочинстві можлива за умови дотримання права на справедливий суд протягом розумного строку незалежним і неупередженим судом; подальшого розвитку й удосконалення законодавства та реформування судоустрою.

Висновки. З огляду на викладене можна зробити висновок, що вдосконалення господарського процесуального законодавства спрямовано на підвищення якості правосуддя, ефективності судового захисту прав і свобод людини та рівня довіри населення до судової системи. Звичайно, такі зміни визначають розвиток принципу верховенства права та забезпечують стабільність судової системи в цілому.

Основна мета принципу верховенства права – установлення на підставі Конституції України того, що Україна є правовою державою. Формулювання принципу верховенства права в законодавчих актах є підтвердженням того, що Україна – демократична держава. Принцип верховенства права забезпечує пріоритет права в державі, втілення конституційних прав і свобод громадян, надання ефективного захисту в разі порушення визначених прав та охоронюваних законом інтересів. Норми закону повинні бути скеровані на реалізацію доступності судових рішень, прозорості процесу прийняття судового рішення тощо.

Принцип верховенства права в господарському судочинстві спрямований на доступ зацікавлених осіб до правосуддя з метою захисту прав та охоронюваних законом інтересів за умови дотримання справедливого розгляду справи, а також принципів правової визначеності, рівності та виконання судового рішення.

Застосування в господарському процесуальному законодавстві принципу верховенства права з урахуванням міжнародних та європейських стандартів створить необхідні умови для проведення уніфікації та гармонізації законодавства згідно з міжнародними принципами.

Список використаних джерел

1. Довгерт А. С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2 (22). С. 83–89.
2. Пухтецька А. А. Принцип верховенства права: сучасні європейські доктрини як орієнтир для реформування національного законодавства. *Вісник Національної академії наук України*. 2010. № 3. С. 33–43.
3. Скрипнюк О. В. Принцип верховенства права і держава: деякі питання методологічного забезпечення теоретичного аналізу проблеми. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2008. № 9. С. 49–56.
4. Козюбра М. І. Права людини й верховенство права. *Право України*. 2012. № 1–2. С. 30–63.
5. Доповідь Європейської комісії за демократію через право «Про верховенство права»: затверджена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні, 25–26 березня 2011 року. URL: [http://www.venice.soe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.soe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus) (дата звернення 10.01.2022).
6. Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основоположних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції: Закон України від 17.07.1997 № 475/97-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. Ст. 263.
7. Конституція України: прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
8. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Конституційний Суд України: Рішення. Висновки. 2004* / відповід. редактор канд. юрид. наук П. Б. Євграфов. К.: Юрінком Інтер, 2005. 480 с.
9. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 р. № 1798-XII. Офіційний сайт Верховної Ради України. Законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 10.01.2022).
10. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

References

1. Dohvert, A. S. (2007). Diia pryntsyphu verkhovenstva prava u sferi pryvatnoho prava [The rule of law in the field of private law]. *Universytetski naukovyi zapysky*. № 2 (22). S. 83–89 [in Ukrainian].
2. Pukhtetska, A. A. (2010). Pryntsyph verkhovenstva prava: suchasni yevropeyski doktryny yak oriientyr dlia reformuvannia natsionalnoho zakonodavstva [The principle of the rule of law: modern European doctrines

as a guide for reforming national legislation]. *Visnyk Natsionalnoi akademii nauk Ukrainy*. № 3. S. 33–43 [in Ukrainian].

3. Skrypniuk, O. V. (2008). Prynstyp verkhovenstva prava i derzhava: deiaki pytannia metodolohichnoho zabezpechennia teoretychnoho analizu problem [The principle of the rule of law and the state: some issues of methodological support of theoretical analysis of the problem]. *Biuleten Ministerstva yustytysii Ukrainy*. № 9. S. 49–56 [in Ukrainian].

4. Koziubra, M. I. (2012). Prava liudyny y verkhovenstvo prava [Human rights and the rule of law]. *Pravo Ukrainy*. № 1–2. S. 30–63 [in Ukrainian].

5. Dopovid Yevropeiskoi komisii za demokratiiu cherez pravo «Pro verkhovenstvo prava» : zatverdzhena Venetsiiskoiu Komisiieiu na 86-mu plenarnomu zasidanni [Report of the European Commission for Democracy through Law “On the Rule of Law” : approved by the Venice Commission at its 86th plenary session]. 25–26 bereznia 2011 roku. URL: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2011\)003rev-rus](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2011)003rev-rus) (data zvernennia: 10.01.2022) [in Ukrainian].

6. Pro ratyfikatsiiu Konventsii pro zakhyst prav i osnovopolozhnykh svobod liudyny 1950 roku, Pershoho protokolu ta protokoliv № 2, 4, 7 ta 11 do Konventsii [Ratification of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the First Protocol and Protocols № 2, 4, 7 and 11 to the Convention] : Zakon Ukrainy vid 17.07.1997 № 475/97-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1997. № 40. St. 263 [in Ukrainian].

7. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : pryiniata na V sesii Verkhovnoi Rady Ukrainy 28.06.1996 r. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 [in Ukrainian].

8. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy № 15-rp vid 02.11.2004 r. u spravi za konstytutsiinym podanniam Verkhovnoho Sudu Ukrainy shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen statti 69 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (sprava pro pryznachennia sudom bilsh miakoho pokarannia) [Judgment of the Constitutional Court of Ukraine № 15-rp of 02.11.2004 in the case of the constitutional petition of the Supreme Court of Ukraine on the constitutionality of the provisions of Article 69 of the Criminal Code of Ukraine (constitutionality of a milder sentence)]. *Konstytutsiinyi Sud Ukrainy: Rishennia. Vysnovky. 2004 / vidpovid. redaktor kand. yuryd. nauk P. B. Yevhrafov. K. : Yurinkom Inter, 2005. 480 s.* [in Ukrainian].

9. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Economic Procedural Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06.11.1991 r. № 1798-12. Ofitsiinyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy. Zakonodavstvo. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (data zvernennia: 10.01.2022) [in Ukrainian].

10. Hospodarskyi kodeks Ukrainy [Economic Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 436-4. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. St. 144 [in Ukrainian].

Nikolenko Lyudmyla,

Doctor of Law, Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3437-6968>

DETERMINATION OF THE CONTENT OF THE PRINCIPLE OF THE RULE OF LAW IN ECONOMIC JUDICIARY

The current reforms, as are happening in Ukraine, the implementation of reforms in all areas of social life, the improvement of legislation will require a deep understanding of the principle of the rule of law. It is in the minds of Ukraine to become a full-fledged member of the European Union, and this principle is becoming especially relevant. The development of a legal power led to the clouding of new principles and approaches to the improvement of European integration approaches to the reform of legislation, the judiciary and the judiciary. In the article, on the basis of the new achievements of the economic procedural science and other summary scientific disciplines, it is analyzed that the principle of the rule of law in the economic judiciary is replaced by the principle. The essence of the principle of the rule of law is related to the fact that the procedure for establishing court proceedings in the economic courts is regulated only by the norms of legislative acts, and by the Constitution of Ukraine itself and the Economic Procedural Code of Ukraine. The main meta principle of the rule of law is nakedness on the basis of the Constitution of Ukraine that Ukraine is a legal power. The formulation of the principle of the rule of law in legislative acts confirms that Ukraine is a democratic state. The principle of the rule of law determines the development of the priority of law in the state, ensuring the implementation of constitutional rights and freedoms of the people, giving an effective defense in case of violation of their rights and interests protected by law. It has been shown that the principle of the supremacy of the right of directing access to the rights of individuals to justice, with the method of defending rights and interests protected by law, for the understanding of a fair review of the right, as well as the principles of legal authority, equality and enforcement of judgments. The establishment of the principle of the rule of law in the economic procedural legislation and the improvement of international and European standards to create the necessary minds for the unification and harmonization of the legislation of international principles.

Key words: *the principle of the rule of law; economic judiciary; principles of economic judiciary; justice; legality.*

Надіслано до редколегії 25.01.2022

Рекомендовано до публікації 28.01.2022

УДК: 346.91

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-87-93>

Черкез Дмитро Леонідович,
аспірант

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3785-3464>

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ МОТИВУВАЛЬНОЇ ЧАСТИНИ СУДОВОГО РІШЕННЯ

У статті здійснено порівняльний аналіз вимог до мотивувальної частини рішення суду. Розглянуто законодавчі зміни та нововведення у зв'язку з проведнням судової реформи в Україні та запропоновано найбільш досконалі підходи для подальшого реформування процесуального законодавства в частині забезпечення кожного права на справедливий суд.

Ключові слова: мотивувальна частина рішення суду; судові рішення; вмотивованість; зміст рішення суду.

Постановка проблеми. Дослідження судової практики України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) свідчить, що вмотивованість судових рішень – це невід’ємна вимога, що висувається до рішень національних судів, значний та вагомий елемент права кожної особи на справедливий судовий розгляд. За своєю сутністю вмотивованість судових рішень є безпосереднім відображенням права особи: а) на справедливий судовий розгляд її справи; б) бути вислуханою та почутою незалежним судом; в) на публічне проголошення рішення суду; г) на перегляд рішення суду судами вищих інстанцій.

Одним із ключових питань досліджуваної проблематики є визначення єдиних критеріїв вмотивованого судового рішення. Варто зазначити, що ЄСПЛ у своїй прецедентній практиці виокремлює саме їх вмотивованість, а не законність чи обґрунтованість. Тому вмотивованість рішень суду треба розглядати як самостійну до них вимогу, яка не є тотожною вимогам законності й обґрунтованості.

Вмотивованість слід розуміти як повне та детальне відображення в рішенні суду мотивів, якими він керувався під час ухвалення судового акта, як щодо фактів справи під час оцінки доказів для встановлення наявності або відсутності обставин, на які сторони посилалися як на підставу своїх вимог і заперечень, із зазначенням, чому певні докази були взяті до уваги або відхилені, так і щодо права, тобто позиції суду стосовно застосування норм матеріального й процесуального права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему вмотивованості судового рішення в цивільному судочинстві вивчали такі науковці, як О. Волянська, С. Загайнова, О. Калачова, Т. Цувіна та ін. Крім того, з огляду на міжгалузевий характер окресленої категорії, інтерес також можуть становити дослідження вчених й інших процесуальних наук. Визначення єдиних критеріїв, яким мають відповідати судові рішення незалежно від юрисдикції суду, залишається актуальним питанням як у національній правозастосовній діяльності, так і в практиці ЄСПЛ. Однак у науці господарського права вченими приділено недостатню увагу окремому дослідженню вмотивованості судового рішення, що обумовлює необхідність пошуку шляхів удосконалення його правового регулювання.

Метою статті є порівняльний аналіз мотивувальної частини судових рішень для виявлення найбільш прогресивних та досконалих підходів щодо вимог до мотивування судового рішення суддями під час здійснення ними того чи іншого виду судочинства. Аналіз структури мотивувальної частини судового рішення є необхідним для дослідження його складових з метою подальшого теоретичного та практичного вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. В умовах реформування процесуального законодавства України актуалізувалося питання вмотивованості судового рішення в різних видах судочинства. Вмотивованість судових рішень слід розглядати не тільки як невід'ємну вимогу, що висувається до рішень національних судів, а також як значний та вагомий елемент права кожної особи на справедливий судовий розгляд її справи.

Відповідно до ч. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) кожен має право на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, визначеним законом, який вирішить спір щодо його прав та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Судове рішення проголошується публічно, але пресу й публіку може бути не допущено в зал засідань протягом усього судового розгляду або його частини в інтересах моралі, громадського порядку чи національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо цього вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін, або – тією мірою, що визнана судом суворо необхідною, – коли за особливих обставин публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя [1].

Особливої уваги заслуговує такий елемент права на справедливий судовий розгляд, як вмотивованість судових рішень, оскільки Конвенція текстуально не регламентує вимоги зазначати в рішеннях суду відповідні підстави та мотиви, ґрунтуючись на яких національна судова установа дійшла висновків у конкретному спорі. Указана вимога інтерпретована в рішеннях Європейського суду [2, с. 79].

Із втіленням судової реформи в Україні національне процесуальне законодавство знаходиться у процесі постійного оновлення та вдосконалення. Для кращого розуміння окресленої проблематики доцільним буде розглянути історію внесених у законодавство змін стосовно вимог до мотивувальної частини рішення суду.

Одразу слід звернути увагу на той факт, що вимогу щодо законності та обґрунтованості судового рішення передбачено в усіх процесуальних кодексах, а саме: ст. 236 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), ст. 242 Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС України) та ст. 263 Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК України).

Так, згідно з п. 3 ч. 1 ст. 215 ЦПК України (у редакції, чинній до 17 грудня 2017 року) у мотивувальній частині рішення суду вказуються: встановлені судом обставини й визначені відповідно до них правовідносини; мотиви, з яких суд вважає встановленою наявність або відсутність фактів, якими обґрунтовувалися вимоги чи заперечення, бере до уваги або відхиляє докази, застосовує зазначені в рішенні нормативно-правові акти; чи були порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких особа звернулася до суду, а якщо були, то ким; назви статті, її частини, абзацу, пункту, підпункту закону, на підставі якого вирішено справу, а також процесуального закону, яким суд керувався [3].

Відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 163 КАС України (у редакції, яка діяла до 17 грудня 2017 року), у мотивувальній частині постанови суду зазначаються: встановлені судом обставини з посиланням на докази, а також мотиви неврахування окремих доказів; мотиви, на підставі яких суд приймав постанови, і положення закону, яким він керувався [4].

Положеннями п. 3 ч. 1 ст. 84 ГПК України (у редакції, чинній до 17 грудня 2017 року) було визначено, що в мотивувальній частині рішення господарського суду вказуються: обставини справи, встановлені господарським судом; причини виникнення спору; докази, на підставі яких прийнято рішення; зміст письмової угоди сторін, якщо її досягнуто; доводи, за якими господарський суд відхилив клопотання і докази сторін, їх пропозиції щодо умов договору або угоди сторін; законодавство, яким господарський суд керувався, приймаючи рішення; обґрунтування відстрочки або розстрочки виконання рішення [5].

Отже, очевидним є те, що більш детальними та змістовними були вимоги до мотивувальної частини рішення суду в господарському судочинстві України.

03 жовтня 2017 року Верховною Радою України було ухвалено Закон України № 2147 «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон), який набув чинності 15 грудня 2017 року [6]. Із прийняттям цього Закону процесуальні кодекси України зазнали значних змін. З огляду на аналіз законодавчих нововведень можна стверджувати, що запит суспільства на справедливе правосуддя відображено в тих змінах, що були внесені до процесуальних кодексів.

Варто зауважити, що лише в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) вмотивованість судового рішення є окремим його елементом поряд із законністю та обґрунтованістю. Зокрема, відповідно до ст. 370 КПК України судові рішення повинні бути законним, обґрунтованим і вмотивованим. Вмотивованим є рішення, у якому наведені належні й достатні мотиви та підстави його ухвалення [7]. Слід наголосити, що відокремлення категорії вмотивованості в самостійну вимогу до рішення суду повинно бути втілено і в інших процесуальних кодексах України.

Законодавством України встановлено єдиний підхід щодо змісту та структури судового рішення, яке, як правило, повинно складатися з чотирьох частин: вступної, описової, мотивувальної та резолютивної. І тільки КПК України містить вимоги до вироку суду, відповідно до яких вирок повинен складатися з трьох частин: вступної, мотивувальної та резолютивної. Так, згідно з ч. 1 ст. 263 ЦПК України рішення суду складається із вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин. Частиною 4 статті 263 ЦПК України визначено вимоги до мотивувальної частини рішення суду в цивільному судочинстві. Зокрема, згаданою нормою закріплено, що в мотивувальній частині рішення зазначаються:

- 1) фактичні обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини;
- 2) докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення;
- 3) мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику;
- 4) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права, свободи чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду;
- 5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування;
- 6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування [3].

Аналогічну норму містить і частина 1 статті 246 КАС України, відповідно до якої рішення суду складається із вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин. Згідно з ч. 4 ст. 246 КАС України в мотивувальній частині рішення зазначаються:

- 1) обставини, встановлені судом, та зміст спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини;

- 2) докази, відхилені судом, та мотиви їх відхилення;
- 3) мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову;
- 4) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду, та мотиви такого висновку;
- 5) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування;
- 6) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування;
- 7) мотиви, з яких у справах щодо оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень суд, відмовляючи у позові, дійшов висновку, що оскаржуване рішення, дія чи бездіяльність суб'єкта владних повноважень визнано судом таким, що вчинено відповідно до вимог частини другої статті 2 цього Кодексу [4].

Порівняльний аналіз наведених приписів ЦПК України та КАС України свідчить, що вимоги до мотивувальної частини рішення суду майже ідентичні, за винятком можливості суду, який розглядає справу в порядку цивільного судочинства, не надавати мотивованої оцінки кожному аргументу, наведеному учасниками справи, якщо такі аргументи очевидно не належать до предмета спору, є явно необґрунтованими або неприйнятними з огляду на законодавство чи усталену судову практику (п. 3 ч. 4 ст. 263 ЦПК України). До того ж згідно з п. 3 ч. 4 ст. 246 КАС України адміністративний суд, розглядаючи спори з суб'єктами владних повноважень, позбавлений можливості не надавати мотивовану оцінку кожному аргументу, наведеному сторонами в обґрунтування своїх вимог або заперечень.

Водночас більш прогресивним та правильним слід уважати підхід законодавця, утілений у п. 4 ч. 4 ст. 246 КАС України, оскільки порівняно з аналогічним пунктом статті 263 ЦПК України адміністративний суд повинен зазначати мотиви свого висновку в разі, якщо він установить факт порушення відповідачем прав та інтересів позивача, за захистом яких було здійснено звернення до суду. Наведені положення варто також закріпити й у ЦПК України, адже це сприятиме ухваленню судами більш вмотивованих судових рішень.

На наше переконання, найбільш детально визначено вимоги до мотивувальної частини рішення суду в Господарському процесуальному кодексі України. Проте слушно зауважити, що до 17 жовтня 2019 року (до набрання Законом України № 132 від 20.09.2019 року законної сили) зміст ч. 4 ст. 238 ГПК України був ідентичним змісту ч. 4 ст. 263 ЦПК України. І лише з прийняттям 20 вересня 2019 року Верховною Радою України Закону України № 132 «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні» [8] до ч. 4 ст. 238 ГПК України було внесено зміни та розширено коло вимог до мотивувальної частини судового рішення.

Згідно з ч. 1 ст. 238 ГПК України рішення суду складається із вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин. Відповідно до ч. 4 згаданої статті в мотивувальній частині рішення зазначаються:

- 1) перелік обставин, які є предметом доказування у справі;
- 2) перелік доказів, якими сторони підтверджують або спростовують наявність кожної обставини, яка є предметом доказування у справі;
- 3) висновок суду про те, яка обставина, що є предметом доказування у справі, визнається судом встановленою або спростованою з огляду на більшу вірогідність відповідних доказів;
- 4) мотиви визнання доказів більш вірогідними щодо кожної обставини, яка є предметом доказування у справі;

- 5) мотивована оцінка кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику;
- 6) чи були і ким порушені, не визнані або оспорені права чи інтереси, за захистом яких мало місце звернення до суду, та мотиви такого висновку;
- 7) норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування;
- 8) норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування [5].

З наведеного стає зрозумілим, що законодавець з метою стимулювання та заохочення інвестиційної діяльності в нашій державі приділяє неабияку увагу вдосконаленню процесуального законодавства, що реалізовано через внесення змін і до ст. 238 ГПК України в частині висунення більш високих вимог до мотивувальної частини рішення господарського суду, оскільки саме до підвідомчості господарських судів належить розгляд справ, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, у тому числі діяльності наявних та потенційних інвесторів в Україні з іншими суб'єктами господарських правовідносин.

На нашу думку, більш детальними, сучасними, досконалими та правильними є вимоги до мотивувальної частини рішення суду, визначені в ч. 4 ст. 238 ГПК України, адже такі вимоги до рішення суду дають можливість судді логічно структурувати зміст його мотивувальної частини, починаючи з опису тих фактів, які підлягають установленню, та тих доказів, які сторони надали суду в обґрунтування своїх позицій, з послідовним переходом до висновків суду з урахуванням вірогідності та переконливості тих чи інших доказів у порівнянні з іншими та зазначенням мотивів таких висновків. Саме в разі дотримання судами та суддями окреслених вимог процесуального закону судові рішення матимуть ясну, логічну, зрозумілу та послідовну структуру, що, у свою чергу, буде надавати сторонам очікуване ними законне, обґрунтоване, та – найголовніше – вмотивоване судове рішення.

Висновки. На наш погляд, у ЦПК України та КАС України слід детальніше визначити вимоги до мотивувальної частини судового рішення. Зокрема, судові рішення повинні містити не лише обґрунтування мотивів прийняття чи неприйняття певних доказів, а й також мотиви надання переваги одним доказам перед іншими щодо кожного зробленого висновку суду, до того ж такі висновки та мотиви суду повинні стосуватися всіх наданих сторонами доказів.

Порівняльний аналіз наведених норм процесуальних законів свідчить, що господарське судочинство щодо вимог до мотивувальної частини рішення суду є найбільш удосконаленим, логічним, сучасним та таким, що відповідає запиту суб'єктів господарювання та суспільства в цілому, а тому повинно знайти своє практичне втілення і в інших процесуальних кодексах України, зокрема в КАС України та ЦПК України.

Список використаних джерел

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 року : офіційний текст станом на 18 січня 2022 року. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 12.01.2022).
2. Калачова О. Вмотивованість судових рішень як гарантія захисту прав і основоположних свобод людини. *Науковий часопис Національної академії прокуратури України*. 2016. № 4. С. 78–84.
3. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 12.01.2022).
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06 липня 2005 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 12.01.2022).

5. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 06 листопада 1991 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 12.01.2022).

6. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів : Закон України від 03 жовтня 2017 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (дата звернення: 12.01.2022).

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 12.01.2022).

8. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо стимулювання інвестиційної діяльності в Україні : Закон України від 20 вересня 2019 р. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#n109> (дата звернення: 12.01.2022).

References

1. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod vid 4 lystopada 1950 roku : ofitsiinyi tekst za stanom na 18 sichnia 2022 roku [Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 4 November 1950] Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

2. Kalachova, O. (2016). Vmotyvovanist sudovykh rishen yak harantiia zakhystu prav i osnovopolozhnykh svobod liudyny [Motivation of court decisions as a guarantee of protection of human rights and fundamental freedoms]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 4. S. 78–84 [in Ukrainian].

3. Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Civil Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 18 bereznia 2004 r. Ofitsiinyi vebсайт Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

4. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy [Code of Administrative Procedure of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06 lystopada 2005 r. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

5. Hospodarskyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Commercial Procedural Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 06 lystopada 1991 r. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

6. Pro vnesennia zmin do Hospodarskoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy, Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy ta inshykh zakonodavchykh aktiv : Zakon Ukrainy vid 03 zhovtnia 2017 r. [On Amendments to the Commercial Procedural Code of Ukraine, the Civil Procedure Code of Ukraine, the Code of Administrative Procedure of Ukraine and other legislative acts : Law of Ukraine]. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2147-19#Text> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

7. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 13 kvitnia 2012 r. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

8. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo stymuliuvannia investytsiinoi diialnosti v Ukraini : Zakon Ukrainy vid 20 veresnia 2019 r. [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Stimulation of Investment Activity in Ukraine : Law of Ukraine]. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132-20#n109> (data zvernennia: 12.01.2022) [in Ukrainian].

Cherkez Dmytro,

Postgraduate Student

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3785-3464>

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE STATEMENT OF REASONS OF A JUDICIAL DECISION

The article highlights the issues of motivated reasoning of judicial decisions as an element of the right to a fair trial, guaranteed to everyone by part 1 of Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms. Attention is drawn to the importance of the requirement of motivated reasoning along with the legality and reasonableness of judicial decisions. The requirements to the statement of reasons of a court decision are analyzed in the context of constant updating of procedural codes of Ukraine. A comparative analysis of the requirements for the statement of reasons of a judicial decision in different types of court

proceedings was carried out in connection with the judicial reform in Ukraine. Using the historical method, legislative changes and innovations regarding the requirements for statement of reasons of judicial decisions have been studied. It is emphasized that it is necessary to include in the statement of reasons of a judicial decision not only the reasons for accepting or not accepting certain evidence, but also the reasons for giving preference to one piece of evidence over another for each judicial decision. Based on the obtained results, the most meaningful and detailed legal requirements to the statement of reasons of a judicial decision were identified, taking into account the best ways to further reform the procedural legislation of Ukraine in order to improve judicial decisions in terms of motivated reasoning while their making. In our opinion, Code of Administrative Procedure of Ukraine and Civil Procedure Code of Ukraine should define in more detail the requirements for the motivating part of the court decision. The court decision must contain not only the reasons for accepting or not accepting certain evidence, but also the reasons for giving preference to one piece of evidence over another in each court opinion, in addition, such conclusions and court reasons must apply to all evidence provided by the parties. A comparative analysis of the above rules of procedural law shows that commercial litigation on the requirements for the motivational part of the court decision is the most advanced, logical, modern and one that meets the needs of business entities and society as a whole.

Key words: *statement of reasons of a judicial decision; judicial decision; motivated reasoning; content of a judicial decision.*

Надіслано до редколегії 26.01.2022
Рекомендовано до публікації 01.02.2022

РОЗДІЛ III

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ФІНАНСОВЕ ПРАВО. ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК: 351.743:342.98

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-94-99>

Пискун Олександр Валерійович,

аспірант

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9779-5537>

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ СТАТУСУ КОМАНДУВАЧА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ В НАУЦІ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

У статті з'ясовано теоретико-правові проблеми адміністративно-правового статусу командувача Національної гвардії України та запропоновано шляхи їх вирішення. Установлено, що на сьогодні питання щодо визначення адміністративно-правового статусу командувача Національної гвардії України залишається дискусійним у науці адміністративного права. Доведено помилковість судження про отождошення адміністративно-правового статусу органу державної влади із статусом його керівника. Виокремлено характерні особливості законодавчих вимог до адміністративно-правового статусу командувача Національної гвардії України, серед яких: обов'язкова наявність українського громадянства; наявність присвоєного у визначеному законом порядку звання; необхідність складення присяги військовослужбовця Національної гвардії України; наділення правом прийняття управлінських рішень та ін.

Ключові слова: адміністративно-правовий статус; командувач Національної гвардії України; орган державної влади; керівник; військовослужбовець Національної гвардії України; управлінське рішення; адміністративна відповідальність.

Постановка проблеми. Черговий етап реформування правоохоронної системи країни безпосередньо пов'язаний із подіями 2014 року, коли діяльність внутрішніх військ МВС України було припинено у зв'язку з неефективним виконанням повноважень щодо забезпечення публічного порядку й безпеки та прийняттям Верховною Радою України 13 березня 2014 року Закону України «Про Національну гвардію України» (далі – Закон № 876), на підставі якого в нашій державі з'явилося нове військове формування із правоохоронними функціями – Національна гвардія України (далі – НГУ).

На сьогодні організаційно-структурна побудова НГУ має трирівневу систему управління, відповідно до якої найвищий оперативно-стратегічний рівень очолює Головне командування НГУ; середній, оперативно-територіальний рівень, знаходиться в безпосередньому підпорядкуванні регіонального командування; найнижчий, тактичний рівень,

складається з військових частин, управління якими здійснює командний склад Національної гвардії України. Отже, структура НГУ має вертикальну побудову та включає як елементи військового управління, так і ознаки правоохоронного органу.

Попри те, що військово-політичне та адміністративне керівництво НГУ здійснює міністр внутрішніх справ, Президент України, відповідно до частини 2 статті 7 Закону № 876, наділяється повноваженнями щодо призначення на посаду та звільнення з посади командувача НГУ – посадової особи, специфічною рисою адміністративно-правового статусу якої слугує одночасне загальне управління військами НГУ та безпосереднє керівництво головним органом військового управління Національної гвардії України.

Цікавим аспектом, який потребує здійснення ґрунтовного наукового пошуку щодо розкриття специфіки управління Національною гвардією України є і те, що під час дії воєнного стану управління НГУ переходить у безпосереднє підпорядкування міністра оборони України, що також належить до особливостей функціональної компетенції командувача НГУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковий аналіз адміністративно-правового статусу суб'єктів державного управління не входить до молододосліджених напрямів науки адміністративного права. Проблемні питання щодо з'ясування адміністративно-правового статусу органів державної влади та їх посадових осіб стали предметом численних наукових досліджень у роботах таких фахівців, як С. М. Аксюков, Н. О. Армаш, О. А. Буличев, О. В. Винник, А. В. Головач, Д. О. Горбач, А. В. Жбанчик, Ю. О. Корольов, А. С. Курись, М. В. Мельничук, І. І. Микульця, О. М. Охотнікова, П. П. Погиба, У. В. Рамазанова, В. О. Спасенко, В. М. Сурник, Г. С. Тимчик, Н. Я. Якимчук, С. Л. Яценко та ін.

Проте адміністративно-правовий статус командувача НГУ є новим вектором наукового пошуку та потребує розкриття його характерних особливостей, пов'язаних із визначенням порядку призначення на посаду та звільнення з посади командувача НГУ, характеристикою його функціональних обов'язків та специфікою виконуваних ним повноважень, механізмом прийняття і реалізації управлінських рішень тощо.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі аналізу наукової літератури з адміністративного права з'ясувати теоретико-правові проблеми адміністративно-правового статусу командувача НГУ та запропонувати шляхи їх вирішення.

Виклад основного матеріалу. Аналіз наукових публікацій із проблематики визначення адміністративно-правового статусу суб'єктів державного управління дозволяє констатувати неоднозначність використання категорії «правовий статус» у науковій літературі та правозастосовній практиці. Крім відсутності єдиної наукової позиції щодо термінологічної визначеності в контексті співвідношення понять «правовий статус» та «правове положення», спірним також є питання щодо з'ясування «набору» елементів, які формують структуру адміністративно-правового статусу суб'єктів державного управління.

Попри існування однієї з небагатьох наукових позицій, яка не має принципових розбіжностей у поглядах фахівців у галузі адміністративного права, щодо віднесення повноважень державного органу (посадової особи) до ключового елементу адміністративно-правового статусу, за іншими напрямками окресленої проблематики й дотепер тривають жваві наукові дискусії. Зокрема, Г. С. Тимчик під час характеристики адміністративно-правового статусу осіб, визнаних біженцями, поряд із категорією «правовий статус» доволі активно використовує дефініцію «правове становище», що наводить на думку про їх тотожність. Наприклад, учена зазначає, що правове становище осіб, визнаних біженцями в Україні, необхідно розглядати у взаємозв'язку з правовим статусом громадян України, оскільки наділення їх правовим статусом іноземних громадян на території України не може гарантувати їм забезпечення основних прав і свобод [1, с. 10]. Спираючись на висловлене судження,

убачається, що словосполучення «правовий статус», «правове становище», «правове положення» мають цілком однакове юридично-семантичне значення. Однак правозастосування вимагає встановлення єдиного тлумачення під час використання юридичних термінів та понять. За справедливим твердженням Т. В. Степанової, «у процесі розроблення нових юридичних документів нерационально й неприпустимо встановлювати нові поняття, які суперечать попереднім... І сьогодні ми повинні не тільки говорити про те, як записати, сформулювати те чи інше положення, а намагатися обґрунтувати їх, зосередивши основну увагу на тих проблемах, які мають не завжди однакове розуміння» [2, с. 35].

Професор О. Ф. Скакун вважає, що правові категорії «правовий статус» і «правове положення» не мають принципових відмінностей та виступають як синонімічні поняття [3, с. 378]. Аналогічної позиції дотримується А. О. Буличев, який наголошує на необхідності використання узагальнювальної правової категорії «спеціальний правовий статус особи» під час характеристики правового положення суб'єкта адміністративних правовідносин [4, с. 55].

Протилежну думку висловлює С. В. Ківалов, зазначаючи, що правовий статус суб'єкта адміністративних правовідносин асоціюється з його стабільним правовим станом, а правове положення змінюється залежно від правовідносин, у яких він бере участь [5, с. 71]. Тож учений наполягає на більш гнучкому та рухливому стані правової категорії «правове положення» у порівнянні з «правовим статусом», характерною ознакою якого є стабільність, а отже незмінність правового стану суб'єкта адміністративних правовідносин.

Указана позиція уточнюється В. М. Сурником у контексті розгляду адміністративно-правового статусу Державної судової адміністрації як цілісної, структурованої, універсальної юридичної категорії з чітким визначенням сутності суб'єкта адміністративно-правових відносин, наділеного функціями управлінського, організаційного характеру, професійним та компетенційним змістом, що є підзвітним органу суддівського самоврядування та має нормативне визнання [6, с. 50].

Сталий та структурований характер адміністративно-правового статусу підкреслює і П. П. Погиба, який розкриває складові елементи адміністративно-правового статусу місцевих держадміністрацій через їх групування у три самостійні блоки, а саме: цільовий, структурно-організаційний та компетенційний. Так, цільовий блок включає мету, принципи, завдання та функції діяльності місцевих держадміністрацій; структурно-організаційний блок уособлює структурний елемент, до якого входять: структура органу, схема організаційного підпорядкування структурних одиниць, схема розподілу завдань, функцій кожного структурного підрозділу, та організаційний елемент, який відображає порядок взаємодії структурних підрозділів місцевих держадміністрацій, а також порядок взаємодії з іншими органами; компетенційний блок, на думку автора, містить повноваження та юридичну відповідальність [7, с. 7].

Однак намагання представників науки адміністративного права визначити адміністративно-правовий статус суб'єкта адміністративних правовідносин не обмежується лише використанням правових категорій «правовий статус» та «правове положення». Деякі дослідники застосовують дефініцію «правове становище», яка, по суті, також наближена до розуміння правового статусу.

Службовці Національного банку України, за твердженням Ю. О. Корольова, мають правове становище, яке визначається сукупністю службово-трудова відносин, урегульованих правовими нормами із займаних посад, що розкриваються через чітко встановлене коло службових обов'язків і посадових прав службовців Національного банку України [8, с. 53–54]. Цю думку підтверджує тотожність досліджуваних понять. Ю. О. Корольов включає до змісту адміністративно-правового становища, ототожнюючи його із статусом

суб'єкта адміністративних правовідносин, сукупність службових обов'язків і посадових прав службовців Національного банку України.

Водночас, на думку Р. О. Халфіної, «правовий статус» та «правове становище» не є тотожними поняттями, оскільки перша дефініція виступає як загальна характеристика становища громадянина або організації в суспільстві, а термін «правове становище» частіше застосовується для характеристики особи або організації в певному колі суспільних відносин [9, с. 123]. Також розмежує поняття «становище» і «статус» в адміністративному праві Ю. Ю. Бальцій, використовуючи перший термін у визначенні місця міського голови в системі органів місцевого самоврядування [10, с. 12].

Аналіз зазначених суджень демонструє застосування багатьма вченими такого підходу, за якого правові категорії «правове положення» та «правове становище» мають вужчий зміст, ніж поняття правового статусу, а подекуди виступають складовими елементами останнього.

Крім того, логіка побудови такої позиції не характеризується послідовністю. Якщо правове положення (становище) – поняття більш вузьке в порівнянні з правовим статусом, то як останнє може уособлювати різноманітні його види? Що легалізує право суб'єкта адміністративних правовідносин набувати додаткові права й обов'язки?

На здатності суб'єкта адміністративно-правових відносин бути наділений декількома правовими статусами наголошує А. В. Жбанчик, який визначає напрями взаємодії Національної гвардії України з правоохоронними органами у сфері забезпечення публічного порядку та безпеки. У процесі реалізації вказаних напрямів службової діяльності НГУ наділяється: а) загальним статусом військового формування з правоохоронними функціями у структурі МВС України; б) спеціальним статусом щодо реалізації повноважень НГУ у звичайних та особливих умовах; в) спеціальним статусом суб'єкта взаємодії з правоохоронними органами, органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування [11, с. 69].

Висновки. Отже, у науковій літературі й дотепер залишається дискусійним питання щодо визначення адміністративно-правового статусу командувача Національної гвардії України. Окремі дослідники фактично ототожнюють адміністративно-правовий статус органу державної влади із статусом його керівника, що, на наш погляд, є помилковим твердженням. Убачається, що характерними особливостями адміністративно-правового статусу командувача НГУ є: обов'язкова наявність українського громадянства; наявність присвоєного у визначеному законом порядку звання; необхідність складення присяги військовослужбовця НГУ; наділення правом прийняття управлінських рішень та ін.

До того ж низка особливостей адміністративно-правового статусу командувача НГУ, яку побіжно розглянуто у проаналізованих наукових джерелах, пов'язана з наділенням його повноваженнями щодо притягнення до адміністративної відповідальності військовослужбовців НГУ за військові адміністративні правопорушення, аналіз яких буде проведено в подальших наукових дослідженнях.

Викладене дає змогу зробити важливий висновок, що правове положення будь-якого суб'єкта визначається сукупністю статусів, якими він наділений. На нашу думку, «межі» статусів окреслені рамками його правового положення, яке і встановлюється законом. Тільки в межах свого правового положення суб'єкта адміністративних правовідносин можуть наділятися сукупністю адміністративно-правових статусів.

Список використаних джерел

1. Тимчик Г. С. Адміністративно-правовий статус осіб, визнаних біженцями в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 22 с.

2. Степанова Т. В. Щодо співвідношення поняття «правового статусу» та суміжних категорій. *Правова держава*. 2015. № 19. С. 35–40.
3. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Х. : Консум, 2001. 656 с.
4. Буличев А. О. Адміністративно-правовий статус військовослужбовця Національної гвардії України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Державний науково-дослідний інститут МВС України. Київ, 2014. 279 с.
5. Административное право Украины : учебник / под общ. ред. С. В. Кивалова. Х. : Одиссей, 2004. 880 с.
6. Сурник В. М. Адміністративно-правовий статус Державної судової адміністрації України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2015. 228 с.
7. Погиба П. П. Адміністративно-правовий статус місцевих державних адміністрацій в Україні : автореф. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2015. 22 с.
8. Корольов Ю. О. Правовий механізм реалізації адміністративно-правового статусу службовців Національного банку України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2014. 220 с.
9. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М. : Юрид. лит., 1974. 348 с.
10. Бальцій Ю. Ю. Правовий статус міського голови в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Одеса, 2006. 18 с.
11. Жбанчик А. В. Організаційно-правові засади взаємодії міліції та Національної гвардії України у сфері охорони громадського порядку : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Дніпропетровськ, 2014. 246 с.

References

1. Tymchuk, H. S. (2014). Administratyvno-pravovyi status osib, vyznanykh bizhentsiamy v Ukraini [Administrative and legal status of persons recognized as refugees in Ukraine] : avtoref. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Kyiv. 22 s. [in Ukrainian].
2. Stepanova, T. V. (2015). Shchodo spivvidnoshennia poniattia «pravovoho statusu» ta sumizhnykh katehorii [Regarding the relationship between the concept of “legal status” and related categories]. *Pravova derzhava*. № 19. S. 35–40 [in Ukrainian].
3. Skakun, O. F. (2001). Teoriia derzhavy i prava : pidruchnyk [Theory of State and Law : a textbook]. Kh. : Konsum. 656 s. [in Ukrainian].
4. Bulychev, A. O. (2014). Administratyvno-pravovyi status viiskovosluzhbovtisia Natsionalnoi hvardii Ukrainy [Administrative and legal status of a serviceman of the National Guard of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Derzhavnyi naukovy-doslidnyi instytut MVS Ukrainy. Kyiv. 279 s. [in Ukrainian].
5. Administrativnoe pravo Ukrainy : uchebnik [Administrative law of Ukraine : textbook] / pod obshch. red. S. V. Kivalova. H. : Odissei, 2004. 880 s. [in Russian].
6. Surnyk, V. M. (2015). Administratyvno-pravovyi status Derzhavnoi sudovoi administratsii Ukrainy [Administrative and legal status of the State Judicial Administration of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Kyivskiy natsionalnyi universytet imeni Tarasa Shevchenka. Kyiv. 228 s. [in Ukrainian].
7. Pohyba, P. P. (2015). Administratyvno-pravovyi status mistsevykh derzhavnykh administratsii v Ukraini [Administrative and legal status of local state administrations in Ukraine] : avtoref. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07. Zaporizhzhia. 22 s. [in Ukrainian].
8. Korolov, Yu. O. (2014). Pravovyi mekhanizm realizatsii administratyvno-pravovoho statusu sluzhbovtisiv Natsionalnoho banku Ukrainy [Legal mechanism of realization of administrative and legal status of employees of the National Bank of Ukraine] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipropetrovsk. 220 s. [in Ukrainian].
9. Halfina, R. O. (1974). Obshchee uchenie o pravootnoshenii [General doctrine of legal relationship]. M. : YUrid. lit. 348 s. [in Russian].
10. Baltzii, Yu. Yu. (2006). Pravovyi status miskoho holovy v Ukraini [Legal status of the mayor in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.02. Odesa. 18 s. [in Ukrainian].
11. Zhbanchyk, A. V. (2014). Orhanizatsiino-pravovi zasady vzaiemodii militsii ta Natsionalnoi hvardii Ukrainy u sferi okhorony hromadskoho poriadku [Organizational and legal principles of cooperation between the police and the National Guard of Ukraine in the field of public order] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.07 / Dnipropetrovskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav. Dnipropetrovsk. 246 s. [in Ukrainian].

Pyskun Oleksandr,
Postgraduate student
(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9779-5537>

**REGARDING THE DEFINITION OF THE STATUS PROBLEMS OF THE COMMANDER
OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE SCIENCE OF ADMINISTRATIVE LAW**

The article clarifies the theoretical and legal problems of the administrative and legal status of the commander of the National guard of Ukraine and suggests ways to solve them. It is established that at present the issue of determining the administrative and legal status of the commander of the National guard of Ukraine remains controversial in the science of administrative law. The erroneous judgment on the identification of the administrative and legal status of a public authority with the status of its head has been proved. The characteristic features of the legislative requirements to the administrative and legal status of the commander of the National guard of Ukraine are highlighted, among which: mandatory presence of Ukrainian citizenship, the presence of the title assigned in the manner prescribed by law, the need to take the oath of a serviceman of the National guard of Ukraine, giving the right to make managerial decisions, etc. Currently, the structure of the National guard of Ukraine has a vertical structure and includes both elements of military management and features of law enforcement. A number of features of the administrative and legal status of the commander of the National Guard of Ukraine, which are briefly reviewed in the scientific sources analyzed by the author, are related to empowering him to bring to justice the National Guard of Ukraine for military administrative offenses. In the process of realization of the specified directions of official activity of the National Guard of Ukraine it is given: a) the general status of military formation with law enforcement functions in structure of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine; b) special status for the exercise of the powers of the National Guard of Ukraine in ordinary and special conditions; c) special status of the subject of interaction with law enforcement bodies, executive bodies and local self-government bodies. The above allows us to draw an important conclusion that the legal status of any entity is determined by the set of statuses to which it is endowed. In our opinion, the “boundaries” of the status are outlined within the framework of its legal status, which is established by law. Only within the limits of their legal status can the subjects of administrative legal relations be endowed with a set of administrative and legal statuses.

Key words: *administrative and legal status; commander of the National guard of Ukraine; public authority; head; serviceman of the National guard of Ukraine; administrative decision; administrative responsibility.*

Надіслано до редколегії 20.02.2022
Рекомендовано до публікації 22.02.2022

УДК: 347.939.1; 342.95(477); 346.1

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-100-106>

Устінова-Бойченко Ганна Миколаївна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5821-3832>

Нестеренко Катерина Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0917-6881>

Барабаш Наталя Олександрівна,
кандидат історичних наук, доцент
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3873-7628>

ПРОЦЕДУРНІ АСПЕКТИ ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРУ ЗА УЧАСТЮ СУДДІ

Статтю присвячено вивченню такого важливого примирного інституту, як врегулювання спору за участю судді в цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. Зазначений інститут було запроваджено у 2017 році, тому він потребує наукового дослідження з метою підвищення ефективності процедурних аспектів застосування та реалізації примирної процедури під час вирішення спорів у цивільному, адміністративному та господарському судочинстві. Проаналізовано норми цивільного, адміністративного та господарського процесуального законодавства. Визначено й охарактеризовано підстави, порядок та основні ознаки інституту врегулювання спору за участю судді в кожному з видів судочинства. З'ясовано спільні риси й особливості здійснення зазначеної процедури в деяких видах судочинства. Запропоновано шляхи вдосконалення інституту врегулювання спору за участю судді для покращення його результативності та дієвості.

Ключові слова: врегулювання спору за участю судді; примирні процедури; спільні та закриті наради; адміністративне судочинство; цивільне судочинство; господарське судочинство.

Постановка проблеми. Належна судова система демократичної держави спрямована на створення передумов для швидкого та справедливого вирішення спорів. Судові інстанції повинні не тільки здійснювати правосуддя шляхом ухвалення судових рішень як результату вирішення спорів, але й мати додаткові процесуальні заходи врегулювання спору між сторонами процесуального правовідношення – позивачем і відповідачем. Внесенням змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України, яке відбулося у 2017 році, було запроваджено новий процесуальний інститут – врегулювання спору за участю судді. Такі

види судочинства, як цивільне, господарське та адміністративне здійснюються відповідно до загальноправових принципів, мають спільні риси й характеризуються певними особливостями.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з вивченням процедури врегулювання спору за участю судді, висвітлювалися в роботах багатьох науковців. Так, І. Бутирська однією з перших здійснила наукове дослідження нової примирної процедури в господарському судочинстві, провела порівняльний аналіз медіації та врегулювання спору за участю судді [1]; Н. Ментух розглянула врегулювання спору за участю судді в господарському судочинстві, визначила особливості проведення зазначеної процедури та статус учасників [2]; О. Муза вивчала процедуру врегулювання спору за участю судді в адміністративному судочинстві й запропонувала покращити деякі процесуальні аспекти [3] та ін.

Метою статті є дослідження нового процесуального інституту врегулювання спору за участю судді в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. За всю тривалу еволюцію примирні процедури застосовувалися в різні часи різними народами та в різний спосіб. Перші згадки про мирні методи врегулювання спорів з'являються в період первісного суспільства, у якому діють принципи природного добору та боротьби за виживання. Таким чином, першим, згаданим в історії, запозиченим людиною у природи способом вирішення спору стає силове протистояння, у якому виживає найсильніший. З цього приводу М. Ісаєв зауважує, що «стародавнє право було жорстоким, <...> проте це було право, що вводило елементи миру в *bella omnia contra omnes*, яким був мир первісного суспільства. Тепер людина була застрахована від можливості провести все життя в нескінченній війні з такими, як вона сама» [4, с. 3].

Процедуру досудового вирішення спорів за участю судді запозичено з Каліфорнії (США). У 1982 році було розроблено та впроваджено практичні рекомендації щодо тимчасового використання цього методу, а вже з 1989 року розпочато постійне та повноцінне застосування зазначеної процедури для врегулювання сімейних спорів. Часто процедуру врегулювання спору за участю судді та процедуру медіації ототожнюють, однак указані інститути мають суттєві відмінності, оскільки інститут врегулювання спору за участю судді є більш перспективним та дієвим. Суддя як координатор є особою з правничою освітою, юристом-практиком, який усвідомлює всі юридичні аспекти спору та наслідки будь-якої процесуальної дії, може роз'яснити сторонам перспективи розгляду справи в порядку судового провадження та через процедуру досудового врегулювання [2, с. 101–102].

Створення процедури примирення під час розгляду справи в судовій інстанції було запропоновано Рекомендацією Комітету Міністрів Ради Європи REC (2001) 9, у якій визначено, що деякі альтернативні засоби, такі як процедура примирення, врегулювання спору шляхом посередництва та переговори, можуть використовуватися протягом судового провадження, можливо, за рекомендацією судді [5].

Україна довгий час формувала відповідну законодавчу базу для створення додаткової примирної процедури із залученням особливого суб'єкта, якому безперечно будуть довіряти сторони спірного правовідношення та який буде володіти не тільки юридичними знаннями, але й певним професійним досвідом. У господарському, цивільному та адміністративному судочинстві міститься процедура врегулювання спору за участю судді, яка передбачається відповідним процесуальним кодексом та має певні особливості згідно з характером та видом спірного правовідношення.

І. Бутирська, досліджуючи запровадження процедури врегулювання спору за участю судді в господарській процесі України, зазначила, що це, безумовно, є великим кроком уперед, оскільки дозволить зберегти договірні відносини між сторонами, зекономити час,

кошти на сплату судового збору та в цілому зменшити кількість конфліктів і протиріч, яких і так нині забагато в нашому суспільстві. Однак на підставі аналізу нормативно-правового регулювання інституту врегулювання спору за участю судді виявлено низку проблемних питань, що можуть стати на заваді ефективності функціонування цього альтернативного способу вирішення господарського спору [1, с. 82].

Що ж стосується вирішення спору за участю судді, то учасниками такої процедури є сторони в судовій справі та суддя. У цьому разі окрему увагу необхідно приділити саме судді як учаснику переговорів. Деякі адвокати, визначаючи перспективи впровадження інституту вирішення спору за участю судді на прикладі господарських справ, зазначають: «Убачається, що запропонована законодавцем можливість врегулювання спору за участю судді є більш виправданою моделлю вирішення господарського спору, ніж медіація. Оскільки процес врегулювання спору координує саме суддя, який є юристом за освітою, розуміє всі юридичні аспекти спору та припускає, як саме може закінчитися розгляд конкретної справи в порядку судового провадження, він може роз'яснити сторонам процесуальні перспективи справи, у тому числі й з посиланням на усталену судову практику в аналогічних спорах» [2, с. 102].

Глава 4 Цивільного процесуального кодексу України містить положення щодо врегулювання спору за участю судді. На відміну від укладання мирової угоди, зміст якої узгоджується самими сторонами, домовленість про врегулювання спору відбувається у формах спільних та (або) закритих нарад за участю судді, що керує процесом переговорів із досягнення згоди між сторонами [6].

Процедура врегулювання спору за участю судді має багато спільного з процедурою медіації. Головуючий суддя в судовому засіданні (у господарському судочинстві – суддя-доповідач, в адміністративному – суддя, який здійснював підготовку справи до розгляду) виконує роль посередника (медіатора). Його основною функцією під час проведення зазначеної процедури є допомога сторонам дійти згоди. Однак, якщо відповідно до правил медіації медіатор повинен утримуватися від висловлень щодо власного бачення врегулювання спору чи нав'язування сторонам своїх рішень щодо досягнення згоди, то суддю-посередника закон уповноважує правом пропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору [7, с. 379].

Норми господарсько-процесуального законодавства свідчать, що врегулювання спору за участю судді може бути проведено до початку розгляду справи по суті за згодою сторін. Обмеження щодо реалізації зазначеної процедури стосуються спорів про відновлення платоспроможності боржника чи визнання його банкрутом; справ за заявами про затвердження планів санації боржника до відкриття провадження у справі про банкрутство; у разі вступу у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Процесуальним документом, що підтверджує намір та початок проведення процедури врегулювання спору за участю судді, є ухвала, якою одночасно зупиняється провадження у справі. У разі недосягнення бажаного результату сторони повторно скористатися можливістю проведення процедури врегулювання спору за участю судді вже не можуть. Процедура врегулювання спору проводиться суддею-доповідачем одноособово у формі спільних та (або) закритих нарад. Спільні наради відбуваються за участю всіх сторін, їх представників та судді. Закриті наради проводяться за ініціативою судді з кожною зі сторін окремо. Головним завданням проведення процедури врегулювання спору за участю судді є досягнення сторонами врегулювання спору. За необхідності суддя може оголосити перерву в межах строку проведення врегулювання. На першій спільній нараді суддя роз'яснює сторонам мету, порядок проведення врегулювання спору за участю судді, їх права та обов'язки.

Спільні наради проводяться з метою з'ясувати підстави та предмет позову, підстави заперечень, роз'яснити сторонам предмет доказування щодо категорії спору, який розглядається, запропонувати сторонам надати пропозиції стосовно шляхів мирного врегулювання спору та здійснити інші дії, спрямовані на мирне врегулювання сторонами спору. Суддя може запропонувати сторонам можливий шлях мирного врегулювання спору. Закриті наради мають важливе значення, оскільки вони дають змогу звернути увагу сторони на судову практику в аналогічних спорах та запропонувати стороні можливі шляхи мирного врегулювання спору. Законодавством устанавлюються правила поведінки судді, який не має права надавати сторонам юридичні поради та рекомендації, давати оцінку доказів у справі. Інформація, отримана будь-якою зі сторін, а також суддею під час проведення врегулювання спору, є конфіденційною. Під час проведення врегулювання спору за участю судді протокол наради не ведеться, не здійснюється фіксування технічними засобами та забороняється робити фото- і кінозйомку, відео-, звукозапис. Бажаним результатом проведення врегулювання спору за участю судді є вирішення спору між сторонами по суті, тобто це може бути примирення сторін та укладання мирової угоди, відмова позивача від позову або визнання позову відповідачем, що призводить до припинення провадження у справі. Якщо сторонами не досягнуто згоди, а також у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді, затягування врегулювання спору або надходження від сторони заяви про припинення врегулювання спору суд виносить відповідну ухвалу, після чого справа передається на розгляд іншому судді [8].

Господарське процесуальне законодавство закріплює додаткову можливість для сторін вирішити спір без ухвалення судового рішення. Така процедура є доступною фактично щодо кожної господарської справи та може бути проведена за взаємною згодою та волевиявленням сторін спірного правовідношення.

Крім того, Законом України «Про судовий збір» установлено, що в разі укладення мирової угоди, відмови позивача від позову, визнання позову відповідачем до початку розгляду справи по суті (що може бути результатом вирішення спору за участю судді) передбачається повернення частини сплаченого судового збору [9], що також може бути додатковим стимулом вирішувати спір до ухвалення судового рішення.

Кодексом адміністративного судочинства України визначено підстави, порядок та умови проведення врегулювання спору за участю судді, що фактично не відрізняються від процедури, передбаченої Господарським процесуальним кодексом України та Цивільним процесуальним кодексом України. Крім випадків неможливості проведення врегулювання спору за участю судді, спільною є підстава – вступ у справу третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору. Також особливістю проведення процедури врегулювання спору за участю судді в адміністративному судочинстві є те, що учасником спірного правовідношення є посадова особа [10].

За своєю правовою природою процедура врегулювання спору поєднує процесуальний та процедурний характер, оскільки процесуальні кодекси передбачають зупинення перебігу провадження у справі, а також надають їй процесуальної форми. Наявність саме процесуальної форми не дає підстав віднести таку процедуру до різновиду медіації та назвати її класичним видом позасудового примирення сторін конфлікту. До того ж зазначене спрощує процедуру судового розгляду та вирішення правових спорів, має характер примирення, збільшує процесуальні можливості сторін для ефективного вирішення спорів. Водночас сторони у справі не можуть самостійно обрати посередника для участі у врегулюванні спору, а проведення врегулювання спору за участю судді не передбачає обов'язковості досягнення сторонами позитивного результату [3, с. 141].

Висновки. Загальними характерними рисами процедури врегулювання спору за участю судді в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві є такі: 1) процедура врегулювання спору можлива тільки в позовному провадженні, яке здійснюється в порядку цивільного, господарського чи адміністративного судочинства; 2) добровільність участі сторін у процедурі врегулювання спору за участю судді; 3) як посередник виступає відповідний суддя, якого призначено здійснювати правосуддя у спірному правовідношенні; 4) конфіденційність здійснення процедури; 5) врегулювання спору за участю судді проводиться до початку розгляду справи по суті; 6) процедура врегулювання спору за участю судді проводиться протягом розумного строку, але не більше тридцяти днів з дня постановлення ухвали про її проведення; 7) закінчується процедура врегулювання спору за участю судді у разі подання стороною заяви про припинення врегулювання спору за участю судді; у разі закінчення строку врегулювання спору за участю судді; за ініціативою судді у разі затягування процедури врегулювання спору будь-якою зі сторін; у разі досягнення сторонами примирення та звернення до суду із заявою про примирення або звернення позивача до суду із заявою про залишення позовної заяви без розгляду або в разі відмови позивача від позову чи визнання позову відповідачем.

Незважаючи на нормативне регулювання умов та порядку провадження процедури врегулювання спору за участю судді, вона потребує змін і вдосконалення для більшої ефективності. Реалізація зазначеної процедури можлива тільки під час розгляду справи в суді I інстанції, що позбавляє сторони можливості використати примирні засоби в разі перегляду справи. Внесення відповідних змін до процесуальних кодексів дозволить суддям вищих інстанцій уживати необхідних заходів для примирення сторін.

Варто переглянути строк проведення процедури врегулювання спору за участю судді, який потрібно збільшити для можливості проведення примирних процедур та надати можливість судді продовжувати строки примирних процедур у разі наявності позитивного результату спільних та закритих нарад.

Ще одним важливим аспектом, на який потрібно звернути увагу законодавця, є те, що для проведення примирної процедури судді повинні мати знання не тільки у сфері юриспруденції, а й у галузі практичної психології. Тому пропонуємо запровадити базову підготовку суддів для проведення процедури врегулювання спору за участю судді.

Список використаних джерел

1. Бутирська І. Врегулювання спору за участю судді: перспективи запровадження у господарський процес України. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 12. С. 79–83.
2. Ментух Н. Ф., Созанська Т. І. Врегулювання спору за участю судді в господарському судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 5. С. 101–103.
3. Муза О. В. Процесуальні особливості врегулювання спору за участю судді в адміністративному судочинстві України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 6. С. 140–143.
4. Шершеневич Г. Ф. История кодификации гражданского права в России. Казань, 1898. 128 с.
5. Рекомендація REC (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам стосовно альтернатив судовому вирішенню спорів між адміністративними органами влади та приватними особами. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf (дата звернення: 02.02.2022).
6. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 09.02.2022).
7. Коссака В. М. Цивільне процесуальне право України : підручник / за заг. ред. В. М. Коссака. Харків : Право, 2020. 752 с.
8. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 03.10.2017 № 1798-XII. Дата оновлення: 15.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 09.02.2022).
9. Про судовий збір : Закон України від 08.07.2011 р. № 3674-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#top> (дата звернення: 09.02.2022).

10. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.06.2005 р. № 2747-IV. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top> (дата звернення: 08.02.2022).

References

1. Butyrskaya, I. (2017). Vrehuliuvannya sporu za uchastiu suddi: perspektyvy zaprovadzhennia u hospodarskyi protses Ukrainy [Dispute settlement with the participation of a judge: prospects for introduction into the economic process of Ukraine]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*. № 12. S. 79–83 [in Ukrainian].
2. Mentukh, N. F., Sozanska, T. I. (2019). Vrehuliuvannya sporu za uchastiu suddi v hospodarskomu sudochynstvi. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 5. S. 101–103 [in Ukrainian].
3. Muza, O. V. (2020). Protseualni osoblyvosti vrehuliuvannya sporu za uchastiu suddi v administratyvnomu sudochynstvi Ukrainy [Procedural features of dispute resolution with the participation of a judge in the administrative proceedings of Ukraine]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*. № 6. S. 140–143 [in Ukrainian].
4. SHershenevich, G. F. (1898). Istoriya kodifikatsii grazhdanskogo prava v Rossii [History of civil law codification in Russia]. Kazan'. 128 s. [in Russian].
5. Rekomendatsiia REC (2001) 9 Komitetu Ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam stosovno alternatyv sudovomu vyryshenniu sporiv mizh administratyvnymy orhanamy vlady ta pryvatnymy osobamy [Recommendation REC (2001) 9 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on alternatives to the settlement of disputes between administrative authorities and individuals]. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf (data zvernennia: 02.02.2022) [in Ukrainian].
6. Tsyvilnyi protseualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-4 [Civil Procedure Code of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (data zvernennia: 09.02.2022) [in Ukrainian].
7. Kossak, V. M. (2020). Tsyvilne protseualne pravo Ukrainy : pidruchnyk [Civil procedural law of Ukraine : textbook] / za zah. red. V. M. Kossaka. Kharkiv : Pravo. 752 s. [in Ukrainian].
8. Hospodarskyi protseualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 03.10.2017 r. № 1798-12 [Commercial Procedural Code of Ukraine]. Data onovlennia: 15.12.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (data zvernennia: 09.02.2022) [in Ukrainian].
9. Pro sudovy zbir : Zakon Ukrainy vid 08.07.2011 r. № 3674-6 [On court fees : Law of Ukraine] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3674-17#top> (data zvernennia: 09.02.2022) [in Ukrainian].
10. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 06.06.2005 r. № 2747-4 [Code of Administrative Procedure of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#top> (data zvernennia: 08.02.2022) [in Ukrainian].

Ustinova-Boichenko Ganna,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5821-3832>

Nesterenko Kateryna,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0917-6881>

Barabash Natalia,

PhD in History, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3873-7628>

PROCEDURAL ASPECTS OF SETTLEMENT OF DISPUTES WITH THE PARTICIPATION OF A JUDGE

The article is devoted to the study of such an important conciliatory institution as the settlement of a dispute involving a judge in civil, administrative and commercial proceedings. This institute was introduced in 2017, so it needs research to improve the effectiveness of procedural aspects of the application and implementation of conciliation in litigation in disputes in civil, administrative and commercial litigation. The article analyzes the norms of civil, administrative and commercial procedural legislation, identifies and describes the grounds, procedure and characteristics of the institution of dispute resolution with the participation of a judge in each of the types of proceedings. The common features and peculiarities of the implementation of this procedure in some types of litigation have been clarified. Common features include the fact that the dispute settlement procedure is possible only in litigation, which is carried out in civil, commercial or administrative proceedings; voluntary expression of will of the parties; the presiding judge acts as a mediator;

confidentiality of the procedure; is conducted before the beginning of consideration of the case on the merits within a reasonable time; the procedure for settling a dispute with the participation of a judge ends in the presence of circumstances provided by the rules of procedural law. The article proposes to introduce this procedure during the review of the case in higher instances. It is also proposed to increase the term of dispute settlement with the participation of a judge for the possibility of conciliation proceedings and to allow the judge to extend the term of conciliation proceedings in case of a positive outcome of joint and closed meetings. Another important aspect to consider when improving the procedure is that in order to conduct a conciliation procedure, judges must have not only knowledge in the field of jurisprudence, but also knowledge in the field of practical psychology. Therefore, it was proposed to introduce basic training of judges for the dispute settlement procedure with the participation of a judge.

Key words: *dispute settlement with the participation of a judge; conciliation procedures; joint and closed meetings; administrative proceedings; civil proceeding; commercial proceedings.*

Надіслано до редколегії 12.02.2022
Рекомендовано до публікації 17.02.2022

РОЗДІЛ IV

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО. КРИМІНОЛОГІЯ

УДК: 343.976

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-107-115>

Варава Дмитро Віталійович,
аспірант

(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8792-6919>

ВТЯГНЕННЯ МОЛОДІЖНОГО КОНТИНГЕНТУ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ВЖИВАННЯ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ ЯК ШЛЯХ ДО ПОШИРЕННЯ ВІЛ-СНІДУ

У статті розглянуто втягнення молодіжного контингенту засуджених до вживання наркотичних засобів з точки зору комплексної проблеми запобігання кримінальним правопорушенням. Сформульовано основні принципи запобігання немедичному вживанню наркотиків та поширенню ВІЛ-СНІДУ серед засуджених за напрямками: адміністрація установ виконання покарань повинна визнати свою відповідальність за зменшення, а надалі – повне виключення ймовірності поширення наркотичних засобів у місцях несвободи; усі представники установи виконання покарань мають отримувати своєчасну інформацію та опановувати методи запобігання немедичному вживанню наркотичних засобів, зокрема шляхом проведення оперативно-розшукових заходів та процесуальних дій, спрямованих на недопущення вчинення кримінальних правопорушень у сфері наркообігу або вчинення інших кримінальних правопорушень засудженими у стані наркотичного сп'яніння. Запропоновано правові й організаційні заходи щодо забезпечення найбільш глибокого та всебічного вивчення проблем виконання покарань у місцях позбавлення волі щодо інфікованих або хворих на СНІД осіб.

Ключові слова: засуджений; молодь; ВІЛ-СНІД; наркоманія; наркотики; запобігання; втягнення.

Постановка проблеми. У сучасному українському суспільстві розвиток юридичних наук, зокрема кримінального напрямку, характеризується масштабними реформаційними процесами оновлення моральних та етичних принципів формування галузевих норм права, фундаментальної перебудови всіх їх головних положень на новій демократичній основі. Ідеться, по суті, про якісно новий етап розбудови правовідносин, коли правові норми повинні максимально сприяти відродженню української державності. Ці кардинальні перетворення передбачають відмову від ідеологічних догм у правовій сфері та кримінальній політиці, спонукають до реформи суспільних структур, які беруть участь у стримуванні та нейтралізації негативних явищ, що детермінують злочинність.

У зв'язку з цим в українській правовій науці намітилась певна тенденція переорієнтації досліджуваної проблематики під кутом її переходу до науково-теоретичного й методичного забезпечення здійснюваних соціальних реформ. Актуалізуються нові зрізи наукових

досліджень, у яких реалізація інтересів і потреб людини розглядається як найвища мета суспільного розвитку. Це стосується насамперед наук, що пов'язані з запобіганням злочинам [1, с. 18].

Кримінологічне запобігання девіантної поведінки, включаючи осіб, які розповсюджують ВІЛ-СНІД, передбачає дослідження і розробку багатопланової діяльності різних ланок соціального механізму, безпосередньо спрямованої на усунення як загальних причин й умов злочинності, так і детермінантів вчинення окремих видів злочинів. В Україні розроблена і здійснюється Національна програма профілактики СНІДу [2], яка включає в себе широкий комплекс заходів: діагностику, лікування, профілактику СНІДу, пропаганду здорового способу життя [3].

ВІЛ-інфекція продовжує залишатися глобальною та національною проблемою в галузі охорони здоров'я. Указана хвороба фактично заповонила сучасне суспільство, проникла до всіх без винятку соціальних груп і продовжує подальше нестримне розповсюдження по всіх регіонах світу. Рада безпеки Європи визначила СНІД як загрозу безпеці людства, оскільки майбутнє всіх націй тісно пов'язане з розвитком цієї хвороби, що негативно позначилася на життєвих цінностях суспільства [4].

Поява засуджених, які страждають на різні соціально значущі захворювання, насамперед ВІЛ-інфекцію, викликала необхідність вивчення особливостей цієї категорії осіб [5], що дозволить правильно оцінювати їх вчинки та дії, визначати напрям і ступінь виправного впливу на них, запобігати вчиненню ними злочинів та правопорушень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначені питання не залишилися поза увагою таких провідних учених, як І. Г. Богатирьов, В. О. Глушков, О. М. Джужа, О. Г. Колб, С. В. Лосич, Д. Й. Никифорчук, М. С. Пузирьов, О. М. Стрільців, М. С. Хруппа, А. С. Чепурко, Д. В. Ягунов, І. С. Яковець та ін. Проте роботи таких науковців або мають загальний характер, або присвячені лише вивченню окремих аспектів цієї багатогранної проблеми. До того ж питання напрямів профілактики ВІЛ-СНІДу серед молодіжного контингенту засуджених дотепер не підлягали науковому дослідженню.

Метою статті є встановлення особливостей поширення ВІЛ-СНІДу серед молодіжного контингенту засуджених та розроблення напрямів профілактики з урахуванням сучасного стану законодавства та реформування органів державної влади.

Виклад основного матеріалу. Збільшення чисельності ВІЛ-інфікованих засуджених в установах виконання покарань (далі – УВП) є наслідком поширення цього захворювання в країні, проблемою, яка різко загострилася в останні роки. Зокрема, найбільша кількість ВІЛ-інфікованих в УВП – це засуджені у віці від 18 до 30 років, адже в середовищі молодіжного віку, що займається злочинною діяльністю, найбільш поширеними є вживання наркотиків, нерозбірливі статеві зв'язки [6].

Викликає побоювання той факт, що певна кількість носіїв вірусу латентна. Результати опитування показують, що 54,5 % засуджених знали про своє захворювання до вчинення злочину, іншим інформація про те, що вони інфіковані, стала відомою після його вчинення. Ця частина засуджених заслуговує на особливу увагу, оскільки соціально-психологічні наслідки факту виявлення захворювання посилюються перебуванням їх у місцях позбавлення волі.

Слід зауважити, що більшість засуджених цієї категорії відбувають покарання за незаконний обіг наркотиків, а це безпосередньо пов'язано з основним шляхом поширення ВІЛ-інфекції (до 75 % у загальній структурі ВІЛ-інфікованих). У середньому 47 % ВІЛ-інфікованих засуджених вживали наркотики, 23 % з них – регулярно. Отже, відсоток наркоманії дуже високий, що свідчить про ведення ними антигромадського способу життя, байдуже ставлення до свого здоров'я. Наркотичною залежністю пояснюється і злочинна

поведінка зазначеної категорії осіб, тому що наркоман готовий на вчинення будь-якого злочину, аби отримати «дозу» [7, с. 445–446].

Особистість ВІЛ-інфікованого засудженого характеризується такими кримінологічно значимими рисами:

- а) переважно це особи чоловічої статі, які проживають у містах, у віці від 18 до 30 років;
- б) понад 2/3 злочинців ніде не працюють і не вчаться;
- в) більш ніж половина вживають наркотики та сильнодіючі медичні препарати;
- г) освітній рівень низький – всього лише 4 % з них мають вищу освіту.

Найімовірніше це пояснюється тим, що основна маса ВІЛ-інфікованих засуджених – особи молодіжного віку [5, с. 149–150], а також тим, що вони ведуть антигромадський спосіб життя.

Серед цієї категорії осіб високий рівень рецидиву: понад 3/4 усіх ВІЛ-інфікованих злочинців раніше вчиняли злочини і притягувалися до кримінальної відповідальності, 2/3 всіх засуджених відбували покарання у вигляді позбавлення волі. Близько 2/3 у структурі злочинів, учинених ВІЛ-інфікованими, – це злочини проти власності, 1/3 – пов'язана з наркотиками. Цілком закономірний той факт, що під час вчинення злочину 50 % злочинців перебували в стані наркотичного сп'яніння.

ВІЛ-інфіковані засуджені можуть становити небезпеку для інших засуджених і персоналу УВП. Їм може бути властива підвищена криміногенність, обумовлена такими факторами, як вживання наркотиків, усвідомлення безвиході свого становища і неможливість вилікуватися.

Загальносоціальна профілактика злочинності в УВП зменшує соціальні суперечності, криміногенне протистояння різних верств населення, рівень безробіття, підвищує стандарт життя людей, створює необхідні умови для легалізованого одержання достатніх прибутків громадянами, сприяє побудові міцного фундаменту для нормального функціонування всіх соціальних сфер, забезпечення контролю над дітьми й молоддю, упровадження високих моральних цінностей, додержання демократичних засад [7, с. 20].

Запобіжна діяльність на спеціально-кримінологічному рівні в УВП являє собою конкретну системну протидію саме злочинності, пов'язану з усуненням причин й умов, що безпосередньо породжують окремі види злочинів, а також недопущення їх вчинення на різних стадіях злочинної поведінки [8, с. 7]. Вона становить сукупність самостійних, взаємодоповнювальних напрямів боротьби зі злочинністю, змістом яких є діяльність державних органів, громадських організацій і громадян щодо розроблення і реалізації заходів, пов'язаних із виявленням, попередженням, обмеженням й усуненням негативних явищ та процесів, що породжують і зумовлюють злочинну детермінацію, та недопущенням учинення злочинів на різних стадіях злочинної діяльності.

Спеціально-кримінологічний рівень в УВП складається з таких самостійних напрямів:

- кримінологічна профілактика (діяльність з усунення, ослаблення і нейтралізації факторів, що породжують злочинність або сприяють учиненню злочинів);
- припинення злочинів (спрямоване на припинення уже розпочатої злочинної діяльності й недопущення настання злочинного наслідку).

Індивідуальний рівень запобігання полягає у формуванні в засуджених позитивних настанов щодо відбування покарання, стимулювання процесу ресоціалізації, індивідуально-психологічної роботи, недопущення вчинення нових злочинів стосовно того чи іншого конкретного засудженого [9, с. 582].

Усі заходи профілактики злочинності лише тоді дають максимальний ефект, коли вони застосовуються в тісній єдності й диференційовано до конкретної категорії осіб.

Тому запобігання кримінальним правопорушенням у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів в органах й УВП необхідно розуміти як сукупність заходів, що здійснюють підрозділи Державної кримінально-виконавчої служби України шляхом проведення оперативно-розшукових заходів, слідчих дій з метою недопущення вчинення кримінальних правопорушень у сфері наркообігу або вчинення інших кримінальних правопорушень засудженими у стані наркотичного сп'яніння.

Проблеми запобігання проникненню наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів на територію УВП в умовах сьогодення набувають своєї актуальності. Серед головних причин, що впливають на розповсюдження наркоманії, є доступ засуджених до таких речовин. Переважна більшість засуджених, які відбувають покарання, зауважують про відносно нескладну процедуру їх отримання.

Сучасний етап вивчення проблем, пов'язаних із наркотизмом у місцях позбавлення волі, характеризується теоретичними й практичними пошуками більш ефективних заходів виправлення і ресоціалізації та лікування / реабілітації засуджених. Процес виправлення, ресоціалізації та лікування засуджених хворих на наркоманію пов'язаний із психологічним та іншим впливом на їх спотворену правосвідомість. Така специфіка перекрученості правосвідомості засуджених зумовлена особливостями її формування, що характеризується збігом несприятливих спеціальних умов, у тому числі й тих, які сприяли залученню до пияцтва, наркоманії, токсикоманії на шляху до злочинної діяльності [10, с. 9]. Незважаючи на те, що алкоголізм і наркоманія – невиліковні хвороби, вони мають передбачувані симптоми й передбачуване лікування [11, с. 114].

Основні засади запобігання наркотизму повинні ґрунтуватися на нейтралізації та усуненні конкретних криміногенних факторів. Для цього необхідно забезпечити цілеспрямовану аналітичну та практичну діяльність УВП, правильно й точно визначити конкретні завдання виправлення і ресоціалізації, урахувати у процесі виправлення та ресоціалізації ефективність медичної і психіатричної допомоги, усунути всі можливі нелегальні джерела придбання заборонених до обігу речовин (алкоголю, наркотиків та ін.), вирішити проблему перекриття каналів проникнення наркотиків в УВП.

Відповідно до головних завдань кримінально-виконавчого законодавства України, не підлягає сумніву те, що особа, яка відбуває покарання в УВП і страждає наркотичною залежністю, незалежно від того, коли така залежність настала – до засудження або в самій УВП, має повернутися на волю повністю здоровою людиною. На жаль, за даними низки наукових досліджень, до 25 % наркоманів були піддані первинній наркотизації під час відбування покарання в умовах позбавлення волі [12].

Наша держава в рамках спільної боротьби з незаконним розповсюдженням наркотиків зобов'язана законодавчо забезпечити процес застосування до засуджених-наркоманів заходів медико-психологічної та соціальної реабілітації. Ефективність запобігання розповсюдженню наркоманії можлива лише шляхом застосування комплексних заходів, спрямованих на жорстке припинення всіх дій, пов'язаних із розповсюдженням наркотиків, з одного боку, та медико-соціальних заходів, спрямованих на лікування, соціальну реабілітацію наркозалежних осіб, з іншого боку. Аналіз діяльності УВП щодо боротьби з наркотизмом серед засуджених підтверджує, що прийоми та методи роботи спеціальних суб'єктів з організації профілактики наркотизму досить різноманітні, проте їх об'єднують принципи, на яких вона будується. Це принципи державного контролю за організацією профілактичної діяльності, забезпечення принципу законності, плановість профілактичної діяльності, удосконалення взаємодії суб'єктів профілактики, постійний відомчий контроль за ефективністю профілактичної діяльності, наукова обґрунтованість профілактичних заходів, гуманність та диференціація у процесі профілактики. Як кримінологічна профілактика загалом,

так і профілактика наркотизму в органах й УВП, зокрема, повинні мати не абстрактний характер, а становити певну систему, принципи побудови і функціонування якої набувають цілком конкретної практичної спрямованості.

Своєрідним проривом на сучасному етапі законодавчого врегулювання запобігання суїциду серед засуджених, на нашу думку, є прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України» [13] (далі – Закон), яким в органах та УВП України запроваджено інститут «капеланів». Варто зазначити, що цей Закон регламентує діяльність священників-капеланів щодо здійснення душпастирської опіки серед арештованих і засуджених до позбавлення волі осіб. На наш погляд, новацією для кримінально-виконавчого законодавства є заборона «оприлюднювати, фіксувати технічними засобами та відтворювати будь-яку інформацію, отриману зі сповіді». Відомості, отримані зі сповіді, не можуть бути предметом досудового розслідування, досудового слідства чи кримінального провадження, використовуватися як доказ. Інакше кажучи, засудженим та ув'язненим забезпечено конфіденційність сповіді.

Головними завданнями інституту священнослужителів (капеланів) та здійснення ними душпастирської опіки є забезпечення права засуджених на свободу совісті та віросповідання, можливості задоволення релігійних потреб, поширення загальнолюдських цінностей та ідеалів, благодійна допомога, інформаційна й духовно-просвітницька діяльність, спрямовані на подолання відчуження, соціальної ізоляції осіб, позбавлених волі, на їхнє духовне відродження та ресоціалізацію, а також на профілактику ВІЛ-СНІДу, алкоголізму, наркоманії; сприяння засудженим, особам, узятим під варту, їхнім сім'ям у відновленні та підтриманні соціально корисних зв'язків, допомога адміністраціям пенітенціарних установ і слідчих ізоляторів у підготовці засуджених до звільнення; підготовка методичних рекомендацій для проведення духовно-морального виховання, задоволення релігійних потреб засуджених та осіб, узятих під варту, у здійсненні церковних обрядів тощо.

На думку багатьох учених, цей Закон покликаний підвищити ефективність та розкрити великий профілактичний потенціал релігії в УВП. До того ж спільною функцією держави й церкви (релігійних організацій), по суті, є протидія злу в усіх його суспільних проявах. Одним із різновидів такого зла є злочинність [14].

Персонал УВП, який працює з особами, схильними до наркотизму, зобов'язаний володіти хоча б незначним обсягом знань про клініку наркотизму. Це необхідно для встановлення контакту із засудженими. Відсутність таких знань у цій галузі завжди негативно впливає на авторитет представників адміністрації та знижує ефективність індивідуально-профілактичного впливу на вказану категорію осіб. Водночас у більшості УВП, у яких проходять курс лікування особи, схильні до наркотизму, рівень спеціальних знань із цієї проблематики в персоналу загалом незадовільний.

Сучасний етап вивчення питань, пов'язаних із запобіганням наркозлочинності серед засуджених, які відбувають покарання в УВП, характеризується теоретичними й практичними пошуками більш ефективних заходів для виправлення і ресоціалізації та лікування засуджених. Боротьба зі злочинністю в широкому розумінні на рівні ранньої профілактики припускає пріоритет методу переконання, залишаючи за собою метод примусу, але після вчинення злочинів, передусім у місцях позбавлення волі, перевага надається саме примусовому методу. Значну роль у реалізації зазначених завдань та перекритті каналів надходження наркотичних речовин у місця позбавлення волі відіграють структурні підрозділи УВП: соціально-психологічна, виробнича, медична, оперативна та інші служби. Тому від узгодженої роботи керівників, учителів, інженерно-технічного (виробничого) персоналу, представників оперативної, режимної служби значною мірою залежить успіх

педагогічного процесу, ефективність виправного впливу на засудженого.

Зважаючи на законодавчі основи виправлення і ресоціалізації засуджених, необхідно здійснювати облік, нейтралізацію та усунення конкретних криміногенних чинників, які впливають на стан незаконного обігу наркотичних засобів в УВП. Із цією метою необхідно забезпечити:

- цілеспрямованість аналітичної і практичної діяльності УВП;
- правильність і точність визначення конкретних завдань виправлення та ресоціалізації;
- урахування у процесі виправлення і ресоціалізації ефективності медико-психіатричної та психологічної допомоги;
- перекриття всіх можливих каналів надходження наркотичних засобів.

Ефективною умовою в перекритті каналів надходження наркотичних речовин є належне забезпечення процесу виконання та відбування покарань, а також єдність вимог, що висуваються до засуджених з боку всього персоналу кримінально-виконавчих установ. Тобто кожен працівник, погоджуючи свою діяльність із вирішенням загальних завдань кримінально-виконавчих установ, робить свій внесок у забезпечення встановленого порядку виконання і відбування покарання, недопущення та попередження порушень режиму, забезпечення виправлення і ресоціалізації засуджених. Так, чергові зміни кримінально-виконавчих установ під час виконання службових обов'язків отримують інформацію про засудженого або колективи засуджених, про об'єктивні тенденції їх розвитку, зумовлені позитивними та негативними факторами, що діють в умовах позбавлення волі. Аналізуючи цю інформацію, відповідні служби Державної кримінально-виконавчої служби й УВП обирають найбільш ефективні шляхи досягнення конкретно поставленої мети, напрацьовують необхідні рекомендації та висновки, які свідчать про позитивну поведінку засуджених.

Висновки. На підставі викладеного зазначимо, що запобіжно-профілактичну дію на поведінку ВІЛ-інфікованих найдоцільніше надавати на початковому етапі, тобто до вчинення ними кримінального правопорушення, а також до того, як вони спробували наркотики [15]. Така робота з особами, схильними до вживання наркотиків, є виправданою з низки причин:

- по-перше, вона дасть змогу здійснювати випереджальний вплив на особу до першого прийому наркотиків;
- по-друге, дозволить сконцентрувати сили й засоби профілактичного впливу для підвищення їх ефективності, зниження витрат і запобігання їх розповсюдження. Окреслена проблема потребує глибокого осмислення насамперед з боку органів виконавчої влади, які уповноважені забезпечити реалізацію кримінального покарання та організацію третинної профілактики наркоманії [16]. Завдання профілактики повинні розглядатися адміністрацією установ, що виконують покарання, як найбільш актуальні.

Захворювання на ВІЛ-інфекцію – це хвороба людської поведінки, тобто між захворюванням і поведінкою існує тісний зв'язок. Отже, під час вивчення ВІЛ-інфікованої засудженої особи особливого значення набуває вивчення її способу життя. Дуже важливо дізнатися про її повсякденну поведінку, діяльність у сфері праці та побуту, її ставлення до матеріальних і духовних цінностей, інтереси й мотиви поведінки. Варто приділяти увагу ціннісним орієнтаціям, змісту дозвілля, матеріальному забезпеченню.

У процесі індивідуальної профілактики потрібно виявляти зовнішні насторожуючі ознаки, за якими можна робити висновок про причини кримінальних правопорушень і поведінку засудженого. Вагомим напрямом цієї роботи є виявлення осіб, які належать до груп підвищеного ризику зараження, особливо наркоспоживачів. До того ж важливо здійснювати профілактичний, антинаркотичний вплив на цю категорію засуджених з метою не

допустити вчинення злочинів під час відбування покарання, а також задля постпенітенціарного впливу після звільнення.

Список використаних джерел

1. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 2 : Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.
2. Про Національну програму профілактики СНІДу в Україні : Постанова Кабінету Міністрів України від 27 лют. 1992 р. № 98. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98-92-%D0%BF> (дата звернення: 10.12.2021).
3. Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу: кримінологічні та кримінально-правові проблеми : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право і кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 1996. 42 с.
4. Стратегія національної безпеки України : Указ Президента України від 14 верес. 2020 р. № 392. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 10.12.2021).
5. Джужа О. М. Запобігання поширенню СНІДу правовими засобами (правовий, кримінологічний та кримінально-виконавчий аспекти) : монографія. Київ : РВВ Української академії внутрішніх справ, 1994. 192 с.
6. Загальна характеристика Державної кримінально-виконавчої служби України. URL: <https://kvs.gov.ua/2020/harakteristika/01.02.2020.pdf> (дата звернення: 10.12.2021).
7. Профілактика злочинів : підручник / О. М. Джужа, В. В. Василевич, О. Ф. Гіда та ін.; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Джужі. Київ: Атіка, 2011. 720 с.
8. Голіна В. В. Злочинності – організовану протидію. Х. : Рубікон, 1998. 128 с.
9. Кримінологічні засади запобігання злочинам в установах виконання покарань України (пенітенціарна кримінологія) : посібник / за ред. О. М. Джужі. К. : НАВС, 2013. 620 с.
10. Колб О. Г. Установа виконання покарань як суб'єкт запобігання злочинам : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.08 «Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2007. 32 с.
11. Дыса Е. В. Понимание наркомании как болезни зависимости. *Протидія наркозлочинності: вітчизняний та міжнародний досвід співпраці правоохоронних та судових органів* : матеріали українсько-німецької наук.-практ. конф. (м. Донецьк, 26–27 трав. 2011 р.). Донецьк : ДЮІ ЛДУВС ім. Дідоренка, 2011. С. 113–115.
12. Зубов Д. О. Запобігання злочинам, що вчиняються у кримінально-виконавчих установах відкритого типу : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. Харків, 2013. 18 с.
13. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України (щодо регулювання діяльності капеланів в органах та установах, що належать до сфери управління Державної пенітенціарної служби України) : Закон України від 14 трав. 2015 р. № 419-VIII. Верховна Рада України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52591 (дата звернення: 10.12.2021).
14. Палій М. В. Пробація та капеланство як нові перспективи взаємодії державних та релігійних інститутів у протидії злочинності в Україні. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2015. № 1 (4). С. 355–367. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/4_23.pdf (дата звернення: 10.12.2021).
15. Міжнародно-правові заходи запобігання наркотизму : науково-методичний посібник / О. М. Джужа, Г. І. Піщенко, В. Г. Пшеничний, О. М. Стрільців; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 132 с.
16. Загальносоціальна та спеціальна профілактика наркоманії та ВІЛ/ СНІДу : навч.-метод. посібник / О. Ф. Гіда, О. М. Джужа, С. М. Корецький, Г. І. Піщенко; за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2004. 80 с.

References

1. Zakaliuk, A. P. (2007). Kurs suchasnoi ukrainскоi kryminolohii: teoriia i praktyka : u 3 kn. [Course of modern Ukrainian criminology: theory and practice: in 3 books]. Kyiv : In Yure. Kn. 2 : Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia vchynenniu okremykh vydiv zlochyniv. 712 s. [in Ukrainian].
2. Pro Natsionalnu prohramu profilaktyky SNIDu v Ukraini [About the National AIDS Prevention Program in Ukraine] : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 27 liut. 1992 r. № 98. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98-92-%D0%BF> (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
3. Dzhuzha, O. M. (1996). Zapobihannia poshyrenniu SNIDu: kryminolohichni ta kryminalno-pravovi problemy [Preventing the spread of AIDS: criminological and criminal law issues] : avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08 «Kryminalne pravo i kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo». Kyiv. 42 s. [in Ukrainian].

4. Stratehiia natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14 veres. 2020 r. № 392 [National Security Strategy of Ukraine : Decree of the President of Ukraine]. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
5. Dzhuzha, O. M. (1994). Zapobihannia poshyrenniu SNIDu pravovymi zasobamy (pravovyi, kryminolohichni ta kryminalno-vykonavchi aspekty) : monohrafiia [Preventing the spread of AIDS by legal means (legal, criminological and criminal-executive aspects): monograph]. Kyiv : RVV Ukrainskoi akademii vnutrishnikh sprav. 192 s. [in Ukrainian].
6. Zahalna kharakterystyka Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy [General characteristics of the State Penitentiary Service of Ukraine]. URL: <https://kvs.gov.ua/2020/harakteristika/01.02.2020.pdf> (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
7. Profilaktyka zlochyniv : pidruchnyk [Crime prevention : a textbook] / O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych, O. F. Hida ta in.; za zah. red. d-ra yuryd. nauk, prof. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Atika, 2011. 720 s. [in Ukrainian].
8. Holina, V. V. (1998). Zlochynnosti – orhanizovanu protydiu [Crime – organized counteraction]. Kh. : Rubikon. 128 s. [in Ukrainian].
9. Kryminolohichni zasady zapobihannia zlochynam v ustanovakh vykonannia pokaran Ukrainy (penitentsiarna kryminolohiia) [Criminological principles of crime prevention in penitentiary institutions of Ukraine (penitentiary criminology)] : posibnyk / za red. O. M. Dzhuzhi. K. : NAVS, 2013. 620 s. [in Ukrainian].
10. Kolb, O. H. (2007). Ustanova vykonannia pokaran yak subiekt zapobihannia zlochynam [Penitentiary institution as a subject of crime prevention] : avtoref. dys. ... dokt. yuryd. nauk : 12.00.08 «Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo». Kyiv. 32 s. [in Ukrainian].
11. Dysa, E. V. (2011). Ponimanie narkomanii kak bolezni zavisimosti [Understanding drug addiction as a disease of addiction]. *Protydiia narkozlochynnosti: vitchyzniani ta mizhnarodnyi dosvid spivpratsi pravoohoronnykh ta sudovykh orhaniv* : materialy ukraïnsko-nimetskoi nauk.-prakt. konf. (m. Donetsk, 26–27 trav. 2011 r.). Donetsk : DIU LDUVS im. Didorenka. S. 113–115 [in Russian].
12. Zubov, D. O. (2013). Zapobihannia zlochynam, shcho vchyniautsia u kryminalno-vykonavchykh ustanovakh vidkrytoho typu [Prevention of crimes committed in open penitentiary institutions] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. Kharkiv. 18 s. [in Ukrainian].
13. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy (shchodo rehuliuвання diialnosti kapelaniv v orhanakh ta ustanovakh, shcho nalezhat do sfery upravlinnia Derzhavnoi penitentsiarnoi sluzhby Ukrainy) : Zakon Ukrainy vid 14 trav. 2015 r. № 419-8 [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine (Regarding the Regulation of Chaplains' Activities in Bodies and Institutions Belonging to the Sphere of Management of the State Penitentiary Service of Ukraine) : Law of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=52591 (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
14. Palii, M. V. (2015). Probatsiia ta kapelanstvo yak novi perspektyvy vzaiemodii derzhavnykh ta relihiinykh instytutiv u protydiu zlochynnosti v Ukraini [Probation and chaplaincy as new prospects for cooperation between state and religious institutions in combating crime in Ukraine]. *Visnyk Asotsiatsii kryminalnoho prava Ukrainy*. № 1 (4). S. 355–367. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/07/4_23.pdf (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
15. Mizhnarodno-pravovi zakhody zapobihannia narkotyzmu : naukovu-metodychnyi posibnyk [International legal measures to prevent drug addiction : a scientific and methodological manual] / O. M. Dzhuzha, H. I. Pishchenko, V. H. Pshenychnyi, O. M. Striltsiv; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy, 2004. 132 s. [in Ukrainian].
16. Zahalnosotsialna ta spetsialna profilaktyka narkomanii ta VIL/SNIDu : navch.-metod. posibnyk [General social and special prevention of drug addiction and HIV/AIDS: teaching method. manual] / O. F. Hida, O. M. Dzhuzha, S. M. Koretskyi, H. I. Pishchenko; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy, 2004. 80 s. [in Ukrainian].

Varava Dmytro,
 Postgraduate Student
 (National Academy of Internal Affairs, Kyiv)
 ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8792-6919>

INVOLVEMENT OF THE YOUTH CONTINGENT OF DRUG ADDICTS ON THE WAY TO HIV/AIDS

The article considers the involvement of the youth contingent of people convicted of drug use in terms of the complex problem of crime prevention. The basic principles of prevention of non-medical drug use and the spread of HIV/AIDS among convicts in the following areas are formulated: the administration of penitentiary institutions must recognize its responsibility for reducing and further

eliminating the possibility of drug trafficking in places of detention; All members of the penitentiary institution should receive timely information and learn methods to prevent non-medical use of drugs, including through investigative measures and procedural actions aimed at preventing the commission of criminal offenses in the field of drug trafficking or other criminal offenses by convicts intoxicated. Legal and organizational measures are proposed to ensure the most in-depth and comprehensive study of the problems of execution of sentences in prisons for people living with AIDS or AIDS. HIV is a disease of human behavior, meaning there is a close link between the disease and behavior. Thus, in the study of an HIV-infected convict, the study of his / her lifestyle becomes especially important. It is very important to learn about her daily behavior, activities in the field of work and life, her attitude to material and spiritual values, interests and motives of behavior. It is important to pay attention to value orientations, leisure content, material security. Carrying out individual prevention, it is necessary to identify external alarming signs, which can be used to judge the causes of criminal offenses and the behavior of the convict. An important area of this work is to identify people who belong to groups at increased risk of infection, especially drug users. An effective condition for blocking the channels of drug supply is the proper provision of the process of execution and serving of sentences, as well as the unity of requirements for convicts by all staff of penitentiary institutions. Here, too, it is very important to have a preventive, anti-drug effect on this category of convicts in order to prevent the commission of crimes while serving a sentence, as well as post-penitentiary influence after release.

Key words: convict; youth; HIV/AIDS; drug addiction; drugs; prevention; involvement.

Надіслано до редколегії 10.01.2022
Рекомендовано до публікації 14.01.2022

УДК: 343.81

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-116-123>

Колб Олександр Григорович,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, м. Харків)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-4739>

Годлевська-Коновалова Альона Вікторівна,
кандидат юридичних наук
(Бучанська окружна прокуратура
Київської області, м. Буча)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7851-5456>

ПРО ДЕЯКІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОКУРОРСЬКОГО НАГЛЯДУ У СФЕРІ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ УКРАЇНИ

У статті з'ясовано особливості здійснення прокурорського нагляду з питань, що стосуються забезпечення персональних даних ув'язнених під варту, засуджених і персоналу органів та установ виконання покарань, а також визначено проблеми, які впливають на ефективність цього виду діяльності, та розроблено деякі заходи щодо їх вирішення по суті. Установлено, що однією із суттєвих проблем, які виникають у процесі виконання і відбування покарань України, є неналежне забезпечення режиму конфіденційності щодо відомостей, які стосуються персональних даних ув'язнених під варту, засуджених і персоналу органів та установ виконання покарань. Зазначено, що серед обставин, які негативно впливають на вказаний вид оперативно-службової діяльності адміністрації УВП, особливе місце займає низький рівень здійснення прокурорського нагляду у сфері виконання покарань України. Нормативно-правові засади цього виду нагляду визначено в ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» та ст. 22 Кримінально-виконавчого кодексу України, проте їх колізійність та певна суперечність у реалізації змісту кримінально-виконавчої діяльності не дозволяють належним чином реагувати на порушення законності у процесі виконання і відбування покарань, а також усувати детермінанти, що обумовлюють їх учинення.

Ключові слова: прокурорський нагляд; сфера виконання покарань; ув'язнений під варту; засуджений; персонал органів та установ виконання покарань; оперативно-розшукова діяльність; режим таємності.

Постановка проблеми. Як свідчить практика, однією із суттєвих проблем, що виникає в процесі виконання і відбування покарань України, є неналежне забезпечення режиму конфіденційності відомостей, які стосуються персональних даних ув'язнених під варту, засуджених і персоналу органів та установ виконання покарань (далі – УВП). Крім того, серед обставин, що негативно впливають на вказаний вид оперативно-службової діяльності адміністрації УВП, особливе місце займає низький рівень здійснення прокурорського нагляду у сфері виконання покарань України [1, с. 88–98].

Нормативно-правові засади цього виду нагляду визначено в ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» та ст. 22 Кримінально-виконавчого кодексу України (далі – КВК України),

проте їх колізійність та певна суперечність у реалізації змісту кримінально-виконавчої діяльності не дозволяють належним чином реагувати на порушення законності у процесі виконання і відбування покарань, а також усувати, блокувати тощо детермінанти, що спричиняють та обумовлюють їх учинення [2, с. 333–340].

Зважаючи на це та враховуючи ті реформи, які останнім часом здійснюються у сфері виконання покарань України, можна вважати, що обрана тема наукової статті є актуальною та має теоретико-прикладне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Результати вивчення наукової літератури підтверджують, що досить активно та плідно зазначеною проблемою займаються такі вчені, як О. М. Бандурка, Т. М. Барабаш, В. Т. Білоус, Є. М. Блажівський, В. М. Гаращук, Б. М. Головкін, Л. Р. Грицаєнко, В. М. Гусаров, Л. М. Давиденко, О. М. Джужа, В. В. Долежан, Є. В. Дудко, О. С. Іщук, О. Г. Кальман, П. М. Каркач, І. О. Клочко, І. М. Козьяков, О. Г. Колб, Т. В. Корнякова, М. В. Косюта, В. В. Криватюк, В. В. Кулаков, М. П. Курило, М. Й. Курочка, Р. В. Лемак, О. М. Литвак, В. Т. Маляренко, І. Є. Марочкін, О. В. Мельник, О. Р. Михайленко, М. І. Мичко, С. С. Мірошниченко, В. В. Мойша, В. Г. Неділько, Ю. О. Новосад, В. П. Півненко, І. В. Рогатюк, Г. П. Середа, Д. О. Супруненко, Є. О. Шевченко, Ю. С. Шемшученко, П. В. Шумський, В. М. Юрчишин, М. К. Якимчук, ін.

Проте в сучасних умовах реформування законодавства України з питань оперативно-розшукової і кримінально-виконавчої діяльності вказану проблематику досліджено не повною мірою, а тому виникає необхідність активізації наукових розробок [3], що стосуються, зокрема, особливостей здійснення прокурорського нагляду у сфері виконання покарань України.

Мета статті полягає у визначенні особливостей процесу забезпечення режиму конфіденційності та запобіжної діяльності в системі органів та установ виконання покарань засобами прокурорського нагляду, а також наданні пропозицій щодо усунення детермінант, які зумовлюють порушення законності в цій сфері.

Виклад основного матеріалу. Згідно зі ст. 14 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» на кожну особу з-поміж атестованого складу органів та УВП (осіб рядового та начальницького складу) ведеться особова справа, яка має відповідний гриф таємності та зберігається в кадрових підрозділах Державної кримінально-виконавчої служби України (далі – ДКВС України) відповідно до вимог відомчої інструкції з означених питань. До того ж будь-який законний доступ до особової справи персоналу органів та УВП фіксується у спеціальному журналі, який оформлюється згідно з положеннями нормативно-правових актів з питань діловодства. Саме цей аспект оперативно-службової діяльності у сфері виконання покарань України варто віднести до особливостей прокурорського нагляду, що здійснюється в цій галузі суспільних правовідносин.

Додатковими засобами забезпечення режиму секретності щодо цих осіб є норми законів України «Про захист персональних даних», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві», «Про боротьбу з тероризмом», Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) та ін.

Сутність діяльності полягає в тому, що персонал ДКВС України стає об'єктом забезпечення режиму обмеженого (конфіденційного) характеру у сфері виконання покарань лише в чітко визначених законом випадках, а саме:

а) під час виконання обов'язків, пов'язаних зі змістом процесу виконання і відбування покарань (тобто всі інші суспільні відносини, що виникають у цих осіб у ході їх життєдіяльності (сімейні, цивільно-правові, господарсько-правові та ін.), до змісту режиму таємності не належать) [4, с. 164–183]. Зокрема, цікавими у зв'язку з цим є такі пригоди,

учасниками яких був персонал органів та УВП: так, щорічно з боку цих осіб постійно реєструються випадки сну на постах (більше 60 пригод); вживання спиртних напоїв (до 10); неприбуття на службу (майже 40) [5, с. 31], а також випадки травмувань, поранень і смерті в позаслужбовий період (більше 10 щорічно) [5, с. 16] тощо;

б) у ході кримінального судочинства, коли щодо зазначених осіб застосовано передбачені заходи безпеки, що визначені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві». Варто зауважити, що в чинному КПК України ні серед засад кримінального провадження (ст.ст. 7–29 глави 2), ні серед заходів забезпечення кримінального провадження (розділ II), досудового розслідування (розділ III) та судового провадження (розділи IV–V) немає чіткої норми, яка б регулювала це питання, що певною мірою, за результатами проведеного дослідження, негативно впливає на ефективність забезпечення як режиму конфіденційності у сфері виконання покарань України з означеної проблематики, так і на стан запобіжної діяльності [6, с. 274–280];

в) у процесі здійснення кримінального провадження, яке містить відомості, що становлять державну таємницю (ст.ст. 517–523 глави 39 КПК України);

г) під час реалізації заходів, передбачених Законом України «Про боротьбу з тероризмом», суб'єктом якої є спеціальні підрозділи органів та УВП (ст.ст. 12, 19, 22 Закону України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України») [7, с. 105–112];

г) у процесі негласного співробітництва персоналу ДКВС України з оперативними підрозділами правоохоронних органів (ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст.ст. 254, 255, 256, 271, 272, 275 КПК України та ст. 43 КК України) [8, с. 8–15].

У такому ж контексті можна вести мову й про забезпечення режиму конфіденційності під час обробки, використання та зберігання персональних даних осіб, які тримаються у слідчих ізоляторах (далі – СІЗО) та УВП. До того ж особливістю цього процесу є те, що вказані суб'єкти мають:

1) право на особисту безпеку (ст. 10 КВК України);

2) право на захист персональних даних щодо їх негласної співпраці як з адміністрацією УВП, так і з оперативними підрозділами інших правоохоронних органів (ст. 41 КВК України, ст. 5 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність», ст. 43 КК України);

3) право на застосування щодо них заходів безпеки, що передбачені Законом України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»;

4) інші права, пов'язані з режимом конфіденційності у сфері виконання покарань України [9, с. 229–235].

Необхідно звернути увагу на ще одну особливість, що стосується змісту цього процесу. Ідеться про те, що відповідно до вимог п. 2 розділу XVII Правил внутрішнього розпорядку УВП (далі – ПВР УВП) забороняється використовувати працю засуджених на тих об'єктах, які стосуються процесу забезпечення режиму конфіденційності у сфері виконання покарань України (у приміщеннях, де розміщена зброя, спеціальні засоби, система сигналізації, службова документація тощо; на роботах, пов'язаних з устаткуванням для розмноження документів, радіотелеграфною та телефонною технікою; на роботах, пов'язаних з вибуховими та отруйними речовинами та ін.).

Як наслідок, порушення зазначених вимог – це посягання на об'єкти режиму конфіденційності та таємності. Саме тому дивним та нелогічним можна вважати наказ Міністра юстиції України від 31 серпня 2021 року, на підставі якого засуджену до довічного позбавлення волі громадянку України призначено на роботу в центральний апарат цього відомства та надано їй доступ до інформації, включаючи конфіденційного характеру,

про результати роботи працівників міністерства [10]. І що цікаво – правомірної реакції на цей юридичний факт з боку прокуратури та інших правоохоронних органів України досі немає, що не тільки поглиблює проблеми забезпечення режиму конфіденційності у сфері виконання покарань України, а й не дозволяє усувати детермінанти, що породжують та обумовлюють такі порушення [11, с. 17–30].

За результатами проведеного дослідження встановлено, що серед чинників, які негативно впливають на зазначений вид оперативно-службової діяльності адміністрації УВП [12, с. 39–54], є те, що у предмет прокурорського нагляду, який визначено у ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» (нагляд за додержанням законів під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також під час застосування інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян), не включено питання, котрі стосуються забезпечення конфіденційності даних щодо ув'язнених під варту, засуджених і персоналу органів та УВП.

Такий підхід законодавця не тільки суперечить змісту кримінально-виконавчої діяльності, але й логіці прокурорського нагляду, який здійснюється у сфері виконання покарань ще й на підставі ст. 22 КВК України.

Ураховуючи викладене, убачаємо доцільним ч. 1 ст. 26 Закону України «Про прокуратуру» доповнити пунктом восьмим такого змісту:

«Прокурор, здійснюючи нагляд у сфері виконання покарань, має право проводити перевірку дотримання режиму забезпечення конфіденційності особистих даних ув'язнених під варту, засуджених і персоналу органів та установ виконання покарань, а також вживати відповідних заходів реагування щодо усунення виявлених при цьому порушень закону».

Варто звернути увагу на ще одну проблему, яка виникає у процесі оперативно-службової діяльності органів та УВП, а саме на забезпечення режиму конфіденційності під час будівництва СІЗО та УВП, а також використання інженерно-технічних засобів охорони й нагляду та сигналізаційних, запобіжних, тривожних і тому подібних об'єктів у процесі виконання і відбування покарань [13, с. 64–76]. Як і в попередньому разі, адміністрації СІЗО та УВП, заборонено використовувати засуджених для роботи на вказаних об'єктах (п. 2 розділу XVII ПВР УВП), що, без сумніву, має стати предметом прокурорського нагляду. У цілому ж порядок здійснення зазначених робіт регулюється нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України та Міністерства юстиції України з обмеженим доступом (як правило, з грифом «таємно»), що теж слід віднести до особливостей забезпечення режиму конфіденційності та здійснення прокурорського нагляду у сфері виконання покарань України.

Певні особливості, як свідчить практика, притаманні й діяльності, що стосується забезпечення режиму конфіденційності у сфері виконання покарань України відносно інших напрямів кримінально-виконавчої діяльності [14, с. 317–320]. До них, зокрема, належать такі:

а) стан, включаючи кількісно-якісні показники, забезпечення органів та установ виконання покарань зброєю та боєприпасами, а також спецзасобами і службовими собаками (уперше такі дані було розголошено у 2016 році – і це не можна вважати правильним кроком Міністерства юстиції України, оскільки відомством було оприлюднено інформацію про ефективність і потенційні можливості УВП з питань охорони осіб, які тримаються в місцях позбавлення волі [5, с. 27–30]);

б) відомості про штатну чисельність, озброєння, підготовку тощо територіальних (міжтериторіальних) воєнізованих формувань ДКВС України (знову ж таки у 2016 році вперше і востаннє в історії функціонування органів та установ виконання покарань таку інформацію було публічно оголошено Міністерством юстиції України [5, с. 31–32]);

в) інформація про призначення варт з охорони; зустрічних варт з переміщення засуджених; варт з охорони засуджених у медичних закладах Міністерства охорони здоров'я України тощо (у 2016 році Міністерство юстиції України також безпідставно розсекретило вказані відомості [5, с. 27–30]).

Крім того, зважаючи на зміст Зводу відомостей, що становлять державну таємницю, і Порядку організації та забезпечення режиму секретності в державних органах, органах місцевого самоврядування на підприємствах, в установах і організаціях, можна стверджувати, що саме цей напрям оперативно-службової діяльності належить до особливостей аналогічного напрямку забезпечення режиму секретності у сфері виконання покарань України [15, с. 86–96].

Висновки. Отже, визначені особливості характеризують зміст процесу забезпечення режиму конфіденційності та запобіжної діяльності в системі органів та УВП засобами прокурорського нагляду, який здійснюється у сфері виконання покарань України. До того ж варто зауважити, що об'єктами правової охорони та прокурорського нагляду в указаній галузі суспільних відносин мають стати права й законні інтереси як ув'язнених під варту й засуджених, так і персоналу органів та установ виконання покарань, які є повноцінними й необхідними суб'єктами кримінально-виконавчих правовідносин, що виникають саме у процесі виконання і відбування покарань, та потребують правової охорони на законному рівні з урахуванням потенційних можливостей держави, у тому числі органів прокуратури.

Список використаних джерел

1. Тичина Д. М. Удосконалення діяльності прокуратури в державному механізмі запобігання злочинам в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (102). С. 88–98. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvknuvs_2017_1_10.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
2. Кваша О. О. Значення філософської категорії причинності у кримінально-правових дослідженнях: традиції та сучасність. *Правова держава*. 2017. Вип. 28. С. 333–340. URL: http://pravova-derzhava.org.ua/ua/zmist-nomeriv/pravova-derjava.-vipusk-28-_2017_.html (дата звернення: 04.01.2022).
3. Оболенцев В. Ф. Базові засади системного аналізу злочинності та віктимізації в Україні : монографія. Харків : Юрайт, 2016. 116 с. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12015/1/Obolencev_2016_mon.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
4. Батиргареева В. С., Бабенко А. М. Вплив установ виконання покарань і попереднього ув'язнення на криміногенну ситуацію в Україні. *Право України*. 2020. № 2. С. 164–183. URL: <http://rd.ua/storage/attachments/13706.pdf> (дата звернення: 04.01.2022).
5. Про стан правопорядку, ізоляції та нагляду, діяльність підрозділів охорони, пожежної безпеки та воєнізованих формувань Державної кримінально-виконавчої служби України у 2016 році : інформ. бюлетень. Київ : Департамент ДКВС Міністерства юстиції України, 2017. 34 с.
6. Головкін Б. М. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 1. С. 274–280. URL: http://kul.kiev.ua//images//A/Chasopis/CHAS20_1.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
7. Порядок організації та забезпечення режиму секретності в державних органах місцевого самоврядування, на підприємствах і організаціях : затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2013 року № 939. URL: zakon.rada.gov.ua (дата звернення: 04.01.2022).
8. Загинеї З. А. Результати негласних слідчих (розшукових) дій як доказ незаконного використання інформації, що стала відома особі у зв'язку з виконанням службових обов'язків. *Eurasian Academic Research Journal*. 2017. № 11 (17). С. 8–15. URL: http://www.earj.org/wp-content/uploads/2018/04/2017_17_EARJ.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
9. Лисодєд О. В. Новий закон уніс нові корективи у правовий статус засуджених (коментар до Закону України від 7 вересня 2016 р. № 1492-VIII). *Право і суспільство*. 2017. № 1. Ч. 1. С. 229–235. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12519/1/Lysodyed_229-235.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
10. У Мінюсті взяли на роботу довічно засуджену громадянку України. *Слово і діло*. URL: <https://www.slovovidilo.ua>supilstvo> (дата звернення: 04.01.2022).

11. Копотун І. М., Черниш В. В. Кримінологічна характеристика особи злочинця, що зловживає повноваженнями у сфері надання публічних послуг. *Кримінально-виконавча система: Вчора. Сьогодні. Завтра*. 2020. № 2 (8). С. 17–30. URL: <http://sjcriminal.academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/Kopotun-I.M.-Chernysh-V.V.pdf> (дата звернення: 04.01.2022).
12. Батиргарєєва В. С., Бабенко А. М. Аналіз сучасної криміногенної ситуації в Україні як інформаційна модель для розробки стратегії зменшення можливостей вчинення злочинів. *Архів кримінології та судових наук*. 2020. № 1. С. 39–54. URL: <https://archive-criminology.com.ua/index.php/journal/article/view/2> (дата звернення: 04.01.2022).
13. Лисодєд О. В. Закріплення міжнародних та європейських стандартів поведіння із засудженими у кримінально-виконавчому законодавстві України (на прикладі Закону України від 8 квітня 2014 р. № 1186-VII). *Питання боротьби зі злочинністю*. 2015. Вип. 30. С. 64–76. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10306/1/Lusoded_64-76.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
14. Лисодєд О. В. Сучасний стан прав засуджених в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 2. С. 317–320. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11293/1/Lusoded_317-320.pdf (дата звернення: 04.01.2022).
15. Никифорчук Д., Колб О. Зміст оперативно-розшукової діяльності у колоніях. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2019. № 4 (62). С. 86–96.

References

1. Tychyna, D. M. (2017). Udoskonalennia diialnosti prokuratury v derzhavnomu mekhanizmi zapobihannia zlochynam v Ukraini [Improving the activities of the prosecutor's office in the state mechanism for crime prevention in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 1 (102). S. 88–98. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Nvknvus_2017_1_10.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
2. Kvasha, O. O. (2017). Znachennia filosofskoi katehorii prychnynosti u kryminalno-pravovykh doslidzhenniakh: tradytsii ta suchasnist [The value of the philosophical category of causality in criminal law research: traditions and modernity]. *Pravova derzhava*. Vyp. 28. S. 333–340. URL: http://pravova-derzhava.org.ua/ua/zmist-nomeriv/pravova-derjava.-vipusk-28-_2017_.html (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
3. Obolentsev, V. F. (2016). Bazovi zasady systemnoho analizu zlochynnosti ta viktyimizatsii v Ukraini : monohrafiia [Basic principles of systematic analysis of crime and victimization in Ukraine : monograph]. Kharkiv : Yurait. 116 s. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12015/1/Obolencev_2016_mon.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
4. Batoryhareieva, V. S., Babenko, A. M. (2020). Vplyv ustanov vykonannia pokaran i poperednoho uv'iaznennia na kryminohennu sytuatsiiu v Ukraini [Influence of penitentiary institutions and pre-trial detention on the criminogenic situation in Ukraine]. *Pravo Ukrainy*. № 2. S. 164–183. URL: <http://rd.ua/storage/attachments/13706.pdf> (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
5. Pro stan pravoporiadku, izoliatsii ta nahliadu, diialnist pidrozdiliv okhorony, pozhezhnoi bezpeky ta voienizovanykh formuvan Derzhavnoi kryminalno-vykonavchoi sluzhby Ukrainy u 2016 rotsi [On the state of law and order, isolation and supervision, activities of security, fire safety and paramilitary units of the State Penitentiary Service of Ukraine in 2016] : inform. biuleten. Kyiv : Departament DKVS Ministerstva yustytysii Ukrainy, 2017. 34 s.
6. Holovkin, B. M. (2020). Pro determinatsiiu zlochynnosti [On the determination of crime]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 1. S. 274–280. URL: http://kul.kiev.ua/images//A/Chasopis/CHAS20_1.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
7. Poriadok orhanizatsii ta zabezpechennia rezhymu sekretnosti v derzhavnykh orhanakh mistsevoho samovriaduvannia, na pidpriemstvakh i orhanizatsiiakh [The procedure for organizing and ensuring secrecy in state local governments, enterprises and organizations] : zatverdzhenyi postanovoioi Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 11 hrudnia 2013 roku № 939. URL: zakon.rada.gov.ua (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
8. Zahynei, Z. A. (2017). Rezultaty nehlasykh slidchykh (rozshukovykh) dii yak dokaz nezakonnoho vykorystannia informatsii, shcho stala vidoma osobi u zv'iazku z vykonanniam sluzhbovykh obov'iazkiv [The results of covert investigative (search) actions as evidence of illegal use of information that became known to a person in connection with the performance of official duties]. *Eurasian Academic Research Journal*. № 11 (17). S. 8–15. URL: http://www.earj.org/wp-content/uploads/2018/04/2017_17_EARJ.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].

9. Lysodied, O. V. (2017). *Novyi zakon unis novi korektyvy u pravovy status zasudzhenykh (komentar do Zakonu Ukrainy vid 7 veresnia 2016 r. № 1492-VIII)* [The new law introduced new adjustments to the legal status of convicts (commentary to the Law of Ukraine of September 7, 2016 № 1492-VIII)]. *Pravo i suspilstvo*. № 1. Ch. 1. S. 229–235. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/12519/1/Lysodyed_229-235.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
10. U Miniusti vzialy na robotu dovichno zasudzhenu hromadianku Ukrainy [The Ministry of Justice hired a life-sentenced citizen of Ukraine]. URL: <https://www.slovoidilo.ua>suspilstvo> (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
11. Kopotun, I. M., Chernysh, V. V. (2020). *Kryminolohichna kharakterystyka osoby zlochynsya, shcho zlovzhyvaie povnovazhenniamy u sferi nadannia publichnykh posluh* [Criminological characteristics of the person of an offender who abuses his authority in the field of public services]. *Kryminalno-vykonavcha systema: Vchora. Sohodni. Zavtra*. № 2 (8). S. 17–30. URL: <http://sjcriminal.academysps.edu.ua/wp-content/uploads/2021/02/Kopotun-I.M.-Chernysh-V.V.pdf> (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
12. Batyrhareieva, V. S., Babenko, A. M. (2020). *Analiz suchasnoi kryminohennoi sytuatsii v Ukraini yak informatsiina model dlia rozrobky stratehii zmenshennia mozhyvostei vchynennia zlochyniv* [Analysis of the current criminogenic situation in Ukraine as an information model for developing a strategy to reduce the possibility of committing crimes]. *Arkhiv kryminolohii ta sudovykh nauk*. № 1. S. 39–54. URL: <https://archive-criminology.com.ua/index.php/journal/article/view/2> (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
13. Lysodied, O. V. (2015). *Zakriplennia mizhnarodnykh ta yevropeiskykh standartiv povodzhennia iz zasudzhenykh u kryminalno-vykonavchomu zakonodavstvi Ukrainy (na prykladi Zakonu Ukrainy vid 8 kvitnia 2014 r. № 1186-VII)* [Establishment of international and European standards of treatment of convicts in the criminal-executive legislation of Ukraine (on the example of the Law of Ukraine of April 8, 2014 № 1186-VII)]. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu*. Vyp. 30. S. 64–76. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/10306/1/Lusoded_64-76.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
14. Lysodied, O. V. (2016). *Suchasnyi stan prav zasudzhenykh v Ukraini* [The current state of the rights of convicts in Ukraine]. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. № 2. S. 317–320. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/11293/1/Lusoded_317-320.pdf (data zvernennia: 04.01.2022) [in Ukrainian].
15. Nykyforchuk, D., Kolb, O. (2019). *Zmist operatyvno-rozshukovoi diialnosti u koloniiakh* [The content of operational and investigative activities in the colonies]. *Visnyk Natsionalnoi akademii prokuratury Ukrainy*. № 4 (62). S. 86–96 [in Ukrainian].

Kolb Oleksandr,

Doctor of Law, Professor,

Honored Lawyer of Ukraine

(Yaroslav Mudryi National Law University, Harkiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1792-4739>

Hodlevska-Konovalova Alona,

PhD in Law

(Bucha District Prosecutor's Office of the Kyiv Region, Bucha)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7851-5456>

**ON SOME FEATURES OF PROSECUTORIAL SUPERVISION
IN THE FIELD OF EXECUTION OF SENTENCES IN UKRAINE**

The article identifies the features of prosecutorial oversight on issues related to the provision of personal data on detainees, convicts and staff of penitentiary institutions, as well as identifies issues that affect the effectiveness of this activity, and develops some measures for their solution in essence. As practice shows, one of the significant problems that arises in the process of execution – serving sentences in Ukraine is the inadequate confidentiality of information concerning personal data of detainees, convicts and staff of penitentiary institutions. At the same time, among the circumstances that negatively affect this type of operational and service activities of the penitentiary administration, a special place is occupied by the low level of prosecutorial supervision in the field of execution of sentences in Ukraine. Regulatory principles of this type of supervision are defined in Art. 26 of the Law of Ukraine «On the Prosecutor's Office» and Art. 22 of the Criminal Enforcement Code (CEC) of Ukraine, but their conflict and some contradictions in the implementation of the content of criminal enforcement activities do not allow to properly respond to violations of law in the process of execution – serving sentences, as well as eliminate, block, etc. determinants that generate and condition their commission. In addition, it should be noted that the objects of legal protection and prosecutorial supervision in this area of public relations should be the rights and legitimate interests of both prisoners and convicts, and staff of penitentiary institutions and institutions, which are full and necessary objects of criminal-executive legal relations. At the same time, it should be noted that in the current conditions of reforming

the legislation of Ukraine on ORD and criminal-executive activity, this issue is not fully explored, and therefore objectively necessitates the intensification of scientific developments concerning, in particular, the prosecutor's office. supervision in the field of execution of punishments of Ukraine. In view of this and taking into account the recent reforms in the field of execution of punishments in Ukraine, we can assume that the chosen topic of this scientific article is relevant and has theoretical and applied significance.

Key words: *prosecutor's supervision; the scope of the execution of sentences; a person in custody; convicted; personnel of bodies and institutions for the execution of sentences; operational search activity; secrecy mode.*

Надіслано до редколегії 19.01.2022
Рекомендовано до публікації 25.01.2022

УДК: 343.85+343.915

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-124-132>

Сизоненко Антон Степанович,

кандидат юридичних наук, доцент,

заслужений юрист України

(Департамент персоналу МВС України, м. Київ)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9428-2974>

ОСОБЛИВОСТІ ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНОГО ЗАПОБІГАННЯ ЮВЕНАЛЬНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються особливості загальносоціального запобігання ювенальній злочинності в Україні. Указується, що в сукупності різноманітних заходів, що є складовими механізми запобігання ювенальній злочинності, чільне місце належить загальносоціальним заходам. Ці заходи становлять підґрунтя для зниження негативного впливу основних соціально-економічних детермінант злочинної поведінки неповнолітніх осіб і створюють передумови для більш ефективного застосування інших запобіжних заходів на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Зазначається, що вжиття наявного комплексу заходів, як свідчить практика, виявляється недостатнім. Зважаючи на це, виникає необхідність удосконалення наявних та впровадження нових запобіжних заходів з огляду на актуальні можливості держави у сфері формування та реалізації соціальної політики. Узагальнюється, що на сучасному етапі уповноваженим органам державної влади доцільно здійснити комплексний перегляд раніше прийнятих програмних документів та моніторинг стану виконання кожного з них, включно з виконанням загальносоціальних заходів щодо запобігання ювенальній злочинності. Результатом такої роботи має стати впорядкування та взаємоузгодження змісту чинних стратегій і програм, актуалізація їх окремих положень (у тому числі з урахуванням відповідних напрацювань кримінологічної науки) та забезпечення своєчасного виконання запланованих заходів на засадах координації діяльності різних органів.

Ключові слова: неповнолітній; ювенальна злочинність; загальносоціальне запобігання; кримінальне правопорушення; детермінанти.

Постановка проблеми. На сьогодні в сукупності різноманітних заходів, що є складовими механізми запобігання ювенальній злочинності, чільне місце належить загальносоціальним заходам. Зазначені заходи становлять підґрунтя для зниження негативного впливу основних соціально-економічних детермінант злочинної поведінки неповнолітніх осіб і створюють передумови для більш ефективного застосування інших запобіжних заходів на спеціально-кримінологічному та індивідуальному рівнях. Ураховуючи вказане, вважаємо за доцільне розглянути це питання більш детально.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання запобігання ювенальній злочинності тривалий час досліджуються вітчизняними вченими. Серед наукових напрацювань необхідно виділити роботи Ю. В. Александрова, В. С. Батиргарєвої, Ю. В. Бауліна, І. Г. Богатирьова, В. М. Бурдіна, В. В. Голіни, Б. М. Головкіна, І. М. Даньшина, О. М. Джужі, С. Ф. Денисова, О. М. Костенка, П. П. Михайленка, Є. С. Назимка, Т. І. Пономарьової, А. В. Савченка, В. О. Тулякова, І. К. Туркевич, П. Л. Фріса, В. І. Шакуна, Н. С. Юзікової та інших. Однак окремі проблеми залишилися не повною мірою розглянутими, а тому потребують вивчення.

Метою статті є розгляд особливостей загальносоціального запобігання ювенальній злочинності в Україні та надання пропозицій щодо його вдосконалення.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи загальносоціальне запобігання злочинності, В. В. Голіна зазначає, що основними цілями цього запобіжного напрямку є подолання або обмеження криміногенно небезпечних протиріч у суспільстві, поступове викорінення негативних явищ, створюваних політичними, економічними, психологічними, ідеологічними, міжнаціональними та іншими чинниками виникнення криміногенного потенціалу в суспільстві (економічні й політичні кризи, небезпечне майнове розшарування населення, необґрунтоване, навіть злочинне збагачення певних кіл громадян, безробіття, затримка заробітної плати, існування на межі виживання переважної частини населення, занепад моралі, проституція, наркоманія, алкоголізм, безпритульність тощо). Ефективність загальносоціального запобігання злочинності може бути забезпечена розумною та цілеспрямованою соціально-економічною політикою держави [1, с. 19]. Водночас А. П. Закалюк цілком обґрунтовано наголошує, що «заходи загальносоціального запобігання мають своїм об'єктом явища, факти, прояви тощо, які мають із злочинністю хоч і не спричинюючий чи обумовлюючий, але інший детермінуючий, здебільшого кореляційний зв'язок або зв'язок станів. У такому разі запобіжний вплив на них, хоч і не цілеспрямований, належить до загальносоціального запобігання» [2, с. 327–328].

Досліджуючи питання запобігання ювенальній злочинності на загальносоціальному рівні, варто зауважити, що вказівка на необхідність такого запобігання є в Керівних принципах Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх (Єр-Рядських керівних принципах) – одному з базових міжнародних документів, який містить рекомендації щодо формування національної політики запобігання такій злочинності. Так, у Керівних принципах обумовлено, що для ефективного попередження злочинності серед неповнолітніх потрібні зусилля всього суспільства загалом з метою забезпечення гармонійного розвитку підлітків з повагою до їх особистості та заохоченням її розвитку з раннього дитинства. Визначено, що урядам слід проводити політику, яка сприяє вихованню дітей в умовах стабільної та благополучної сім'ї. Сім'ям, що потребують допомоги для подолання внутрішньої нестабільності або конфліктних ситуацій, мають надаватися необхідні послуги. Водночас у Керівних принципах наведено низку рамкових рекомендацій щодо формування та впровадження ефективної політики у сфері освіти, підтримки молоді на рівні громад, стимулювання позитивного впливу засобів масової інформації на свідомість молоді, упровадження соціальної молодіжної політики. Зокрема, підкреслено, що урядові установи мають приділяти першочергову увагу планам і програмам для молоді та надавати відповідний обсяг фінансових коштів, послуги, приміщення і персонал для забезпечення належного медичного обслуговування, охорони психічного здоров'я, харчування, житла та надання інших відповідних послуг, у тому числі в галузі попередження зловживання наркотиками й алкоголем та лікування, забезпечуючи одержання молоддю виділених на ці цілі коштів [3].

Про необхідність вжиття загальносоціальних заходів запобігання ювенальній злочинності йдеться і в Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи № R (87) 20 про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх. Згідно з цим документом урядам держав-членів рекомендовано почати застосовувати або продовжити застосування конкретних заходів, спрямованих на усунення непристосованості неповнолітніх, зокрема, шляхом: запровадження всебічної політики, що сприятиме соціальній інтеграції молоді; надання спеціальної допомоги й упровадження в школах, молодіжних або спортивних закладах спеціалізованих експериментальних програм, спрямованих на кращу інтеграцію молоді, яка відчуває серйозні труднощі в цих питаннях [4].

З урахуванням потреби створення належних соціально-економічних умов для виховання і розвитку дітей в Україні прийнято низку нормативно-правових актів, що передбачають вжиття заходів, які з позицій кримінологічної науки можна вважати складовими загальносоціального запобігання ювенальній злочинності. Це стосується системи заходів щодо охорони дитинства (Закон України «Про охорону дитинства») [5], запобігання безпритульності дітей (Закон України «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей») [6], державної підтримки соціально вразливих категорій дітей (Закон України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування») [7], залучення молоді до громадського, політичного, соціально-економічного, культурного життя суспільства (Закон України «Про основні засади молодіжної політики») [8] та ін. У рамках виконання норм такого законодавства уповноважені органи державної влади, органи місцевого самоврядування, установи соціальної сфери та громадські організації забезпечують реалізацію відповідних заходів, що певною мірою сприяє зниженню рівня ювенальної злочинності.

До того ж, як свідчить практика, вжиття наявного комплексу заходів виявляється недостатнім. Зважаючи на це, виникає необхідність удосконалення наявних та впровадження нових запобіжних заходів з урахуванням актуальних можливостей держави у сфері формування та реалізації соціальної політики.

Досліджуючи проблеми запобігання ювенальній злочинності (злочинності неповнолітніх), науковці-кримінологи висловлюють і пропозиції стосовно вдосконалення такого запобігання на загальносоціальному рівні. У межах характеристики цього запобіжного напрямку окремі автори застосовують широкий підхід, називаючи запобіжні заходи, які мають кореляційний зв'язок як із рівнем ювенальної злочинності, так і з рівнем злочинності загалом. Наприклад, за підсумками дослідження загальносоціальних заходів запобіжного впливу щодо злочинів, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння, О. С. Стеблинська називає, зокрема, й такі заходи, як подолання бідності, безробіття та вимушеної міграції [9, с. 126–128]. У зв'язку з цим вважаємо, що під час виокремлення в науковій площині сукупності загальносоціальних заходів запобігання ювенальній злочинності більш доцільним є віднесення до цієї сукупності лише тих заходів, які мають безпосередній зв'язок із сферою ювенально-правових відносин.

З огляду на доволі значну кількість та багатоманітність загальносоціальних заходів, здійснення яких може сприяти запобіганню ювенальній злочинності, постає питання щодо їх систематизації. У цьому контексті заслуговує на увагу підхід, застосований Б. З. Дяків, котра в процесі дослідження загальносоціальних заходів запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи, які вчиняються студентами, здійснила умовний розподіл цих заходів за приналежністю до таких сфер, як сфера соціального захисту, освітня, культурологічна, організації змістовного дозвілля, професійної зайнятості, духовно-патріотична [10, с. 122–124]. Такий підхід убачається прийнятним і для систематизації загальносоціальних заходів запобігання ювенальній злочинності.

З урахуванням зв'язку між рівнем ювенальної злочинності та станом соціального захисту неповнолітніх осіб і їх сімей науковці-кримінологи небезпідставно наголошують на необхідності посилення такого захисту.

Зокрема, О. Ю. Шостко зазначає, що до заходів загальносоціального запобігання злочинності неповнолітніх належать дії, спрямовані на підвищення соціального захисту сімей із дітьми, збільшення матеріальної допомоги дітям-сиротам і дітям-інвалідам [11, с. 259]. На думку Н. В. Яницької, загальносоціальні заходи профілактики корисливо-насильницької злочинності молоді мають охоплювати: розроблення програм соціального та економічного розвитку регіонів, де визначені заходи, спрямовані на зміцнення та планування

сім'ї, створення закладів амбулаторно-поліклінічної мережі для спеціалізованої медичної допомоги кожній дитині, яка цього потребує; надання соціальної допомоги малозабезпеченим сім'ям, адресного підходу до забезпечення прожиткового мінімуму доходів сімей, дотримання соціальних гарантій і пільг, установлених законодавством [12, с. 12]. Водночас О. С. Стеблинська пропонує запровадження додаткових пільг для дітей із малозабезпечених сімей (наприклад, безкоштовні обіди у школі та проїзд у транспорті, пільги на путівки в літні табори відпочину, пільги під час вступу на навчання до закладу вищої освіти та ін.) [9, с. 131].

Беручи до уваги значну питому вагу кримінальних правопорушень, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми, О. О. Пустовий запропонував напрями реалізації загальносоціальних заходів запобігання таким правопорушенням. Загальносоціальні заходи щодо запобігання злочинам, які вчиняються безпритульними й бездоглядними дітьми, розподілено на первинні (спрямовані на зменшення кількості безпритульних і бездоглядних дітей, усунення причин та умов, що детермінують злочинність неповнолітніх), вторинні (виявлення, облік і ресоціалізація безпритульних та бездоглядних дітей з негативними девіантними формами поведінки) і третинні (медико-соціальна та психологічна допомога правопорушникам і жертвам). Ураховуючи наслідки воєнних дій в окремих районах Донецької та Луганської областей, дослідник обґрунтував необхідність розроблення нової редакції Концепції щодо подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в Україні, у якій повинні поєднатися різні за характером стратегічні й тактичні профілактичні заходи, правові та організаційні засади надання соціальної, психологічної, педагогічної, медичної та інших видів допомоги дітям, зокрема тим, які опинилися на тимчасово окупованих територіях, з метою своєчасного реагування на правопорушення, недопущення рецидиву та соціальної реабілітації правопорушників. Органам місцевої влади пропонується розробити й запровадити регіональні програми, спрямовані на профілактику дитячої злочинності, безпритульності та бездоглядності, запобігання поширенню негативних явищ у підлітковому середовищі [13, с. 17–18].

Крім посилення соціального захисту неповнолітніх, важливою складовою в системі загальносоціальних заходів запобігання ювенальній злочинності має стати й низка заходів у сфері освіти. Зокрема, у контексті формування таких заходів заслуговує на увагу думка науковців стосовно того, що одним із напрямів загальносоціального запобігання повинна бути виховна робота з молодим поколінням, допомога батькам у вихованні дітей. До того ж наголошується на доцільності «запровадження в середніх школах, професійних училищах штатної одиниці педагогів-вихователів, звільнених від навчальних занять» [9, с. 130]. Обумовлено, що такі педагоги потрібні, починаючи з молодших класів. Звільнений від навчального навантаження педагог-вихователі міг би вивчати життя підлітків, займатися з ними у вільний від занять у школі час, формувати і впливати на їх інтереси, умови життя, надавати допомогу батькам у вихованні дітей. У зв'язку з цим необхідно належну увагу приділяти «підготовці в середніх спеціальних і вищих навчальних закладах кадрів за спеціальністю педагог-вихователі» [9, с. 130].

Також доволі слушною є пропозиція Л. С. Дубчак, згідно з якою для запобігання зростанню злочинності неповнолітніх необхідно підсилити роботу психологічної служби в системі освіти через її реорганізацію в службу комплексного консультування та підтримки, що передбачає введення до її складу, крім посад практичного психолога та соціального педагога, лікаря та юриста. Служба має діяти на постійній основі й виконувати такі завдання: «надавати дітям необхідну правову, психологічну та медичну допомогу; організовувати правові лекторії з питань профілактики правопорушень, алкоголізму, наркоманії, токсикоманії, суїцидів, проституції дітей; координувати діяльність навчального закладу щодо

запобігання злочинності неповнолітніх в Україні з іншими суб'єктами запобігання злочинності неповнолітніх; вносити пропозиції з удосконалення системи профілактично-виховної роботи з дітьми в навчальному закладі» [14, с. 19]. Крім того, О. С. Стеблинська також акцентувала увагу на потребі обов'язкового введення посади психолога у школі та створення в школах кабінету психологічної та юридичної допомоги, де юридичні консультації змогли б надавати вчителі правознавства чи юристи-практики [9, с. 136].

Не менш важливе значення для запобігання ювенальній злочинності мають і заходи у сфері організації змістовного дозвілля неповнолітніх. Так, Н. В. Сметаніна й Т. В. Граб цілком обґрунтовано наголошують, що основним напрямом запобігання злочинності неповнолітніх є організація вільного часу молоді, його унормованість. Вільний час належить до основних складників суспільного життя. Зазвичай спосіб відпочинку свідчить про стиль життя, потреби, ставлення до людей. До розряду вільного часу, як правило, зараховують час відпочинку після виконання своїх професійних і соціальних функцій. Зазвичай вільний час використовується з метою всебічного розвитку та самовдосконалення особи. Оскільки майже половина всіх непрацюючих в Україні – молодь, то проблему зайнятості для цієї категорії осіб більш доцільно розглядати в контексті використання «зайвого» часу [15, с. 176].

Науковці-кримінологи неодноразово зауважували, що необхідною умовою запобігання девіантній поведінці неповнолітніх має стати забезпечення доступності для них спортивних клубів, гуртків, секцій тощо [9, с. 139; 12, с. 12; 16, с. 84]. Аналізуючи цей аспект, Д. В. Петров доволі слушно зазначає: «Переключити увагу дітей із проведення беззмістовного дозвілля у громадських місцях можна шляхом забезпечення рівних умов доступу до роботи культурно-розважальних і спортивно-оздоровчих закладів. Починати слід із відновлення гуртків за інтересами, творчих колективів на базі загальноосвітніх навчальних закладів, які останнім часом через недофінансування з боку держави знаходяться у стані занепаду. Такий захід дасть можливість підліткам із малозабезпечених і неблагополучних сімей на самореалізацію та самовираження у правомірний спосіб, оскільки наявна на сьогодні мережа культурно-дозвільних закладів, як відомо, майже повністю комерціалізована та фінансово недоступна. Особливої актуальності це набуває в депресивних мікрорайонах, де відмічається концентрація неповнолітніх деліквентів, у яких фактично не залишається іншого вибору, окрім проведення вільного часу на вулицях та в інших громадських місцях, де і вчинюються грабежі та розбої. Тому діяльність держави має бути зорієнтована на реалізацію програм залучення молоді до занять масовим спортом та підтримання здорового способу життя. Перші кроки в цьому напрямі вже зроблено. У містах обласного значення та районних центрах, як правило, за спонсорські кошти відбудовуються спортивні майданчики, обладнуються поля для занять ігровими видами спорту, відновлюються бігові та велосипедні доріжки. На рівні експерименту запроваджуються уроки з мініфутболу, інколи проводяться турніри між аматорськими дитячими командами. Однак говорити про відновлення масового дитячого спорту на рівні держави поки що передчасно. У віддалених від центру населених пунктах практично відсутня спортивна інфраструктура, не працюють спортивні секції, нічого не робиться для організації і проведення змістовного дозвілля дітей. Утім навіть працюючі в обласних та районних центрах дитячо-юнацькі спортивні секції залишаються фінансово недоступними для дітей із малозабезпечених і неблагополучних сімей. На державному рівні назріла необхідність вирішення питання щодо встановлення квотних місць для занять у спортивних школах, секціях, оздоровчих центрах дітей з указаних сімей» [17, с. 139–140].

Оскільки однією з основних детермінант ювенальної злочинності є матеріальний чинник, відсутність у неповнолітніх осіб достатніх можливостей для задоволення своїх

матеріальних потреб в законний спосіб, існує потреба застосування і додаткового комплексу загальносоціальних заходів у сфері забезпечення професійної зайнятості цієї категорії осіб.

Відповідно до ст. 188 Кодексу законів про працю України допускається можливість прийняття на роботу осіб, що досягли шістнадцяти років. Як виняток, за згодою одного з батьків або особи, що його замінює, можуть прийматися на роботу особи, які досягли п'ятнадцяти років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається прийняття на роботу учнів загальноосвітніх шкіл, професійно-технічних і середніх спеціальних навчальних закладів для виконання легкої роботи, що не завдає шкоди здоров'ю і не порушує процесу навчання, у вільний від навчання час по досягненні ними чотирнадцятирічного віку за згодою одного з батьків або особи, що його замінює [18].

Ураховуючи наведені положення законодавства, можна погодитися з думкою О. С. Реус, котра зауважує, що радикальні політичні та економічні перетворення, пов'язані з переходом до ринкової економіки, значною мірою загострили проблеми щодо використання найманої праці, створення ефективного механізму регулювання трудових відносин, забезпечення гарантій права на працю. Їх вирішення, особливо щодо неповнолітніх, має важливе соціальне значення, вимагає кардинальної зміни багатьох традиційних підходів до регулювання трудових відносин за участю таких осіб, пошуку ефективних способів забезпечення їх зайнятості [19, с. 3–5].

Як зазначає Б. М. Головкін, державна політика у сфері сприяння зайнятості та соціального захисту молоді спрямована на створення умов для отримання першого робочого місця, стабільного джерела засобів існування, можливостей додаткових заробітків, підвищення рівня добробуту, подолання бідності, поліпшення якості життя, тому має вагомий загальнопревентивний значення, ураховуючи трудову незайнятість та нестійке матеріальне становище більшості корисливих насильницьких злочинців. Науковець визначає такі пріоритетні напрями вирішення проблеми молодіжного працевлаштування на тимчасовій та постійній основі: 1) організація та проведення оплачуваних громадських робіт у пріоритетних секторах економіки та географічних площинах як випробуваного міжнародним досвідом дієвого заходу створення нових робочих місць; 2) реалізація можливості зайнятості молоді через використання глобальної інтернет-мережі, що створює умови для здійснення електронної економічної діяльності; 3) розвиток самозайнятості непрацюючої молоді шляхом залучення до ведення підсобного домашнього господарства й дрібного ремесла, найманої праці у сфері торгівлі та обслуговування, розвитку підприємницької ініціативи в повсякденному житті [20, с. 316–318].

Висновки. Отже, на сучасному етапі уповноваженим органам державної влади доцільно здійснити комплексний перегляд раніше прийнятих програмних документів та моніторинг стану виконання кожного з них, включно з виконанням загальносоціальних заходів щодо запобігання ювенальній злочинності. Результатом такої роботи має стати впорядкування та взаємоузгодження змісту чинних стратегій і програм, актуалізація їх окремих положень (у тому числі з урахуванням відповідних напрацювань кримінологічної науки) та забезпечення своєчасного виконання запланованих заходів на засадах координації діяльності різних органів.

Список використаних джерел

1. Голіна В. В. Запобігання злочинності (теорія і практика) : навчальний посібник. Х. : Нац. юрид. акад. України, 2011. 120 с.
2. Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика : у 3 кн. Київ : Ін Юре, 2007. Кн. 1: Теоретичні засади та історія української кримінологічної науки. 424 с.

3. Руководящие принципы Организации Объединенных Наций для предупреждения преступности среди несовершеннолетних (Эр-Риядские руководящие принципы) : приняты и провозглашены резолюцией 45/112 Генеральной Ассамблеи от 14 декабря 1990 года. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_861#Text (дата звернення: 10.12.2021).
4. Рекомендація № R (87) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про соціальний вплив на злочинність неповнолітніх» : прийнята Комітетом міністрів 17 вересня 1987 року на 410-му засіданні заступників міністрів. Офіційний вебпортал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text (дата звернення: 10.12.2021).
5. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 30. Ст. 142 (із змінами).
6. Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей : Закон України від 2 червня 2005 р. № 2623-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 26. Ст. 354 (із змінами).
7. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування : Закон України від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 6. Ст. 147 (із змінами).
8. Про основні засади молодіжної політики : Закон України від 27 квітня 2021 р. № 1414-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 28. Ст. 233.
9. Стеблинська О. С. Запобігання злочинам, які вчиняються неповнолітніми в стані сп'яніння : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Л., 2008. 250 с.
10. Дяків Б. З. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам проти життя та здоров'я особи, які вчинюються студентами вищих навчальних закладів. *Митна справа*. 2014. № 6 (96). Частина 2. Книга 1. С. 120–125.
11. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. 2-ге вид. перероб. і доп. Х. : Право, 2009. 288 с.
12. Яницька Н. В. Групова корисливо-насильницька злочинність молоді та її попередження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ України. К., 2000. 19 с.
13. Пустовий О. О. Кримінологічні засади запобігання злочинам, що вчиняються безпритульними та бездоглядними дітьми в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2019. 20 с.
14. Дубчак Л. С. Удосконалення діяльності навчальних закладів щодо запобігання злочинності неповнолітніх в Україні : автореферат дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К. : Академія адвокатури України, 2007. 22 с.
15. Сметаніна Н. В., Граб Т. В. Кримінологічна характеристика злочинності неповнолітніх: сучасні тенденції. *Право і суспільство*. 2018. № 6, ч. 2. С. 173–177.
16. Бундз Р. О. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам, вчинюваним неповнолітніми з особливою жорстокістю. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017. Випуск 3. Том 2. С. 83–87.
17. Петров Д. В. Кримінологічна характеристика та запобігання грабежам і розбоям, що вчиняються неповнолітніми у громадських місцях : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08. К. : Національна академія прокуратури України, 2015. 255 с.
18. Кодекс законів про працю України. Офіційний вебсайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (дата звернення: 11.12.2021).
19. Реус Е. С. Правовое регулирование трудовой деятельности несовершеннолетних в Украине : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.05 / Восточноукраинский нац. ун-т имени Владимира Даля. Луганск, 2003. 179 с.
20. Головкін Б. М. Корислива насильницька злочинність в Україні: феномен, детермінація, запобігання : монографія. Х. : Право, 2011. 440 с.

References

1. Holina, V. V. (2011). *Zapobihannia zlochynnosti (teoriia i praktyka) : navchalnyi posibnyk [Crime prevention (theory and practice) : a textbook]*. Kh. : Nats. yuryd. akad. Ukrainy. 120 s. [in Ukrainian].
2. Zakaliuk, A. P. (2007). *Kurs suchasnoi ukrainskoi kryminolohii: teoriia i praktyka : u 3 kn. Kyiv : In Yure. Kn. 1 : Teoretychni zasady ta istoriia ukrainskoi kryminolohichnoi nauky*. 424 s. [in Ukrainian].
3. *Rukovodyashchie principy Organizacii Ob'edinennyh Nacij dlya preduprezhdeniya prestupnosti sredi nesovershennoletnih (Er-Riyadskie rukovodyashchie principy) [United Nations Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (Riyadh Guidelines)] : prinyaty i provozglasheny rezolyuciej 45/112 General'noj Assamblei ot 14 dekabrya 1990 goda. Oficijnij vebportal Verhovnoi Radi Ukraini*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_861#Text (data zvernennia: 10.12.2021) [in Russian].

4. Rekomendatsiia № R (87) 20 Komitetu ministriv Rady Yevropy derzhavam-chlenam «Pro sotsialnyi vplyv na zlochynnist nepovnlitnikh» [Recommendation № R (87) 20 of the Committee of Ministers of the Council of Europe to member states on the social impact of juvenile delinquency] : pryiniata Komitetom ministriv 17 veresnia 1987 roku na 410-mu zasidanni zastupnykiv ministriv. Ofitsiinyi vebportal Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_266#Text (data zvernennia: 10.12.2021) [in Ukrainian].
5. Pro okhoronu dytynstva : Zakon Ukrainy vid 26 kvitnia 2001 r. № 2402-III [On Child Protection : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 30. St. 142 (iz zminamy) [in Ukrainian].
6. Pro osnovy sotsialnoho zakhystu bezdomnykh osib i bezprytulnykh ditei : Zakon Ukrainy vid 2 chervnia 2005 r. № 2623-4 [On the basics of social protection of homeless people and homeless children : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2005. № 26. St. 354 (iz zminamy) [in Ukrainian].
7. Pro zabezpechennia orhanizatsiino-pravovykh umov sotsialnoho zakhystu ditei-syrit ta ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia : Zakon Ukrainy vid 13 sichnia 2005 r. № 2342-4 [On Ensuring Organizational and Legal Conditions for Social Protection of Orphans and Children Deprived of Parental Care : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2005. № 6. St. 147 (iz zminamy) [in Ukrainian].
8. Pro osnovni zasady molodizhnoi polityky : Zakon Ukrainy vid 27 kvitnia 2021 r. № 1414-9 [On the basic principles of youth policy : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2021. № 28. St. 233. [in Ukrainian].
9. Steblynska, O. S. (2008). Zapobihannia zlochynam, yaki vchyniautsia nepovnlitnyimi v stani spianinnia [Prevention of crimes committed by minors while intoxicated] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Lviv. derzh. un-t vnutr. sprav. Lviv. 250 s. [in Ukrainian].
10. Diakiv, B. Z. (2014). Zahalnosotsialni zakhody zapobihannia zlochynam proty zhyttia ta zdorovia osoby, yaki vchyniuiutsia studentamy vyshchyykh navchalnykh zakladiv [General social measures to prevent crimes against life and health committed by students of higher education institutions]. *Mytna sprava*. № 6 (96). Chastyna 2. Knyha 1. S. 120–125. [in Ukrainian].
11. Kryminolohiia: Zahalna ta Osoblyva chastyny [Criminology: General and Special parts] : pidruchnyk / I. M. Danshyn, V. V. Holina, M. Yu. Valuiska ta in.; za zah. red. V. V. Holiny. 2-he vyd. pererob. i dop. Kh. : Pravo, 2009. 288 s. [in Ukrainian].
12. Ianytska, N. V. (2000). Hrupova koryslyvo-nasylnytska zlochynnist molodi ta yii poperedzhennia [Group mercenary and violent youth crime and its prevention] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Nats. akad. vnutr. sprav Ukrainy. K. 19 s. [in Ukrainian].
13. Pustovyi, O. O. (2019). Kryminolohichni zasady zapobihannia zlochynam, shcho vchyniautsia bezprytulnymy ta bezdohliadnymy ditmy v Ukraini [Criminological principles of prevention of crimes committed by homeless and neglected children in Ukraine] : avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08 / Nats. akad. vnutr. sprav. Kyiv. 20 s. [in Ukrainian].
14. Dubchak, L. S. (2007). Udoskonalennia diialnosti navchalnykh zakladiv shchodo zapobihannia zlochynnosti nepovnlitnikh v Ukraini [Improving the activities of educational institutions to prevent juvenile delinquency in Ukraine] : avtoreferat dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. K. : Akademiia advokatury Ukrainy. 22 s. [in Ukrainian].
15. Smetanina, N. V., Hrab, T. V. (2018). Kryminolohichna kharakterystyka zlochynnosti nepovnlitnikh: suchasni tendentsii [Criminological characteristics of juvenile delinquency: current trends]. *Pravo i suspilstvo*. № 6, ch. 2. S. 173–177 [in Ukrainian].
16. Bundz, R. O. (2017). Zahalnosotsialni zakhody zapobihannia zlochynam, vchyniuvanyim nepovnlitnyimi z osoblyvoiu zhorstokistiu [General social measures to prevent crimes committed by minors with extreme cruelty]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu*. Vypusk 3. Tom 2. S. 83–87 [in Ukrainian].
17. Petrov, D. V. (2015). Kryminolohichna kharakterystyka ta zapobihannia hrabezham i rozboiam, shcho vchyniautsia nepovnlitnyimi u hromadskykh mistsiakh [Criminological characteristics and prevention of robberies and robberies committed by minors in public places] : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.08. K. : Natsionalna akademiia prokuratury Ukrainy. 255 s. [in Ukrainian].
18. Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy [Labor Code of Ukraine]. Ofitsiinyi vebсайт Verkhovnoi Rady Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> (data zvernennia: 11.12.2021) [in Ukrainian].
19. Reus, E. S. (2003). Pravovoe regulirovanie trudovoy deyatelnosti nesovershennoletnih v Ukraine [Legal regulation of the labor activity of minors in Ukraine] : dis. ... kand. yurid. nauk : 12.00.05 / Vostochnoukrainskij nac. un-t imeni Vladimira Dalya. Lugansk. 179 s. [in Russian].
20. Holovkin, B. M. (2011). Koryslyva nasylnytska zlochynnist v Ukraini: fenomen, determinatsiia, zapobihannia : monohrafiia [Corrupt violence against evil in Ukraine: a phenomenon, determination, protection : a monograph]. Kh. : Pravo. 440 s. [in Ukrainian].

Syzonenko Anton,
PhD in Law, Associate Professor,
Honored Lawyer of Ukraine
(Personnel Department of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Kyiv)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9428-2974>

PECULIARITIES OF GENERAL SOCIAL PREVENTION OF JUVENILE CRIME IN UKRAINE

The article considers the peculiarities of general social prevention of juvenile delinquency in Ukraine. It is pointed out that in the set of various measures that are part of the mechanism for preventing juvenile delinquency, the main place belongs to general social measures. These measures provide a common basis for reducing the negative impact of the main socio-economic determinants of juvenile delinquency, and create the conditions for more effective application of other preventive measures at the special criminological and individual levels. It is noted that, as practice shows, taking the existing set of measures is insufficient. In view of this, there is a need to improve existing and implement new precautionary measures, based on the current capabilities of the state in the formation and implementation of social policy. In this regard, it is seen that when distinguishing a set of general social measures to prevent juvenile delinquency in the scientific field, it is more appropriate to include in this set only those measures that are directly related to the field of juvenile law. Given the link between the level of juvenile delinquency and the state of social protection of minors and their families, criminologists rightly emphasize the need to strengthen such protection. It is concluded that at the present stage it is expedient for the authorized state authorities to carry out a comprehensive review of previously adopted program documents and monitor the implementation of each of them, including the implementation of social measures to prevent juvenile delinquency. Since one of the main determinants of juvenile delinquency is the material factor, the lack of minors sufficient opportunities to meet their material needs legally, there is a need to take an additional set of social measures to ensure professional employment of this category of persons. The result of such work should be streamlining and harmonizing the content of existing strategies and programs, updating their individual provisions (including taking into account the relevant developments in criminology) and ensuring timely implementation of planned activities on the basis of coordination of various bodies.

Key words: juvenile; juvenile delinquency; general social prevention; criminal offense; determinants.

Надіслано до редколегії 11.01.2022
Рекомендовано до публікації 17.01.2022

УДК: 343.135 (477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-133-138>

Тіточка Тетяна Ігорівна,

кандидатка юридичних наук

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТОВНІ СКЛАДОВІ СУЧАСНОЇ ЮВЕНАЛЬНОЇ ВІКТИМОЛОГІЇ

У статті розглянуто поняття та змістовні складові сучасної ювенальної віктимології. Зазначено, що ювенальна віктимологія – це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння. Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм інтерації між неповнолітньою реальною / потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний та фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Ключові слова: ювенальна віктимологія; криміногенна віктимність; неповнолітній; кримінальне правопорушення; віктимна поведінка; жертва.

Постановка проблеми. Сучасні науки кримінально-правового циклу є складними доктринами, які покликані вирішити єдине завдання – якісно знизити рівень кримінально протиправної діяльності в країні. Ювенальна віктимологія, котру наразі прийнято вважати молодим напрямом кримінології, на перший погляд здається достатньо простою, оскільки спрямована виключно на неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень та на факультативні фактори, з цим пов'язані. Така позиція може бути піддана здоровій критиці, що зумовлено полікореляційністю віктимологічної науки. Ураховуючи вказане, доцільним, на наш погляд, є більш детальний розгляд дефініції та системи сучасної ювенальної віктимології, а також її основних функцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття та змістовні складові віктимології досліджували такі вчені: М. Андріяшевська, В. Вандишев, В. Василевич, Р. Гассер, Г. фон Гентінг, Б. Головкін, О. Джу́жа, О. Литвинов, Б. Мендельсон, О. Михайлов, Є. Назимко, В. Полубинський, В. Рибальська, Д. Рівман, В. Туляков, Л. Франк, В. Христенко, однак сучасний стан цієї проблеми обумовлює необхідність подальшого її вивчення.

Метою статті є всебічне і ґрунтовне визначення поняття ювенальної віктимології та її змістовних складових.

Виклад основного матеріалу. Віктимологія у широкому розумінні – це комплексне вчення про осіб, які перебувають у кризовому стані (жертва злочину, стихійних лих, епідемій, катастроф, геноциду, озброєних конфліктів, економічного і соціального відчуження,

політичних протистоянь, біженець, соціальні організації та ін.), і заходи допомоги їм. За такого підходу віктимологія стає меганаукою про жертв усіх осіб, які постраждали через різні обставини. Як зазначається в літературних джерелах, у цих випадках за віктимологією слід визнати статус самостійної науки, приналежність якої до юридичних можна визначити лише частково. Віктимологія в подібному розумінні – наука про поведінку фізичних та юридичних осіб, яка відхиляється від норм безпеки (Д. Рівман, В. Туляков та ін.). Але ж віктимологія виникла як наука про жертву саме злочину, а не про жертв узагалі, яких у світі безліч і походження яких має абсолютно різну етіологію. Для потреб практики запобігання і протидії злочинності не визначений чітко предмет віктимології непридатний. У вузькому значенні віктимологію розглядають із позиції її первинного призначення як науки, що в межах кримінології розвиває потужний напрям запобіжного впливу на злочинність шляхом регулювання поведінки можливих жертв, усуваючи так умови, котрі або сприяють учиненню злочину, або об'єктивно полегшують досягнення злочинного результату [1, с. 11; 2, с. 47; 3, с. 142]. Підтримуємо підхід, відповідно до якого віктимологію слід розуміти як науку про жертв саме кримінальних правопорушень. Така позиція може бути пояснена тим, що всі нестандартні та потенційно небезпечні ситуації умовно можна поділити на декілька груп: 1) стихійні лиха (землетруси, повені, торнадо тощо); 2) надзвичайні ситуації (епідемії, війни, революції тощо); 3) екстрені випадки (пожежі, вибухи газу тощо); 4) небезпечні життєві ситуації (кримінальні правопорушення, казуси тощо). Перші дві групи мають найвищу небезпечність, не можуть бути контрольовані та своєчасно усунені силами людини. Третя група є амбівалентною, оскільки інколи людина детермінує екстрені випадки. Четверта група повністю контрольована. Саме остання цікавить віктимологію, оскільки в цьому разі можна говорити про залежність поведінки людини та її наслідків.

Отже, кримінологія, її теорія запобігання злочинності слугують науковою базою для розробки саме кримінальної віктимології, її категоріально-понятійного апарату, методики дослідження діалектики процесу «злочинець – жертва – злочин», стратегії і тактики віктимологічного аспекту запобігання злочинності й допомоги жертвам злочинів. Цей підхід до розуміння віктимології та її предмета убачається продуктивним, оскільки він сформувався переважно під впливом наук і практики, безпосередньо спрямованих на запобігання і протидію злочинності та має в цьому сенсі світову й вітчизняну позитивну оцінку. З огляду на зазначене, віктимологія – це галузь знань про жертву злочину, закономірності формування її особистості, віктимність і віктимізацію поведінки жертви злочину та їх прояв у типових ситуаціях, а також заходи віктимологічного запобігання на загальносоціальному, спеціально-кримінологічному й індивідуальному рівнях. Процес – і як шлях, і як результат – перетворення людини (групи, етносу) на жертву злочину у віктимології описується за допомогою її наукових понять, а саме: «жертва від злочину», «віктимність», «віктимізація», «латентна віктимізація», «віктимогенні фактори», «віктимна поведінка», «віктимологічне запобігання злочинності» та ін. [1, с. 12]. Будь-яке кримінальне правопорушення передбачає наявність активної та пасивної сторін (держава, юридична або фізична особа). Це пояснюється тим, що наслідком кримінального правопорушення має бути порушення певних інтересів. Саме тому недоцільно відносити до кола інтересів віктимологічної науки жертв стихійних лих, екстрених випадків тощо.

Варто виокремити певні концептуальні положення віктимності. Віктимність – це здебільшого індивідуальна властивість особи, хоча може бути і груповою. Вона зумовлена соціальними та психофізіологічними якостями соціального суб'єкта, а також особливостями сприйняття кримінальних загроз у конкретних умовах простору й часу та реагування на них. Зазначена властивість формується під впливом життєвого середовища й діяльності людини та проявляється в небезпечній у конкретних умовах поведінці. Віктимність не є причиною вчинення злочину проти конкретної особи. Як правило, вона є умовою, що

сприяє злочинному посяганню проти конкретної особи за певних обставин. Тією чи іншою мірою люди масово проявляють індивідуальну чи групову віктимність у повсякденному житті й до певного часу не стають жертвами злочинів. Загалом це вдається досягти завдяки забезпеченню життєвого простору, правильній організації життя і діяльності, пов'язаної з униканням зв'язків і відносин із підозрілими особами, перебуванням у небезпечних місцях, а також завдяки завчасному розпізнаванню просторово-середовищних кримінальних загроз та адекватному реагуванню на них [1, с. 36]. Дійсно, розглядати віктимність як єдину причину вчинення кримінального правопорушення не доречно, оскільки суб'єктивне ставлення правопорушника до свого діяння будується на внутрішній мотивації, тобто власній зацікавленості в отриманні суспільно небезпечних наслідків. Віктимність особи лише сприяє обранню саме її для реалізації протиправного плану. До того ж необхідно зауважити, що існує низка випадків, коли поведінка особи взагалі не впливає на обрання її жертвою. Наприклад, якщо вбивство людини вчинено через неприязне ставлення правопорушника, сформоване на основі власних уявлень про свою жертву.

Зазнають злочинних посягань переважно особи, які опинилися в незнайомих місцях, потрапили в незвичні ситуації, зустрілися з незнайомими людьми, розпочали нову справу, змінили умови життя і внаслідок цього на певний час втратили або ослабили здатність розпізнавати кримінальні загрози та захищатися від них. А тому віктимність та її поведінкові прояви не обов'язково призводять до вчинення злочину проти їх носія. Вони лише створюють для цього сприятливі умови та зумовлюють вибір жертви злочину за певних обставин місця, часу та обстановки злочинного посягання. Усі члени суспільства, у якому поширена злочинність, мають віктимність. Гіпотетично кожен із нас може стати жертвою злочину будь-коли. Однак проведені віктимологічні опитування свідчать, що жертвами злочинів щороку стають близько 40 % громадян, при цьому переважна більшість людей уникає такої участі. Установлена закономірність указує на різний ступінь віктимності у членів суспільства, а також на існування певної норми віктимності, не перевищення меж якої дозволяє її носію почуватися у відносній безпеці перед злочинними посяганнями до певного часу. Жертвами злочинів насамперед стають особи, які мають підвищену схильність наражатися на небезпеку в порівняно безпечних ситуаціях. Проте в більшій частині членів суспільства віктимність перебуває в потенційному стані, залишається в межах допустимого ризику [1, с. 37]. Якщо йдеться про неповнолітню особу, то варто зазначити, що діти часто мають схильність до віктимної поведінки через свою необізнаність або риси характеру, котрі не дозволяють вчасно та правильно зреагувати на ту чи іншу ситуацію.

Реалізація віктимності злочинним посяганням відбувається лише тоді, коли виникає очевидна або неочевидна взаємодія злочинця і жертви в життєвій ситуації, у конкретному місці та часі. Зловмисник має оцінити віктимність, зробити у зв'язку з цим вибір об'єкта посягання, прийняти рішення про заподіяння шкоди наміченій жертві та втілити злочинний намір за сприятливих обставин. Тому можна зробити важливий висновок щодо форм віктимності. На наш погляд, віктимність проявляється у криміногенній і некриміногенній формах. Криміногенна віктимність, або віктимогенність, є безпосереднім проявом індивідуально-психологічних рис та якостей особи жертви, виражених у деформаціях свідомості та віктимогенній спрямованості поведінки. Цей різновид віктимності виражає саму особу жертви, її соціальну дефектність, віктимогенну мотивацію і спрямованість поведінки, а також небезпечні передзлочинні зв'язки й відносини з потенційними заподіювачами злочинної шкоди. Криміногенна віктимність характеризується підвищеним ступенем уразливості перед злочинними посяганнями за ініціативи жертви, яка веде себе агресивно й небезпечно. Це підвищена схильність особи наражатися на небезпеку заподіяння злочином шкоди в умовах, коли такої участі можна було уникнути. Криміногенна віктимність безпосередньо породжує злочинну мотивацію, викликає рішучість у злочинця

на заподіяння злочинної шкоди конкретній жертві, штовхає на невідкладну реалізацію умислу незалежно від сприятливого чи несприятливого розвитку подій і ситуацій [1, с. 38]. Про підліткову криміногенну віктимність часто йдеться в контексті кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканності, особливо – насильницького інцесту. Тобто криміногенна віктимність – це прямий вербальний або поведінковий контакт із кримінальним правопорушником, підтриманий агресивно активними або пасивними діями, що провокують учинення суспільно небезпечних дій. Віктимність та криміногенна віктимність відрізняються за ознакою потенційної схильності зазнати протиправний вплив (віктимність) та провокації кримінально протиправної мотивації та агресії у кримінального правопорушника (криміногенна віктимність). Однак ще раз необхідно підкреслити, що криміногенна віктимність не може бути єдиною причиною вчинення кримінального правопорушення, а має сприйматися виключно як фактор, що обумовлює обрання саме цієї людини для реалізації протиправного сценарію.

Слід звернути увагу на різне тлумачення процесу віктимізації серед науковців. Розробник радянської віктимології Л. В. Франк визначає віктимізацію як «процес перетворення особи на реальну жертву злочину, його кінцевий сукупний результат». На його думку, віктимізації передусім піддаються особи, наділені віктимністю. Водночас жертвою злочину може стати будь-яка особа, яка не має віктимності. Віктимізація відбувається як на одиничному, так і на масовому рівні. Л. В. Франк запропонував розглядати чотири рівні віктимізації: 1) безпосередні жертви злочинів (фізичні особи); 2) сім'ї; 3) колективи, організації; 4) населення районів, регіонів [4, с. 83]. Трапляються й інші визначення віктимізації, зокрема такі: процес набуття або збільшення віктимності на індивідуальному або масовому рівні, що підкоряється закону детермінації [2, с. 214]; процес реалізації потенційної віктимності особи під час та в результаті злочинного посягання [5, с. 117]; формування (становлення) жертви як соціального типу [6, с. 187]; утягнення у сферу злочинності як реальних, так і потенційних жертв на різних рівнях соціальної взаємодії; загальна сукупність усіх випадків заподіяння особі (соціальній групі) майнової, фізичної або моральної шкоди злочинами [1, с. 44]. Згідно із загальноприйнятими поглядами віктимізація як загальна категорія складається з таких компонентів: фактори віктимізації (сукупність явищ і подій, що детермінують віктимну поведінку жертви злочину у конкретній життєвій ситуації); умови, що сприяють віктимізації; стан віктимізації або кількість жертв усіх учинених злочинів. Іноді сюди відносять також формування особистості жертви й мотивації віктимної поведінки [1, с. 44]. Щодо неповнолітніх жертв кримінальних правопорушень, на нашу думку, необхідно виокремити такі компоненти категорії віктимізації: 1) соціально-педагогічний – розвиток та виховання дитини, закладення деструктивних настанов, становлення віктимних уявлень про соціум та власне місце в ньому; 2) загальноюридичний – особливості нормативно-правового захисту прав і свобод людини та громадянина в державі, де проживає неповнолітня особа; 3) кримінологічний – стан кримінологічної ситуації та наявність фактичних і потенційних криміногенних загроз у тій місцевості, де проживає неповнолітня особа, а також детермінаційний комплекс, що обумовлює віктимну поведінку неповнолітнього (мікро- та макрозв'язки, поведінкові особливості (агресія, провокація, емоційна лабільність) тощо).

Віктимізацію розглядають у двох аспектах: як криміногенний стан уразливості соціального суб'єкта перед злочинними посяганнями та як механізм заподіяння шкоди жертві злочину. Віктимізація від злочинності – це підвищення ступеня кримінальної вразливості соціальних суб'єктів, що сприяє вчиненню проти них злочинів за певних обставин. Механізм віктимізації містить чотири ланки: 1) виникнення кримінальних загроз; 2) підвищення ступеня вразливості соціальних суб'єктів перед злочинними посяганнями; 3) заподіяння шкоди особам, які опинилися в уразливому стані за конкретних умов (ситуацій);

4) збільшення контингенту жертв злочинних посягань як зареєстрованих, так і латентних, що сприяє повторній віктимізації певної частини з них. Оскільки злочинні посягання вчиняються проти конкретних людей за певних обставин, розглядати віктимізацію в широкому розумінні – малопродуктивний шлях. Необхідно вивчати цей процес у контексті безпечності середовища проживання потенційних жертв злочинів, місць і часу їх постійного або тимчасового перебування, а також щодо існування дозлочинних зв'язків та відносин із злочинцями. Такий підхід дозволяє оцінити зв'язок між інтенсивністю поширення злочинності на певній території та рівнем віктимізації населення, а також установити залежність між суб'єктивним сприйняттям реальності кримінальної загрози та об'єктивним ризиком зазнати злочинного посягання в дійсності [1, с. 58]. Для неповнолітніх характерний такий феномен, як вторинна віктимізація, котра є результатом неправильної посткримінальної роботи з підлітком, унаслідок чого він повторно потрапив у суспільно небезпечну ситуацію.

Предметом наукової і практичної віктимології є жертва злочину (людина, верстви населення, групи, спільноти, етнос, юридичні особи та ін.), якій злочинним посяганням завдано фізичної, майнової або моральної шкоди і яка своїми біопсихосоціальними чи статусно-рольовими характеристиками та поведінкою або діяльністю стала об'єктом злочинного посягання. Віктимність розуміють як можливість і навіть схильність особи стати жертвою злочину в ситуації, коли такий наслідок міг би і не настати, якби жертва виявила достатню обережність, обачливість, серйозність в оцінці обстановки, що виникла, сміливість, здоровий глузд і водночас не було б легковажності, ризикованості, розпусності, провокаційності, агресивності, конфліктності, небезпечності для себе самої, що врешті-решт стає поштовхом для злочинних зазіхань [4, с. 176]. Віктимність розглядається на індивідуальному, груповому й масовому рівнях. Віктимізація – це насамперед процес набрання або збільшення віктимності на індивідуальному, груповому й масовому рівнях. Структурними складовими віктимізації є соціальні та психологічні чинники. Тому віктимізація – це, по-перше, невиконання або неналежне виконання державою гарантованих Конституцією прав, свобод і законних інтересів громадян щодо безпеки людини; по-друге, навмисне або необережне порушення людиною (спільнотою людей) правил особистої безпеки; по-третє, наявність злочинності припускає віктимізацію певної частини населення [1, с. 59]. У свою чергу, ювенальна віктимна поведінка – це передкримінальний етап, який полягає в демонстрації неповнолітнім потерпілим активних або пасивних дій, що обумовлюють виникнення у правопорушника прагнення вчинити кримінальне правопорушення стосовно нього та сприяють доведенню кримінально-протиправного умислу до кульмінації. Такі активні або пасивні дії є наслідком неправильного або не до кінця сформованого уявлення дитини про кримінально безпечну поведінку, що зумовлено порушенням процесу соціалізації. Крім того, деструкції, які виникають у процесі соціалізації, призводять до виникнення девіації або до віктимізації неповнолітньої особи. Ураховуючи зазначене, можна підсумувати, що ювенальна віктимізація – це процес раннього інвертування соціальних настанов, який формує у свідомості підлітка викривлення психосоматичних та комунікативних навичок, що призводить до ексцесу поведінки, яка провокує агресію з боку кримінального правопорушника.

Висновки. Отже, на сьогодні ювенальна віктимологія – це самостійний напрям загальної віктимології, мета якого полягає у створенні запобіжного впливу на кримінально протиправну діяльність шляхом виправлення віктимних схильностей неповнолітніх осіб як одних із детермінантів, що провокують суспільно небезпечні діяння. Її науковими змістовними складовими є: 1) феномени ювенальної віктимності та віктимізації: віктимогенний детермінаційний комплекс, понятійно-категоріальний апарат, диференціація за видами тощо; 2) особа неповнолітньої жертви: структура, класифікація та типологія; 3) механізм

інтеракції між неповнолітньою реальною / потенційною жертвою та кримінальним правопорушником; 4) емпіричний і фактологічний аналіз кримінологічної та віктимологічної ситуації, прогнозування кримінально протиправної діяльності з урахуванням особливостей групової та масової віктимності відповідно до певної місцевості; 5) стратегічне планування запобіжних віктимолого-кримінологічних заходів та засобів взаємодії з потенційними та реальними неповнолітніми жертвами кримінальних правопорушень.

Список використаних джерел

1. Віктимологія : навч. посіб. / В. В. Голіна, Б. М. Головкін, М. Ю. Валуйська та ін.; за ред. В. В. Голіни і Б. М. Головкіна. Харків : Право, 2017. 308 с.
2. Ривман Д. В. Криминальная виктимология. СПб. : Питер, 2002. 304 с.
3. Туляков В. А. Виктимология: социальные и криминологические проблемы. Одесса, 2000. 336 с.
4. Франк Л. В. Потерпевшие от преступлений и проблемы советской виктимологии. Душанбе : Ирфон, 1977. 240 с.
5. Кримінологічна віктимологія : навч. посіб. / за заг. ред. О. М. Джужі. Київ : Атіка, 2006. 352 с.
6. Голіна В. В. Соціальні та психологічні чинники кримінологічної віктимізації в Україні. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 3 (50). С. 185–193.

References

1. Viktymolohiia : navch. posib. [Victimology : a textbook] / V. V. Holina, B. M. Holovkin, M. Yu. Valuiska ta in.; za red. V. V. Holiny i B. M. Holovkina. Kharkiv : Pravo, 2017. 308 s. [in Ukrainian].
2. Rivman, D. V. (2002). Kriminal'naya viktimologiya [Criminal victimology]. SPb. : Piter. 304 s. [in Russian].
3. Tulyakov, V. A. (2000). Viktimologiya: social'nye i kriminologicheskie problemy [Victimology: social and criminological issues]. Odessa. 336 s. [in Russian].
4. Frank, L. V. (1977). Poterpevschie ot prestuplenij i problemy sovetskoj viktimologii [Victims of crime and the problems of soviet victimology]. Dushanbe : Irfon. 240 s. [in Russian].
5. Kryminolohichna viktymolohiia : navch. posib. [Criminological victimology : a textbook] / Ye. M. Moiseiev, O. M. Dzhuzha, V. V. Vasylevych ta in.; za zah. red. O. M. Dzhuzhi. Kyiv : Atika, 2006. 352 s. [in Ukrainian].
6. Holina, V. V. (2007). Sotsialni ta psyholohichni chynnyky kryminolohichnoi viktyimizatsii v Ukraini [Social and psychological factors of criminological victimization in Ukraine]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. № 3 (50). S. 185–193 [in Ukrainian].

Titochka Tetiana,

PhD in Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5924-614X>

CONCEPTS AND SUBSTANTIVE COMPONENTS OF MODERN JUVENIAL VICTIMOLOGY

The article considers the concepts and content components of modern juvenile victimology. It is stated that juvenile victim behavior is a pre-criminal stage, which consists in the demonstration to juvenile victims of active or passive actions that cause the offender's desire to commit a criminal offense against him and contribute to the culmination of criminal intent. Such active or passive actions are the result of incorrect or incompletely formed perception of the child about criminally safe behavior, which is due to the violation of the socialization process. In turn, the destruction that occurs in the process of socialization leads to deviation or victimization of a minor. Given the above, we can conclude that juvenile victimization is a process of early inversion of social guidelines, which forms in the minds of adolescents distortion of psychosomatic and communicative skills, which leads to excessive behavior that provokes aggression by a criminal offender. It is concluded that juvenile victimology is an independent branch of general victimology, the purpose of which is to create a preventive effect on criminally illegal activities by correcting the victim's predispositions to minors as one of the determinants of socially dangerous acts. Its scientific content components are: 1) the phenomena of juvenile vitality and victimization: victimogenic determination complex, conceptual and categorical apparatus, differentiation by species, etc.; 2) the identity of the minor victim: structure, classification and typology; 3) the mechanism of interaction between the juvenile real / potential victim and the criminal offender; 4) empirical and factual analysis of criminological and victimological situation, forecasting of criminally illegal activity taking into account features of group and mass victimhood according to a certain locality; 5) strategic planning of preventive victimological and criminological measures and means of interaction with potential and real juvenile victims of criminal offenses.

Key words: juvenile victimology; criminogenic victimhood; juvenile; criminal offense; illegal behavior; victim behavior; victim.

Надіслано до редколегії 30.11.2021
Рекомендовано до публікації 06.12.2021

РОЗДІЛ V

КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС ТА КРИМІНАЛІСТИКА. ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

УДК: 343.13; 343.985

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-139-145>

Бажанюк Василь Васильович,
аспірант

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2708-2168>

ПРО ЗМАГАЛЬНІСТЬ СТОРІН У ПРОВЕДЕННІ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Аналізуються суперечності в чинному Кримінальному процесуальному кодексі України щодо самостійного залучення стороною захисту експертів на договірних умовах для проведення експертизи. Оцінюються пропозиції науковців щодо їх усунення. Зазначається, що наділення стороною захисту правом проведення слідчих дій фактично створює два паралельних досудових розслідування з вирішенням конкуруючих завдань. Підкреслюється важливість не забезпечення повної рівності прав сторін кримінального провадження щодо проведення експертиз, а збалансування прав з урахуванням тих завдань, що вирішуються сторонами. Обґрунтовується пропозиція надання стороні захисту не тільки права ініціювання експертиз, але й права на здійснення адвокатського контролю за їх проведенням. Це передбачає обов'язкове ознайомлення стороною захисту з постановою слідчого про призначення експертизи, а також із висновком експерта й подання клопотання слідчому судді в разі незгоди чи сумнівів у достовірності висновку експерта. Процедура ознайомлення із вказаними процесуальними документами повинна фіксуватися у відповідних протоколах. Резюмується, що за такого правового врегулювання процедури проведення експертиз не виникатиме потреби в самостійному залученні експерта захистом на договірних умовах і у витрачання на це особистих коштів. Для реалізації наведених пропозицій запропоновано удосконалити редакцію статей 242–244 КПК України.

Ключові слова: збирання доказів; змагальність; судова експертиза; сторона захисту; сторона обвинувачення.

Постановка проблеми. Прийняття Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) у 2012 р. істотно змінило процедуру проведення експертиз, взаємодію учасників кримінального провадження з експертами. У ст. 22 КПК України проголошено змагальність сторін і рівні права на збирання та подання до суду доказів. Але аналіз ч. 2 і ч. 3 ст. 93 КПК України, де визначається перелік засобів збирання доказів для кожної із сторін, призводить до оцінки проголошеної змагальності сторін як нерівноправної і багато в чому декларативної. Таким чином, наявною є суперечність, яка перешкоджає реалізації принципу змагальності сторін у проведенні судової експертизи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багатьма авторами (Г. К. Авдєєва, В. А. Журавель, Д. В. Куриленко, О. М. Моїсєєв, Е. Б. Сімакова-Єфремян, Л. П. Щербаковська, М. Г. Щербаковський, О. Г. Яновська та ін.) констатується, що законодавець усією повнотою державно владних і процесуальних повноважень зі збирання доказів традиційно наділив тільки сторону обвинувачення. Тільки вона може використовувати для збирання доказів такі засоби, як гласні і негласні слідчі (розшукові) дії. Сторона ж захисту має право тільки ініціювати їх проведення. Але ст.ст. 242, 243 КПК України передбачено право сторони захисту самостійно залучати експертів на договірних умовах, що за таких повноважень є маловірогідним.

Метою статті є розроблення на основі аналізу існуючих законодавчих колізій обґрунтованих пропозицій щодо їх усунення.

Виклад основного матеріалу. Щодо права сторони захисту на самостійне проведення експертизи законодавець кілька разів змінював свою позицію. Очевидно, урахувавши ту обставину, що сторону захисту у змагальному кримінальному процесі не наділено правом самостійного проведення слідчо-розшукових дій, законодавець у КПК України 2012 р. спочатку таку ж процедуру визначав і стосовно експертиз. Сторона захисту могла ініціювати їх проведення шляхом подання відповідного клопотання слідчому суді. Такий же порядок передбачався і стосовно сторони обвинувачення. Відповідно до початкової редакції ст. 243 КПК України, яка була чинною до 2019 р., експерт залучався за наявності підстав для проведення експертизи за дорученням слідчого судді чи суду, наданим за клопотанням сторони кримінального провадження. Однак швидко виявилися негативні наслідки цього рішення. З одного боку, слідчі судді були перевантажені клопотаннями сторін, які нерідко стосувалися проведення одних і тих же експертиз, а з іншого – деякі положення в цій процедурі суперечили іншим приписам. З огляду на те, що існує інститут обов'язкового призначення експертиз (ч. 2 ст. 242 КПК України), такий порядок не визнавався відповідним тим завданням, які вирішуються сторонами. Тому законодавець у 2019 р. був змушений змінити порядок проведення експертиз, він формально наділив сторони кримінального провадження рівними правами в цьому питанні, змінивши редакцію статей 242, 243 КПК України [1]. Відповідно до них експертиза проводиться експертною установою, експертом або експертами, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту. Отже, сторона захисту на сьогодні має три варіанти дій:

- 1) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому, прокурору (ч. 3 ст. 93 КПК України);
- 2) самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи (ч. 2 ст. 243 КПК України);
- 3) ініціювання проведення експертизи шляхом подання відповідного клопотання слідчому судді у разі, якщо: для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його; для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлені запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок з питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи; існують достатні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт внаслідок відсутності у нього необхідних знань, упередженості чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок; сторона захисту не може залучити експерта самостійно через відсутність коштів чи з інших об'єктивних причин (ч. 1 ст. 244 КПК України).

Потрібно зазначити, що 1-й і 3-й варіанти дій сторони захисту узгоджуються з повноваженнями цієї сторони, визначеними в ч. 3 ст. 93 КПК України. Щодо права самостійного залучення експертів на договірних умовах для проведення експертизи (2-й варіант), то тут

існують проблемні питання, на які звертається увага в науковому середовищі [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9] і які доцільно розділити на формальні і змістовні.

До формальних проблемних питань самостійного залучення експертів стороною захисту для проведення експертизи потрібно віднести ті з них, які стосуються певних прогалин у статтях КПК України. Вони не принципові, не стосовно змісту і могли б бути усуненими шляхом уточнення редакції відповідних статей. До змістовних же проблемних питань слід віднести ті, що вимагають переосмислення проголошеної в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження у збиранні і поданні до суду доказів:

1) призначення експертизи (залучення експерта) нерозривно пов'язане з процедурою надання в розпорядження експерта об'єктів дослідження, але можливості їх отримання у сторін нерівноцінні (сторона захисту може тільки ініціювати проведення слідчорозшукових дій шляхом подання клопотання);

2) проблемним є й отримання стороною захисту зразків для ідентифікаційної експертизи, що є необхідною умовою для її проведення;

3) сторона захисту не наділена правом попередження експерта про кримінальну відповідальність за надання завідомо неправдивого висновку (ст. 70 КПК України), що має гарантувати достовірність висновку експерта і знайти відображення в ньому (ч. 2 ст. 102 КПК України).

Є очевидним, що обсяг повноважень сторони обвинувачення і сторони захисту щодо збирання доказів є різним. Зокрема, це стосується проведення слідчих (розшукових) дій, процесуальною формою яких забезпечується допустимість отримуваних доказів. Саме ця обставина дає підстави для констатації, що проголошення в ч. 2 ст. 22 КПК України рівності прав сторін кримінального провадження у збиранні доказів є декларативним.

У криміналістичній літературі викладено різноманітні пропозиції щодо усунення «декларативності» рівності сторін і наділення сторони захисту такими повноваженнями, які дійсно б робили її рівною під час досудового розслідування. Зокрема, такою пропозицією є надання адвокатам права процесуального оформлення отримуваних ними доказів. Так, у цьому контексті М. Г. Щербаковський та Л. П. Щербаковська пропонують законодавче закріплення процесуальної процедури, аналогічної до процедури проведення слідчих (розшукових) дій. На думку згаданих авторів, така процедура дозволить гарантувати допустимість отримуваних адвокатом доказів. Так, пропонується проведення адвокатами виявлення, вилучення, огляд предметів і документів, отримання відомостей від осіб, проведення експериментальних дій процесуально оформлювати протоколом за аналогією до слідчих (розшукових) дій, який підписується адвокатом, усіма учасниками й посвідчується печаткою адвоката [10, с. 329]. Д. В. Куриленко наголошує й на тому, що проведення експертизи стороною захисту здійснюється на договірних умовах і за власні кошти. У той час експертиза стороною обвинувачення проводиться за рахунок бюджетних коштів, що, на його думку, є порушенням рівності сторін. У зв'язку з цим пропонується визначити випадки, коли сторона захисту має право отримання компенсації з держбюджету за проведення експертизи [4, с. 332]. Звернено увагу й на потерпілого щодо збалансування його прав із правами підозрюваного, у тому числі і стосовно проведення експертиз [11; 8, с. 153–154; 12, с. 242; 6; 13, с. 89].

Видається очевидним, що реалізація в КПК України наведених пропозицій щодо забезпечення під час досудового розслідування рівності сторін у збиранні доказів призведе до появи кількох суб'єктів кримінального провадження, наділених рівними правами. Зокрема, ідеться про суб'єктів з кардинально протилежними завданнями – сторону обвинувачення і сторону захисту. Через це виникає питання, а чи можна наділяти процесуальними повноваженнями, які базуються на державному примусі, не тільки слідчого

і прокурора, але й сторону захисту? Очевидно, даючи відповідь на це запитання, потрібно враховувати характер завдань, що обумовлені змістом ст. 2 КПК України і вирішуються сторонами. Завданням сторони обвинувачення є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень шляхом забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини. Завдання ж сторони захисту, до якої згідно з п. 19 ст. 3 КПК України віднесено підозрюваного, (обвинуваченого), його захисника та законного представника, дещо інше. Воно полягає в забезпеченні застосування до вказаних учасників кримінального провадження належної правової процедури, дотримання їх прав і законних інтересів. На сторону захисту не покладається завдання щодо встановлення істини у кримінальному провадженні – її зусилля зосереджуються на забезпеченні ухвалення судом виправдувального вироку (у крайньому разі призначення більш м'якого покарання). Виправдувальний вирок ухвалюється у разі, якщо не доведено, що: 1) вчинено кримінальне правопорушення, у якому обвинувачується особа; 2) кримінальне правопорушення вчинене обвинуваченим; 3) у діянні обвинуваченого є склад кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 373 КПК України). Зважаючи на завдання захисту, Я. П. Зейкан підкреслює особливе вміння адвоката скористатися помилками досудового слідства, «...уміння підштовхнути слідчого, прокурора до помилок та виявлення недопустимих і очевидно недопустимих доказів. Змагальний процес (ст. 17, 20, 22, 321 КПК України) наділяє захист відповідними можливостями» [14, с. 5].

Але з наділенням сторони захисту правом проведення процесуальних дій (виявлення, вилучення, проведення огляду предметів і документів тощо) у неї з'явиться можливість діяти на випередження і першою заволодівати об'єктами експертного дослідження з негативними перспективами для сторони обвинувачення. У такому разі не виключається і можливість фактичного блокування досудового розслідування. Тому вбачається неприйнятним надання права стороні захисту самостійного проведення фактично паралельних слідчих (розшукових) дій, у тому числі і самостійного проведення експертизи.

Звичайно, роль захисника у кримінальному провадженні є надзвичайно важливою – він виступає протиположною обставиною обвинувальному характеру кримінального провадження, є гарантом того, щоб «...жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу» (ст. 2 КПК України). І тому його права повинні бути збалансовані з правами сторони обвинувачення стосовно проведення експертизи з урахуванням виконуваних завдань. Але надання захисту такого права у той же час суперечило б сутності інституту захисту у кримінальному провадженні, завданням якого є не розслідування кримінального правопорушення, а лише убезпечення підозрюваного (обвинуваченого) від порушення його прав. Окрім того, наділення сторони захисту правом самостійного проведення слідчих (розшукових) дій фактично означало б створення двох паралельних досудових розслідувань із двома рівноправними суб'єктами, але з протилежними цілями. Безперечно, такий варіант є неприпустимим, оскільки він руйнує всю систему кримінального провадження.

Більш прийнятним видається приведення редакції ст. 243 КПК України щодо права сторони захисту на проведення експертизи у відповідність до положення ст. 93 КПК України, яким передбачено право сторони захисту на ініціювання проведення слідчих (розшукових) дій шляхом подання слідчому, прокурору клопотання. Але стороні захисту потрібно надати право не тільки ініціювання проведення експертизи, але й право здійснення адвокатського контролю за проведенням експертиз стороною обвинувачення. Це може бути реалізовано шляхом обов'язкового ознайомлення з постановою слідчого (прокурора) про призначення проведення експертизи з правом подання клопотання. Також

невід'ємним правом захисту повинно бути й право на ознайомлення з висновком експерта й подання відповідного клопотання у разі незгоди чи сумнівів у його справедливості. Зрозуміло, що за такого правового врегулювання процедури проведення експертиз не виникатиме потреби в самостійному залученні експерта захистом на договірних умовах і у витрачаннях на це особистих коштів.

Висновки. На основі викладеного для усунення наявних у чинному КПК України суперечностей вносяться такі пропозиції.

1. Викласти ч. 1 ст. 242 «Підстави проведення експертизи» КПК України в такій редакції: *«Експертиза проводиться експертом або експертами, яких залучає слідчий, прокурор або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту...»* (курсив мій. – В. Б.) і далі за текстом.

2. Викласти ст. 243 «Порядок залучення експерта» КПК України в такій редакції:

«Експерт залучається в разі наявності підстав для проведення експертизи за вмотивованою постановою слідчого, прокурора або за ухвалою слідчого судді за клопотанням сторони захисту.

За умови залучення експерта слідчим або прокурором вони зобов'язані повідомити про це сторону захисту та ознайомити підозрюваного в присутності його захисника з постановою і роз'яснити його права:

- 1) заявити відвід експертові;*
- 2) подати клопотання про призначення експерта з числа вказаних ним осіб;*
- 3) подати клопотання про постановку перед експертизою додаткових питань;*
- 4) давати пояснення експертові і пред'являти додаткові документи;*
- 5) ознайомлюватися з матеріалами експертизи і висновком експерта після закінчення експертизи;*
- б) заявляти клопотання щодо проведення нової експертизи.*

Про ознайомлення підозрюваного в присутності його захисника з постановою щодо залучення експерта для проведення експертизи, а також про його ознайомлення з висновком експерта після проведення експертизи слідчим або прокурором складаються відповідні протоколи з дотриманням вимог статті 104 цього Кодексу.

Експерт може бути залучений слідчим суддею за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених статтею 244 цього Кодексу» (курсив мій. – В. Б.).

3. Викласти ч. 1 ст. 244 «Розгляд слідчим суддею клопотання про проведення експертизи» КПК України в такій редакції:

«Сторона захисту має право звернутися до слідчого судді з клопотанням про проведення експертизи в разі, якщо:

- 1) для вирішення питань, що мають істотне значення для кримінального провадження, необхідне залучення експерта, проте сторона обвинувачення не залучила його;*
- 2) для вирішення залученим стороною обвинувачення експертом поставлено запитання, що не дозволяють дати повний та належний висновок щодо питань, для з'ясування яких необхідне проведення експертизи;*
- 3) існують вагомні підстави вважати, що залучений стороною обвинувачення експерт через відсутність у нього необхідних знань, через упередженість чи з інших причин надасть або надав неповний чи неправильний висновок»* (курсив мій. – В. Б.).

Убачається, що запропонована редакція вказаних статей КПК України дозволить усунути суперечності в правовому регулюванні проведення експертизи на стадії досудового розслідування. У той же час вона не перешкоджає розвитку альтернативної (конкурентної) експертизи у кримінальному провадженні, ініційованою стороною захисту. Розуміємо, що існує потреба в подальших розвідках у цьому напрямі, зокрема в переосмисленні принципу рівності сторін залежно від стадії кримінального провадження.

Список використаних джерел

1. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства : Закон України від 04.10.2019 № 187-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n42> (дата звернення: 15.12.2021).
2. Журавель В. А. Залучення експерта: процесуальні та організаційні проблеми. *Вісник Луганського державного університету ім. Е. О. Дідоренка*. 2014. Спецвип. № 1. С. 16–20.
3. Моїсєєв О. М. Проблеми, пов'язані із залученням судового експерта до участі в кримінальному провадженні. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. Том 27 (66). 2014. № 3. С. 194–203.
4. Куриленко Д. В. Сучасні проблеми залучення експерта у кримінальному провадженні. *Науковий вісник публічного та приватного права*. Вип. 2. Ч. 2. 2016. С. 331–334.
5. Ріпенко А. Судова експертиза: які зміни чекаємо наприкінці року? URL: <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> (дата звернення: 09.12.2021).
6. Сімакова-Єфремян Е. Б. Деякі проблемні питання застосування нових норм з питань призначення та проведення судової експертизи. URL: <http://ondise.od.ua/DOC/vipusk3/pitannyaprizna4enyatapovedennyaexpertizi.pdf> (дата звернення: 09.12.2021).
7. Макаренко Є. І., Здор В. М. Проблеми призначення судової експертизи у кримінальному провадженні. *Право і суспільство*. 2019. № 3. С. 218–222.
8. Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні : монографія. Харків : В деле, 2015. 560 с.
9. Ярошенко Сергій. Кримінальний процес: чи існує принцип змагальності? *Юридична газета*. 2021. № 26 (628). URL: <https://colares.ua/ua/news/kriminalniy-process-chy-isnuye-pryncyp-zmagalnosti> (дата звернення: 15.12.2021).
10. Щербаковський М. Г., Щербаковская Л. П. Составительные начала привлечения эксперта в уголовном судопроизводстве Украины. *Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Юридические науки»*. 2013. Т. 26 (65). № 1. С. 327–330.
11. Кучинська О. П. Проблеми захисту прав потерпілих у кримінальному процесі України. *Адвокат*. 2009. № 5. С. 10–12.
12. Яновська О. Г. Особливості кримінальних проваджень у формі приватного обвинувачення за новим Кримінальним процесуальним кодексом України. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 1. С. 242–245.
13. Авдєєва Г. К. Місце судової експертизи у науково-технічному забезпеченні слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження. *Питання боротьби зі злочинністю*. 2021. Вип. 41. С. 88–93.
14. Зейкан Я. П. Про недопустимі докази. Х. : Фактор, 2019. 128 с.

References

1. Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo vdoskonalennia okremykh polozhen kryminalnoho protsesualnoho zakonodavstva : Zakon Ukrainy vid 04.10.2019 № 187-9 [On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine Concerning the Improvement of Certain Provisions of Criminal Procedure Legislation : Law of Ukraine of October 4, 2019 № 187-IX]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-20#n42> (data zvernennia: 15.12.2021) [in Ukrainian].
2. Zhuravel, V. A. (2014). Zaluchennya eksperta: procesualni ta organizacini problem [Involvement of an expert: procedural and organizational problems]. *Visnyk Luganskogo derzhavnogo universytetu im. E. O. Didorenka*. Specvyp. № 1. S. 16–20 [in Ukrainian].
3. Moiseyev, O. M. (2014). Problemy, povyazani iz zaluchennyam sudovogo eksperta do uchasti v kryminalnomu provadzhenni [Problems with the involvement of a forensic expert in criminal proceedings]. *Ucheniye zapiski Tavricheskogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya «Yuridicheskiye nauki»*. Tom 27 (66). № 3. S. 194–203 [in Ukrainian].
4. Kurylenko, D. V. (2016). Suchasni problemy zaluchennya eksperta u kryminalnomu provadzhenni [Modern problems of involving an expert in criminal proceedings]. *Naukovyi visnyk publichnogo ta pryvatnogo prava*. Vyp. 2. Ch. 2. S. 331–334 [in Ukrainian].
5. Ripenko, A. Sudova ekspertysa: yaki zminy chekaiemo naprykinci roku? [Forensic examination: what changes do we expect at the end of the year?]. URL: <http://blog.liga.net/user/aripenko/article/28826.aspx> (data zvernennia: 09.12.2021) [in Ukrainian].
6. Simakova-Efremyan, E. B. Deyaki problemni pytannya zastosuvannya novykh norm z pytan priznachennya i provedennya sudovoyi ekspertysy [Some problematic issues of application of the new norms on the appointment and conduct of forensic examination]. URL: <http://ondise.od.ua/DOC/vipusk3/pitannyaprizna4enyatapovedennyaexpertizi.pdf> (data zvernennia: 09.12.2021) [in Ukrainian].

7. Makarenko, E. I., Zdor, V. M. (2019). Problemy pryznachennia sudovoyi ekspertysy u kryminalnomu provadzhenni [Problems of appointment of forensic examination in criminal proceedings]. *Pravo i suspilstvo*. № 3. S. 218–222 [in Ukrainian].
8. Shcherbakovskiy, M. G. (2015). Provedennya i vykorystannia sudovyh ekspertyz u kryminalnomu provadgenni : monografiya [Conducting and using forensic examinations in criminal proceedings : a monograph]. H. : V dele. 560 s. [in Ukrainian].
9. Yaroshenko Sergiy (2021). Kryminalnyi proces: chy isnuye pryncyp zmagalnosti? [Criminal proceedings: is there a principle of adversarial proceedings?]. *Yurydychna gazeta*. № 26 (628). URL: <https://colares.ua/ua/news/kryminalniy-process-chy-isnuye-pryncyp-zmagalnosti> (data zvernennia: 15.12.2021) [in Ukrainian].
10. Shcherbakovskiy, M. G., Shcherbakovska, L. P. (2013). Sostizatelnie nachala privlecheniya eksperta v ugovnom sudoproizvodstve Ukraini [Adversarial beginnings of attracting an expert in the criminal proceedings of Ukraine]. *Ucheniye zapiski Tavricheskogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya «Yuridicheskiye nauki»*. T. 26 (65). № 1. S. 327–330 [in Russian].
11. Kuchynska, O. P. (2009). Problemy zahystu prav poterpilyh v kryminalnomu procesi Ukrainy [Problems of protection of the rights of victims in the criminal process of Ukraine]. *Advokat*. № 5. S. 10–12 [in Ukrainian].
12. Yanovska, O. G. (2013). Osoblyvosti kryminalnyh provadzhen u formi pryvatnogo obvynuvachennya za novym Kryminalnym procesualnym kodeksom Ukrainy [Features of criminal proceedings in the form of private prosecution under the new Criminal Procedure Code of Ukraine]. *Chasopys Kyivskogo universytetu prava*. № 1. S. 242–245 [in Ukrainian].
13. Avdeyeva, G. K. (2021). Misce sudovoyi ekspertyzы u naukovo-tehnichnomu zabezpechenni slidchoi diyalnosti v umovah zmagalnogo kryminalnogo provadgenny [The place of forensic examination in the scientific and technical support of investigative activities in the context of adversarial criminal proceedings]. *Pytannya borotby zi zlochynnistu*. Vyp. 41. S. 88–93 [in Ukrainian].
14. Zeykan, Y. P. (2019). Pro nedopustymy dokazy [On inadmissible evidence]. H. : Faktor. 128 s. [in Ukrainian].

Bazhanyuk Vasyl,

Postgraduate Student

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2708-2168>

ON THE ADVERSARIAL OF THE PARTIES IN CONDUCTING A JUDICIAL EXAMINATION

The article examines the implementation of the adversarial principle in the examination in criminal proceedings. Attention is drawn to the existing contradictions contained in the current Criminal Procedure Code of Ukraine regarding the declared equality of the parties in the collection and submission of evidence to the court. The imperfection of the legal regulation of the procedure of independent involvement of experts by the defense party on contractual terms for examination is stated. Scientific publications are analyzed, where this problem is considered and the actual inequality of the parties is stated. The proposals of scientists on granting lawyers the right to conduct independent investigative actions (detection of objects and documents and their seizure, inspection, interrogation of persons, conducting experimental actions) are evaluated. The purpose of endowing lawyers with such powers is to ensure that they properly prepare competitive (alternative) expertise. The article predicts the negative consequences of giving the defense equal with the prosecution powers to conduct proceedings during the pre-trial investigation. It is stated that giving the defense the right to conduct investigative actions will in fact create two parallel pre-trial investigations. This will make it impossible to establish the truth in criminal proceedings and restore the rights violated by the crime. Attention is drawn to the fact that the parties in criminal proceedings solve competitive problems. The prosecution has the task of identifying the perpetrator and gathering evidence for the court to pass a conviction. The ultimate task of the defense is to have the court acquitted. This goal is achieved by lawyers by identifying procedural errors in the investigation and declaring accusatory evidence inadmissible. Therefore, it is important not to ensure full equality of rights of the parties to criminal proceedings to conduct examinations, but to balance such rights in the light of the tasks they solve. The proposal to grant the defense not only the initiation of the examination, but also the right to exercise legal control over the examination by the prosecution is substantiated. This presupposes the obligatory acquaintance of the suspect in the presence of the defense counsel with the decision of the investigator (prosecutor) on the appointment of an expert examination with the right to file a petition. It must also be the responsibility of the prosecution to acquaint the defense with the expert's opinion and submission to the investigating judge in the event of disagreement or doubt as to the authenticity of the expert's opinion. Procedures for reviewing these procedural documents must be recorded in the relevant protocols certifying compliance with these rights of the defense. It is concluded that with such a legal regulation of the examination procedure, there is no need to independently involve an expert in defense on contractual terms and to spend personal funds on it. To implement these proposals, an improved version of articles 242-244 of the Criminal Procedure Code of Ukraine is proposed.

Key words: gathering evidence; adversarial proceedings; forensic examination; defense; prosecution.

Надіслано до редколегії 10.01.2022
Рекомендовано до публікації 17.01.2022

УДК: 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-146-152>

Денисюк Олександр Олександрович

(Національна академія Державної прикордонної служби

України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0689-5672>

ПОНЯТТЯ СПРИЯННЯ ЗДІЙСНЕННЮ ОПЕРАТИВНО-РОЗШУКОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОПЕРАТИВНИМИ ПІДРОЗДІЛАМИ

Статтю присвячено аналізу поняття «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами». Констатовано, що відсутність закріплення на законодавчому рівні цієї дефініції викликає дискусії серед науковців і практиків та спричиняє проблеми щодо розуміння терміна. На підставі правил гіперо-гіпонімії встановлено, що іменник «сприяння» охоплює більш широкий понятійний простір, ніж іменник «співробітництво», тому перше поняття належить до гіперонімів, а друге виступає як гіпонім. Доведено, що сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами характеризується системою ознак. На основі виокремлених ознак сформульовано визначення: сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності – це гласна та негласна діяльність фізичних і юридичних осіб, яка ґрунтується на вимогах законодавства, полягає у відкритому або конфіденційному наданні короткочасної чи тривалої допомоги оперативним підрозділам у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності.

***Ключові слова:** сприяння; оперативні підрозділи; оперативно-розшукова діяльність.*

Постановка проблеми. Готовність (бажання) громадян допомагати, брати участь у боротьбі з кримінально-протиправними проявами є вагомим аргументом на користь ефективності цього процесу в конкретній державі. Отримання необхідної інформації від людей з давніх часів уважалось одним із найдієвіших видів воєнного мистецтва [1, с. 12]. Незважаючи на розквіт науки й техніки в сучасному світі, допомога людини є невід’ємним складником діяльності будь-якого правоохоронного органу країни.

Чинне законодавство України передбачає участь громадян у боротьбі з кримінальними правопорушеннями. Така участь має назву «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності». Усупереч тому, що термін має юридичне закріплення в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» з 1992 року та широко використовується як у практичній діяльності, так і в науковій літературі, єдиного його визначення ще й досі не сформульовано. Не закріплено дефініцію і в оперативно-розшуковому законодавстві, що викликає дискусії серед науковців і практиків та спричиняє проблеми щодо розуміння поняття. Тому визначення змісту терміна «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності» має важливе значення як для правозастосування, так і з метою дотримання прав та свобод осіб, які здійснюють таке сприяння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Традиційно в теорії оперативно-розшукової діяльності вивченню питань, пов’язаних з інтерпретацією поняття сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності, присвячено багато праць. Зокрема, серед значної кількості наукових статей та дисертацій слід виокремити докторські дисертації В. М. Давидюка

«Концептуальні засади діяльності оперативно-розшукових сил Національної поліції у протидії злочинності», А. М. Кислого «Теоретичні та організаційно-тактичні засади сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності (за матеріалами МВС України)», О. І. Козаченка «Правові, організаційні й тактичні основи негласного співробітництва», В. Є. Тарасенка «Окрема теорія агентурного методу оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ України», С. І. Халимона «Теоретико-прикладні засади конфіденційного співробітництва в органах і установах виконання покарань», Д. М. Цехана «Оперативно-розшукова протидія злочинності у місцях позбавлення волі: теорія і практика», О. В. Шахматова «Агентурна робота в оперативно-розшуковій діяльності (теоретико-правове дослідження)».

Аналізуючи зазначені праці, а також наукові розробки інших фахівців у сфері оперативно-розшукової діяльності, можна констатувати, що ця проблематика ще не повністю досліджена, на сьогодні немає єдиного розуміння поняття «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності».

Метою статті є обґрунтування поняття (дефініції) «сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності». Адже одним із найважливіших завдань дослідника, який намагається пізнати навколишній світ, є побудова системи достовірних знань, що відображають досліджуваний об'єкт у всій його повноті й конкретності [2, с. 151].

Виклад основного матеріалу. Питання формування і використання термінології є, безсумнівно, значущими для будь-якої галузі наукового знання. Особливу роль вони відіграють у юриспруденції. У зв'язку з цим уважаємо за потрібне проаналізувати лексичне значення досліджуваного терміна. Насамперед варто з'ясувати визначення, подані в тлумачних словниках, оскільки словник є джерелом інформації про семантичні параметри та властивості слова, слугує додатковим фактором, який підтверджує наукову достовірність і значимість. Так, у Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела термін «сприяти» тлумачиться як «1) позитивно впливати на що-небудь; створювати відповідні умови для здійснення, виконання, чого-небудь; надавати допомогу в чому-небудь; бути причиною або наслідком виникнення або існування чого-небудь; створювати, викликати бажання виконувати яку-небудь дію; 2) потурати кому-небудь» [3, с. 1377]. «Сприяння» має таке значення: «створення умов для здійснення чого-небудь; допомогу, надання допомоги, підтримки в будь-якій діяльності, якій-небудь справі» [3, с. 1377]. Термін «співробітництво» в цьому ж тлумачному словнику трактується як «спільна діяльність, спільні дії, праця в якій-небудь установі» [3, с. 1367].

Із наведеного тлумачення стає зрозуміло, що термін «сприяння» за змістом є більш широким поняттям, ніж «співробітництво». Сприяння включає в себе співробітництво, що є специфічним видом сприяння, за якого наданням допомоги є виконання спільної роботи.

Словник української мови за редакцією Б. Д. Грінченка подає таке визначення: «сприяти – благопріятствувать, доброжелательствовать, способствовать, содѣйствовать, помогать» [4, с. 190].

Чинний Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – Закон) [5] у ст. 11 «Сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності» передбачив одночасно і «сприяння», і «співробітництво». У ч. 1 ст. 11 визначено, що «органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності зобов'язані сприяти оперативним підрозділам у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності» [5]. Ч. 2 ст. 11 містить поняття «співробітництво» і закріплює, що «за бажанням осіб їх співробітництво з оперативним підрозділом може бути оформлено письмовою угодою з гарантуванням конфіденційності співробітництва». Проте у другому реченні цієї частини зазначається: «Угоду про *сприяння* оперативним підрозділам в оперативно-розшуковій діяльності

може бути укладено з дієздатною особою (курсив мій. – *О. Д.*). Порядок укладання угоди визначається Кабінетом Міністрів України». Законодавець практично вважає ці терміни рівноцінними та вживає їх для характеристики використання у своїй діяльності оперативними підрозділами допомоги окремих громадян.

Проте, на нашу думку, ставити знак рівності між указаними термінами не варто, адже «сприяння» з огляду на тлумачення є цілим, а «співробітництво» – його частиною. На цій підставі доцільно стверджувати, що термін «співробітництво» можна застосовувати лише щодо осіб, які переважно здійснюють якусь професійну діяльність у межах компетенції та посадових обов'язків.

Окрім згаданих термінів, у ст. 11 Закону є таке поняття, як «залучення до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності». У Великому тлумачному словнику сучасної української мови за редакцією В. Т. Бусела термін «залучати» розуміють як «заохочувати, спонукати кого-небудь брати участь у чомусь, включати в якусь роботу. Притягати до якоїсь організації, робити членом чого-небудь. Запрошувати кого-небудь кудись, долучаючи до якоїсь роботи» [3, с. 403]. Хоча «співробітництво» й «залучення» мають багато спільного, але між ними є певна відмінність, яка полягає в тому, що співпрацювати – означає виконувати якусь роботу разом, тобто спільно, тоді як залучення до виконання завдань може передбачати виконання оперативно-розшукових завдань самостійно.

Таким чином, можна припустити, що «сприяння» утворює певну систему (ціле), яка складається з елементів (частин): співробітництво, залучення до виконання завдань.

Використовуючи правила гіперо-гіпонімії (родо-видові відношення в лексико-семантичній системі), варто визнати, що іменник «сприяння» охоплює більш широкий понятійний простір, ніж іменник «співробітництво», а отже перше поняття належить до гіперонімів (тобто є словом із ширшим значенням, яке виражає загальне, родове поняття, назву класу (множини) предметів (властивостей, ознак), а друге виступає як гіпонім (є словом із вузьким значенням, що називає предмет (властивість, ознаку) як елемент класу (множини) [6, с. 206–207].

Суб'єктів сприяння здійсненню оперативно-розшуковій діяльності відповідно до чинного Закону можна розділити на групи та підгрупи. Першу групу формують органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності (мають обов'язок сприяти). До другої групи належать громадяни України, іноземці та особи без громадянства. Ця група осіб, у свою чергу, поділяється на такі підгрупи: особи, які сприяють оперативним підрозділам анонімно; особи, які сприяють оперативним підрозділам гласно, тобто відкрито; особи, які сприяють оперативним підрозділам негласно, тобто на конфіденційній основі, але без укладання угод про співробітництво (негласні позаштатні працівники); особи, які сприяють оперативним підрозділам на конфіденційній основі за умовами укладання угоди про таке співробітництво (негласні штатні працівники).

Вітчизняне законодавство, на відміну від законодавства, яке діяло в минулому (Соборне уложення 1649 р.), не покладає на громадян (фізичних осіб) обов'язок сприяти правоохоронним органам. Наприклад, відповідно до ст. ст. 18–19 глави II Соборного уложення 1649 року: «18. А кто Московского государства всяких чинов люди сведают, или услышат на царское величество в каких людех скоп и заговор, или иной какой злой умысл и им про то извещати государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всея Руси, или его государевым бояром и ближним людем, или в городех воеводам и приказным людем. 19. А будет кто сведав, или услыша на царское величество в каких людех скоп и заговор, или иной какой злой умысл, а государю и его государевым бояром и ближним людем, и в городех воеводам и приказным людем, про то не известит, а государю про то будет ведомо, что он про такое дело ведал, а не известил, и сыщется про то допряма, и его за то казнити смертию безо всякия пощады» [7, с. 341].

Наведений текст Соборного уложення свідчить про прямий обов'язок будь-кого повідомляти про злі наміри проти вельможних представників влади, а за невиконання цього наставляла відповідальність у вигляді смертної кари. У подальшому такий спосіб сприяння видозмінювався і виявився в політичному сиску. Повідомлення про політичні злочини стимулювалися на державному рівні. У разі їх підтвердження особа, яка повідомляла про змову чи запланований бунт, отримувала частину майна заколотників.

Незначний екскурс до історії дає змогу простежити, як саме змінювалося розуміння сприяння органам державної влади за різних часів. І якщо раніше це був обов'язок будь-якої людини, то на сьогодні обов'язок сприяти здійсненню оперативно-розшукової діяльності покладається лише на органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності. Фізичні особи не мають обов'язку сприяти здійсненню оперативно-розшукової діяльності, тобто можуть виконувати це виключно на добровільних засадах. Хоча теоретично такий обов'язок можна вичленити із загальних обов'язків людини та громадянина. Однак прямого закріплення в Конституції України він не має.

На нашу думку, важливо з'ясувати, чому саме мають сприяти як органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, так і фізичні особи.

Отже, для цього необхідно проаналізувати поняття оперативно-розшукової діяльності, дефініцію якого закріплено в Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність», а саме у ст. 2 «Поняття оперативно-розшукової діяльності». Цю діяльність законодавець розуміє як систему гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів.

Наведене тлумачення має недоліки, оскільки не повною мірою розкриває зміст і соціальну спрямованість такої діяльності. Певне доповнення до цього визначення міститься у ст. 1 Закону, у якій зазначено, що завданням оперативно-розшукової діяльності є пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена Кримінальним кодексом України (далі – КК України), розвідувально-підривної діяльності спеціальних служб іноземних держав та організацій з метою припинення правопорушень і в інтересах кримінального судочинства, а також отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства й держави.

Тобто сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності може використовуватися виключно для вирішення таких завдань, як:

- пошук і фіксація фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб та груп, відповідальність за які передбачена КК України;
- пошук і фіксація фактичних даних про розвідувально-підривну діяльність спеціальних служб іноземних держав та організацій (контррозвідувальна діяльність);
- припинення правопорушень в інтересах кримінального судочинства;
- отримання інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства й держави.

Останнє завдання, на нашу думку, частково є функцією оперативно-розшукової діяльності, більш імовірно, це розвідувальне завдання. І коли в попередній редакції Закону у визначенні поняття оперативно-розшукової діяльності поряд із пошуковими заходами містилося слово «розвідувальні», таке завдання було логічним, адже саме розвідка і здійснює збір інформації в інтересах безпеки громадян, суспільства та держави. Проте законодавець, редагуючи Закон після прийняття Закону України «Про розвідку» [8], чомусь саме це положення залишив незмінним.

Отже, оперативно-розшукова діяльність – це система гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів, що здійснюються із застосуванням оперативних та оперативно-технічних засобів. Систему заходів (гласних, негласних) закріплено в ст. 8 Закону

[5]. До гласних заходів належать: опитування осіб за їх згодою, використання їх добровільної допомоги; порушення в установленому законом порядку питання про проведення перевірок фінансово-господарської діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форми власності та осіб, які займаються підприємницькою діяльністю або іншими видами господарської діяльності індивідуально, та участь у їх проведенні; ознайомлення з документами та даними, що характеризують діяльність підприємств, установ та організацій, їх вивчення, за рахунок коштів, що виділяються на утримання підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність; витребування документів та даних, що характеризують діяльність підприємств, установ, організацій, а також спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні кримінального правопорушення, джерело та розміри їх доходів, із залишенням копій таких документів та опису вилучених документів особам, у яких вони витребувані, та забезпечення їх збереження і повернення в установленому порядку; відвідування жилих та інших приміщень за згодою їх власників або мешканців для з'ясування обставин злочину, що готується, а також збір відомостей про протиправну діяльність осіб, щодо яких провадиться перевірка; отримання від юридичних чи фізичних осіб безкоштовно або за винагороду інформації про кримінальні правопорушення, що готуються або вчинені, та про загрозу безпеці суспільства й держави; використання за згодою адміністрації службових приміщень, транспортних засобів та іншого майна підприємств, установ, організацій, а так само за згодою осіб – житла, інших приміщень, транспортних засобів і майна, які їм належать; створення і застосовування автоматизованих інформаційних систем; застосування засобів фізичного впливу, спеціальних засобів та вогнепальної зброї; звернення в межах своїх повноважень із запитами до правоохоронних органів інших держав та міжнародних правоохоронних організацій; безпосереднє проведення або ініціювання проведення кримінального аналізу.

Негласними заходами є: проведення контрольованої поставки й контрольованої та оперативної закупки товарів, предметів та речовин, у тому числі заборонених для обігу, у фізичних та юридичних осіб незалежно від форми власності з метою виявлення та документування фактів протиправних діянь; негласне виявлення та фіксування слідів тяжкого або особливо тяжкого злочину, документів та інших предметів, що можуть бути доказами підготовки або вчинення такого злочину, у тому числі шляхом проникнення та обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи; проведення операцій із контрольованого вчинення відповідних діянь; виконання спеціальних завдань із розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації; здійснення аудіо-, відеоконтролю особи, зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж, електронних інформаційних мереж; накладення арешту на кореспонденцію, здійснення її огляду та виїмки; спостереження за особою, річчю або місцем, а також аудіо-, відеоконтроль місця; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; можливість залучати гласних і негласних штатних та позаштатних працівників; використання конфіденційного співробітництва; створення та використання заздалегідь ідентифікованих (помічених) або несправжніх (імітаційних) засобів.

До змішаних заходів, на нашу думку, можна віднести проведення операцій із захоплення осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, припинення кримінальних правопорушень, розвідувально-підривної діяльності спецслужб іноземних держав, організацій та окремих осіб. Такі заходи можуть проводитися як гласно, так і негласно.

Тож органи державної влади, підприємства, установи, організації незалежно від форми власності, фізичні особи сприяють здійсненню гласних і негласних пошукових та контррозвідувальних заходів. Системний аналіз перерахованих заходів дає можливість визначити, що органи державної влади, підприємства, установи, організації та фізичні

особи можуть брати участь у більшості заходів як особисто, так і надавати допомогу в їх проведенні / підготовці. Сприяння (гласне, негласне, конфіденційне) здійсненню оперативно-розшукової діяльності фізичними особами може відбуватися лише на добровільних засадах, таке сприяння може використовуватися виключно для вирішення завдань оперативно-розшукової діяльності. Використання допомоги органів державної влади, підприємств, установ, організацій та фізичних осіб для вирішення не пов'язаних з оперативно-розшуковою діяльністю завдань забороняється.

Сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності як органами державної влади, підприємствами, установами, організаціями, так і фізичними особами є соціально важливим та необхідним. Розробка проблем сприяння правоохоронним органам у здійсненні оперативно-розшукової діяльності посідає особливе місце у формуванні теорії такої діяльності. Актуальність наукових пошуків у цьому напрямі пояснюється високою латентністю злочинності, високим рівнем корумпованості, створенням системи захисту злочинного бізнесу. Так, негативні процеси вказують на потребу подальшого вдосконалення сприяння правоохоронним органам шляхом розвитку теорії конфіденційного співробітництва [9].

Узагальнюючи теоретичні напрацювання, вважаємо, що сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності оперативними підрозділами Держприкордонслужби, як правило, характеризується низкою ознак:

- поділяється на гласне та негласне;
- ґрунтується на конституційних правах і свободах фізичних та юридичних осіб;
- є соціально корисною діяльністю, яка закріплена на рівні законодавства;
- застосовується виключно з метою виконання завдань оперативно-розшукової діяльності;
- може бути короткочасним та тривалим: короткочасне сприяння реалізується як без будь-якого юридичного оформлення, так і з оформленням відповідних документів; тривале сприяння здійснюється відповідно до вимог відомчих нормативно-правових актів з укладанням трудової угоди або без неї;
- фізичні та юридичні особи, що здійснюють сприяння оперативно-розшуковій діяльності, перебувають під захистом держави, мають визначені соціальні та правові гарантії.

Висновки. Наведені ознаки дають змогу сформулювати визначення досліджуваного поняття: сприяння здійсненню оперативно-розшукової діяльності – це гласна та негласна діяльність фізичних і юридичних осіб, яка ґрунтується на вимогах законодавства, полягає у відкритому або конфіденційному наданні короткочасної чи тривалої допомоги оперативним підрозділам у вирішенні завдань оперативно-розшукової діяльності.

Список використаних джерел

1. Нечипоренко О. Сунь-Цзы: «Шпион – сокровище для государства». *Служба безпеки: новості розвідки и контррозвідки*. 1993. № 4. С. 12–13.
2. Кирилов В. И. Логика познания сущности : монографія. Москва : Высшая школа, 1980. 175 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь : Перун, 2005. Т. VIII. 1728 с.
4. Словник української мови : в 4-х т. / упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 4. 563 с.
5. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України № 2135-ХІІ від 18 лют. 1992 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
6. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства : підручник. 2-ге вид. Київ : ВЦ «Академія», 2008. 368 с.
7. Тихомиров М. Н., Епифанов П. П. Соборное уложение 1649 года. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 1961. 444 с.

8. Про розвідку : Закон України від 17.09.2020 № 912-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (дата звернення: 30.01.2022).

9. Халимон С. І. Теорія конфіденційного співробітництва. *Соціальна робота як чинник гуманізації суспільного буття: український та міжнародний досвід* : тези доповідей та виступів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 3–4 грудня 2010 р.). Чернігів : ЧДІЕУ, 2011. С. 192–194.

References

1. Nechiporenko, O. (1993). Sun'-Czy: «SHpion – sokrovishche dlya gosudarstva» [Sun Tzu: “A spy is a treasure for the state”]. *Sluzhba bezopasnosti: novosti razvedki i kontrrazvedki*. № 4. S. 12–13 [in Russian].

2. Kirilov, V. I. (1980). Logika poznaniya sushchnosti : monografiya [The logic of cognition of essence]. Moskva : Vysshaya shkola. 175 s. [in Russian].

3. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Large explanatory dictionary of the modern Ukrainian language] / uklad. ta holov. red. V. T. Busel. Kyiv; Irpin : Perun, 2005. T. VIII. 1728 s. [in Ukrainian].

4. Slovnyk ukrainskoi movy : v 4-kh t. / upor. z dod. vlas. materialu B. Hrinchenko [Dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Vyd-vo Akademii nauk Ukrainskoi RSR, 1958. Tom 4. 563 s. [in Ukrainian].

5. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist : Zakon Ukrainy № 2135-12 vid 18 liut. 1992 r. [On operational and investigative activities : Law of Ukraine] *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 22. St. 303 [in Ukrainian].

6. Kocherhan, M. P. (2008). Vstup do movoznavstva [Introduction to Linguistics] : pidruchnyk. 2-he vyd. Kyiv : VTs «Akademii». 368 s. [in Ukrainian].

7. Tihomirov, M. N., Epifanov, P. P. (1961). Sobornoe ulozhenie 1649 goda [Cathedral Code of 1649]. Moskva : Izd-vo Mosk. un-ta, 1961. 444 s.

Tykhomyrov M. N., Epyfanov P. P. Sobornoe ulozhenye 1649 hoda. [Cathedral Code of 1649] Moskva., Yzd-vo Mosk. un-ta, 1961. 444 s. [in Russian].

8. Pro rozvidku : Zakon Ukrainy vid 17.09.2020 № 912-9 [About intelligence : Law of Ukraine]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/912-20#Text> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].

9. Khalymon, S. I. (2011). Teoriia konfidentsiinoho spivrobitnytstva [Theory of confidential cooperation]. *Sotsialna robota yak chynnyk humanizatsii suspilnoho buttia: ukrainskyi ta mizhnarodnyi dosvid* : tezy dopovidei ta vystupiv Mizhnarodnoi nauково-praktychnoi konferentsii (m. Chernihiv, 3–4 hrudnia 2010 r.). Chernihiv : ChDIEU. S. 192–194 [in Ukrainian].

Denysiuk Oleksandr

(National Academy of the State Border Guard Service of Ukraine
named after Bohdan Khmelnytskyi, Khmelnytskyi)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0689-5672>

THE CONCEPT OF ASSISTANCE IN THE IMPLEMENTATION OF OPERATIONAL AND INVESTIGATIVE ACTIVITY BY OPERATIONAL UNITS

The article analyses of the concept of assistance in the implementation of operational and investigative activity by operational units. It has been stated that the absence at the legislative level of the definition of “assistance in the implementation of operational and investigative activity” causes discussions among scientists and practitioners as well as problems in understanding its scope. Using the rules of hypero-hyponymy (genus-species relations in the lexical-semantic system) it has been established that the noun “assistance” covers a wider conceptual space than the noun “cooperation”, and therefore the first refers to hyperonyms (a word with a broader meaning that expresses a general, generic concept, the name of a class (set) of objects (properties, features), and the second – as a hyponym (a word with a narrower meaning, which names an object (property, feature) as an element of a class (set)). It has been proved that the assistance to the operational and investigative activity by operational units is characterized by a system of features, which includes: assistance in the implementation of operational and investigative activities is divided into public and covert; assistance in the implementation of operational and investigative activities follows from the constitutional rights and freedoms of individuals and legal entities; assistance in the implementation of operational and investigative activities is a socially useful activity, which is enshrined in law; assistance in the implementation of operational and investigative activities is used solely for the purpose of performing tasks of operational and investigative activities; assistance in the implementation of operational and investigative activities may be short-term and long-term; short-term assistance in the implementation of operational and investigative activities can be implemented without any legal registration and with preparation of relevant documents; long-term assistance in the implementation of operational and investigative activities is usually carried out with or without an employment agreement; individuals and legal entities that promote operational and investigative activities are under the protection of the state, have certain social and legal guarantees.

Key words: assistance; operational units; operational and investigative activities.

Надіслано до редколегії 16.02.2022

Рекомендовано до публікації 21.02.2022

УДК: 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-153-160>

Кметь Олена Олександрівна,

ад'юнкт

(Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-2493>

СТАН НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОГО ТА ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ОСІБ, ЯКІ НАДАЮТЬ ДОПОМОГУ ОПЕРАТИВНИМ ПІДРОЗДІЛАМ НА КОНФІДЕНЦІЙНІЙ ОСНОВІ

Статтю присвячено аналізу стану вітчизняних і зарубіжних наукових досліджень із проблемних питань соціального та правового захисту осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам на конфіденційній основі. Узагальнено напрацювання в цій галузі та визначено перспективні напрями подальшого вдосконалення роботи щодо надійного соціального й правового захисту учасників оперативно-розшукової діяльності у сфері здійснення конфіденційного співробітництва в оперативних підрозділах Державної прикордонної служби України. Доведено, що проблеми соціального та правового захисту осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам Держприкордонслужби, потребують більш широкого висвітлення у спеціальній літературі. Належне наукове обґрунтування змін та доповнень до оперативно-розшукового законодавства сприятиме підвищенню ефективності протидії всім видам протиправної діяльності в Україні, зокрема, на державному кордоні.

Ключові слова: конфіденційне співробітництво; оперативні підрозділи; оперативно-розшукова діяльність; соціальний і правовий захист; конфідент; правоохоронний орган.

Постановка проблеми. Незважаючи на постійне підвищення матеріально-технічного забезпечення оперативних підрозділів, конфіденційне співробітництво громадян залишається основним інструментом боротьби зі злочинністю.

Як слушно зауважує О. Бандурка, більшість злочинів неможливо виявити, розкрити чи розслідувати без залучення окремих осіб до виконання оперативно-розшукових завдань. Криміналізація всіх основних сфер соціально-економічного життя, підвищення організованості й озброєння злочинців визначають дедалі більше загострення їх конфронтації із правоохоронною системою [1, с. 23]. Повністю погоджуючись із науковцем, варто зазначити, що одним із важливих чинників, який сприяє активності громадян у протидії протиправній діяльності та забезпечує ефективність такого співробітництва, є гарантований державою належний рівень їхнього соціального та правового захисту.

Тому мета статті полягає в тому, щоб на основі наявних на сьогодні результатів наукових напрацювань у сфері соціального та правового захисту конфідентів обґрунтувати необхідність проведення додаткових досліджень для подальшого вдосконалення загальнодержавної системи надійного убезпечення осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності, задля ефективного використання інституту конфіденційного співробітництва у протидії кримінальним правопорушенням на державному кордоні України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремим теоретичним і практичним питанням конфіденційного співробітництва, зокрема і проблемам соціального та правового захисту осіб, які залучаються до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД), у різні роки присвячували свої роботи вітчизняні науковці. Так, історичні процеси становлення та розвитку конфіденційного співробітництва з правоохоронними органами розглядалися в публікаціях О. Бандурки, О. Войтюка, І. Воронова, О. Піджаренка, В. Тарасенка, Р. Тарасенка, О. Ярмиша та інших. Особливості організації негласної роботи в установах виконання покарань досліджували такі вітчизняні вчені, як І. Баглай, В. Голубець, В. Захаров, Н. Філіпенко, С. Халимон, Д. Цехан. Теоретичні засади організації та здійснення конфіденційного співробітництва в органах Міністерства внутрішніх справ висвітлено у працях С. Албула, Г. Бірюкова, М. Грібова, Є. Дідоренка, О. Долженкова, В. Євтушка, А. Кислого, О. Козаченка, В. Матвійчука, В. Некрасова, Д. Никифорчука, Е. Рижкова, І. Сервецького, М. Стащак, С. Тагієва, В. Усенка, Ю. Черкасова, О. В. Шахматова, В. Шендрика, І. Шинкаренка, О. Юрченка.

Деякі аспекти цієї проблеми під час дослідження загальних категорій захисту учасників ОРД та визначення актуальності викликів і загроз для Держприкордонслужби вивчали та продовжують вивчати такі науковці, як С. Андрусенко, В. Білецький, Х. Босак, М. Букін, Ю. Волошин, В. Глазков, О. Горбачов, О. Гриньків, В. Давидюк, І. Дмитрієв, В. Зьолка, Д. Каблов, О. Кириченко, О. Кіреєва, В. Колосков, А. Ляш, Г. Магась, В. Макарчук, А. Орлеан, В. Ортинський, О. Остапенко, В. Половніков, А. Притула, П. Серебрянський, Д. Сергєєв, А. Суббота, М. Тимчаль, О. Царенко та інші.

Виклад основного матеріалу. Насамперед варто наголосити, що питанням соціального та правового захисту осіб, залучених до конфіденційного співробітництва, постійно приділяється увага з боку і науковців, і законодавця. Так, держава гарантує соціально-правовий захист особам, які співпрацюють з оперативними підрозділами (ст. 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2]). Проте практична сторона реалізації закріпленого положення про захист державою особи, яка залучається до виконання завдань ОРД, викликає суттєві труднощі, що виникають під час залучення до конфіденційного співробітництва в оперативних підрозділах, які протидіють протиправним проявам у сфері безпеки державного кордону.

Комплексне та всебічне вивчення теоретичних і прикладних засад конфіденційного співробітництва в оперативних підрозділах зумовлює необхідність аналізу стану їх наукової розробки як вітчизняними, так і зарубіжними вченими, які проводили свої дослідження в зазначеній галузі. Такий аналіз дає можливість узагальнити досягнуті результати та визначити основні напрями вдосконалення діяльності оперативних підрозділів Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ) у сфері здійснення конфіденційного співробітництва.

Оперативно-розшукове законодавство передбачає, що особа, яка залучається до виконання завдань ОРД, має бути під соціальним і правовим захистом держави. Основу правового статусу конфідента становлять Конституція України [3], Кримінальний процесуальний кодекс України [4], Кримінальний кодекс України [5], закони України «Про оперативно-розшукову діяльність» [2], «Про Державну прикордонну службу України» [6], «Про державну таємницю» [7], «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» [8] та інші нормативно-правові акти, що перебувають як у відкритому, так і в обмеженому доступі. Принцип соціального та правового захисту особи, що співпрацює з оперативним підрозділом, ґрунтується на конституційних положеннях про права і свободи людини та громадянина.

Після прийняття 18 лютого 1992 року Верховною Радою Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (далі – Закон) конфіденційне співробітництво посіло важливе місце в правоохоронній системі. Як зауважив М. Корчовий, цей Закон із таємної, закритої діяльності перетворив конфіденційне співробітництво на складну, різнобічну форму діяльності держави у сфері протидії злочинності, зміст якої становлять дії, що охоплюють різноманітні за своєю сутністю правовідносини (державно-правові, адміністративно-правові, організаційно-управлінські, трудові, фінансові, соціально-правового захисту, у сфері інформаційної діяльності тощо) та заходи, спрямовані на створення умов, надання допомоги у виконанні завдань протидії зі злочинності, забезпечення ефективності роботи осіб, які здійснюють конфіденційне співробітництво, використання отриманих від них відомостей у правоохоронній діяльності, а також дотримання законності та забезпечення безпеки осіб, які залучаються до виконання завдань ОРД [9, с. 67–68].

Досліджуючи історію зародження співробітництва громадян з органами державної влади в інтересах боротьби зі злочинністю, історичні аспекти становлення правового інституту конфіденційного співробітництва, В. Тарасенко та Р. Тарасенко у своїй колективній монографії «Інститут конфіденційного співробітництва в оперативно-розшуковому праві» (2009) окреслили чотири етапи становлення та розвитку конфіденційного співробітництва громадян з органами державної влади [10]. Крім того, науковцями було розглянуто правові засади здійснення конфіденційного співробітництва осіб з оперативними підрозділами за сучасних умов, їх місце та значущість у правовій системі боротьби зі злочинністю, а також виділено напрями подальшого врегулювання зазначеного інституту.

Проаналізувавши ставлення пересічних українців до питань конфіденційного співробітництва з оперативними підрозділами, зазначені вчені дійшли висновку, що сучасне українське суспільство переживає глибоку кризу моралі, яка проявляється в недовірі громадян до державних органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю. Низький рівень правової культури, правовий нігілізм, корупція, низька виконавча дисципліна, порушення законності, прав і свобод людини викликають глобальне небажання громадян брати участь у боротьбі зі злочинністю [10, с. 53–54].

У дослідженні зроблено спробу визначити пріоритетні напрями подальшого вдосконалення інституту конфіденційного співробітництва, до яких авторський колектив відносить: проблеми державного захисту конфідентів у кримінальному судочинстві; правові аспекти захисту персональних даних під час здійснення конфіденційного співробітництва; вікові питання конфіденційного співробітництва; дотримання прав людини та громадянина у процесі здійснення конфіденційного співробітництва; проблемні питання соціального захисту конфіденційного співробітництва.

Варто погодитися із С. Андрусенком стосовно того, що найбільш складними з моральних позицій є проблеми залучення осіб до конфіденційного співробітництва з органами, які проводять ОРД, проблеми їх соціального й правового захисту, проблеми залучення до конфіденційного співробітництва різних категорій осіб, у тому числі осіб, що займають певне посадове становище, проблеми охорони прав і свобод як самих конфідентів, так і осіб, із якими їм доведеться працювати, вирішуючи завдання ОРД [11, с. 64].

Слушно зауважив В. Давидюк, що проблеми убезпечення конфідентів не обмежуються лише питаннями їх соціального захисту, а й мають включати захисні механізми, які в тій чи іншій формі повинні застосовуватися до конфідентів, адже останні є особами, діяльність яких пов'язується з високим рівнем ризику. На думку науковця, «важливим моментом організації роботи з конфідентами є питання забезпечення їх безпеки вже після завершення співробітництва з правоохоронними органами. Це питання не є другорядним, особливо враховуючи його залежність від політичної обстановки в країні.

Українська історія вже зазнавала часів, коли відомості про конфідентів з різних причин ставали надбанням суспільства: через зміни політичної кон'юнктури, зраду службових інтересів особами, яким ці відомості були довірені для виконання поставлених завдань, недбалість тощо. Тобто є достатні підстави говорити про існування потенційної загрози для конфідентів, які з тих чи інших причин припинили співробітництво з правоохоронними органами. У чинному законодавстві (ст. 13 Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність») не передбачено захисту таких осіб» [12, с. 100].

Ці погляди поділяє І. Дмитрієв, який зазначає, що «на законодавчому рівні необхідно передбачити обов'язок оперативних підрозділів гарантувати конфіденційність діяльності осіб, які сприяють правоохоронним органам у вирішенні завдань ОРД, а також передбачити заходи відповідальності осіб, які допускають розшифрування відомостей про негласних працівників, способи отримання ними інформації» [13, с. 202]. Також нам імпонує думка науковця, що вчинення конфідентом кримінального правопорушення не є підставою для повідомлення уповноваженому прокурору відомостей про те, що ця особа є або була конфідентом. Учинення протиправного діяння взагалі не є підставою для оприлюднення відомостей про особу як про конфідента [13, с. 203].

Правила застосування заходів безпеки закріплено законодавцем, але на сьогодні чіткого механізму їх реалізації немає. Тому потреба подальшого вдосконалення законодавства України у сфері забезпечення безпеки є актуальною та своєчасною, зважаючи на те, що застосування заходів забезпечення безпеки дає позитивні результати, зміцнює довіру громадян та заохочує допомагати в боротьбі з правопорушеннями.

М. Річ у своїх дослідженнях на підставі аналізу справ, де конфіденти постраждали за свою діяльність від рук злочинців, урахувавши розвиток комп'ютерних технологій і появу великої кількості джерел інформації про негласну роботу правоохоронних органів, схиляється до думки про необхідність посилення захисту негласного апарату шляхом проведення навчання щодо особливостей їх роботи, тому що нині такі заходи майже не проводяться [14, с. 731, 744].

На сьогодні з метою забезпечення безпеки конфідентів є потреба внесення змін та доповнень до законодавства щодо дотримання принципу конспірації, тобто нерозголошення відомостей про конфідентів та їхніх близьких родичів, адже діяльність осіб, з якими встановлено негласне чи конфіденційне співробітництво, тісно пов'язана із загрозою їхньому життю, здоров'ю та майну під час виконання завдань із протидії злочинності.

Вагоме значення для висвітлення порушеної проблеми має докторська дисертація О. Шахматова «Агентурна робота в оперативно-розшуковій діяльності (теоретико-правове дослідження російського досвіду)» (2005). Дослідивши поняття і суть сприяння громадян органам, які здійснюють ОРД, науковець зробив висновок, що питання залучення громадян до сприяння таким органам є надзвичайно важливими в умовах протидії зростанню злочинних проявів, але недостатньо науково розробленими й урегульованими на законодавчому рівні [15, с. 158]. О. Шахматов зазначає, що агентурний метод є формою реалізації права органів, які здійснюють ОРД, на залучення до підготовки та проведення оперативно-розшукових заходів окремих осіб на негласній основі, а громадяни мають можливість використовувати право на захист своїх прав від злочинних посягань [15, с. 390]. Проаналізувавши моральні проблеми конфіденційної роботи у своєму дисертаційному дослідженні, автор резюмує, що в роботі органів, які здійснюють ОРД, наявні проблеми не тільки правового, а й морального характеру, особливо в питанні залучення громадян до негласного співробітництва [15, с. 245].

Дослідженню прав громадян, залучених до конфіденційної співпраці, приділяли увагу В. Багрій та В. Луцик. Вони визначили такі права конфідентів: одержувати від

працівників правоохоронних органів роз'яснення про свої завдання, права та обов'язки; знати правові наслідки своїх дій під час виконання завдань, у тому числі передбачені кримінальним законодавством; знати обставини, що виключають злочинний характер діяння; відмовлятися від виконання завдань, які, на їхню думку, суперечать закону або можуть нести загрозу для їхнього здоров'я чи життя; укласти контракт про конфіденційну співпрацю, зокрема такий, що передбачає можливість включення періоду їх співпраці як основного роду занять до трудового стажу, що дає право на отримання пенсії; використовувати з метою конспірації документи, які зашифровують особу; одержувати винагороду та інші компенсації, у тому числі обумовлені контрактом; одержувати у встановленому порядку кошти на відшкодування матеріальних витрат, понесених ними під час виконання завдань, а також компенсації за шкоду, спричинену їх здоров'ю або нанесену їх майну у зв'язку зі співпрацею; оскаржувати неправомірні дії правоохоронного органу або його працівника [16, с. 119–120].

Наведений авторами перелік прав конфідентів повністю розкриває їх правовий статус. На жаль, чинне оперативно-розшукове законодавство не передбачає навіть третини таких прав. Немає їх закріплення і на рівні відомчих нормативно-правових актів. Зазначене свідчить про необхідність удосконалення цього напрямку правового регулювання діяльності оперативно-розшукових підрозділів.

Найпростішим рішенням у цій ситуації, на нашу думку, могло б стати внесення відповідних змін до чинного кримінально-процесуального законодавства та оперативно-розшукового законодавства.

Наприклад, М. Грібов та О. Козаченко з метою забезпечення системності механізму правового регулювання негласного співробітництва вносять пропозиції щодо запровадження змін і доповнень до законодавства. Опрацьовуючи зміст таких змін і доповнень, вони використовують два підходи. Перший (тактичний) передбачає розроблення пропозицій з огляду на сучасний стан законодавчого регулювання ОРД та кримінального процесу, внесення змін і доповнень конкретно щодо негласного співробітництва. Другий (стратегічний) визначає розроблення пропозицій щодо врегулювання питань негласного співробітництва в контексті реформування законодавчого регулювання ОРД та досудового розслідування [17, с. 15].

В. Давидюк пропонує внести зміни до чинного кримінального, оперативно-розшукового та кримінального процесуального законодавства. Зокрема, пропонує доповнити ст. 43 Кримінального кодексу України нормою, що поширювала б права осіб, які відповідно до закону виконували спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації; конфідентів, які сприяють правоохоронним органам у попередженні та/або розслідуванні тяжкого чи особливо тяжкого злочину [12, с. 102].

О. Горбачов з метою вдосконалення інституту забезпечення безпеки осіб, залучених до виконання завдань ОРД під час негласного й конфіденційного співробітництва, пропонує запровадити в Кримінальному процесуальному кодексі України окремий розділ під назвою «Забезпечення безпеки осіб, залучених до виконання завдань ОРД під час негласного і конфіденційного співробітництва» [17, с. 102].

Подібні підходи поки що не знайшли свого застосування у вітчизняній правовій системі. Уважаємо, що законодавче закріплення прав осіб, які сприяють оперативним органам, не лише дозволить конкретизувати правовий статус конфіденційного співробітника, а й сприятиме покладенню на державу зобов'язань щодо створення належних умов правової охорони конфідента. Звісно ж, що у зв'язку з цим державні гарантії необхідно розглядати як основну частину правового статусу конфіденційного співробітника.

Висновки. На підставі викладеного слід зазначити, що суттєві напрацювання науковців у галузі юриспруденції, психології та державного управління дають підстави стверджувати, що досліджуване питання соціального й правового захисту конфідентів становить значний інтерес для теорії та практики, проте є недостатньо вивченим, а отже потребує більш глибокого осмислення та дослідження.

Очевидно, що позитивне вирішення проблем соціального та правового захисту особи, яка залучається до виконання завдань ОРД оперативними підрозділами ДПСУ, створення механізму правового регулювання захисту конфідентів шляхом внесення змін і доповнень до законодавства щодо негласного співробітництва сприятиме підвищенню ефективності протидії всім видам протиправної діяльності на державному кордоні.

Варто зауважити, що деякі аспекти конфіденційного співробітництва не можуть бути дослідженими у відкритій публікації через те, що переважна більшість проблемних питань має характер державної таємниці, і тому потребує висвітлення у виданнях з грифом обмеженого доступу.

Перспективи подальших розвідок полягають у необхідності здійснення системного аналізу проблем соціального та правового захисту осіб, які надають допомогу оперативним підрозділам у сфері прикордонної безпеки, та розробці пропозицій щодо шляхів їх вирішення.

Список використаних джерел

1. Бандурка А. М., Горбачев А. В. Оперативно-розсыскная деятельность: правовой анализ : науч.-практ. пособие. Киев : РИО МВД Украины, 1994. 160 с.
2. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18.02.1992 № 2135-ХІІ. Дата оновлення: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 30.01.2022).
3. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 30.01.2022).
4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 12.04.2012 № 4651-VI. Дата оновлення: 05.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. Дата оновлення: 05.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
6. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. Дата оновлення: 15.12.2021. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15> (дата звернення: 30.01.2022).
7. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-ХІІ. Дата оновлення: 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (дата звернення: 30.01.2022).
8. Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві : Закон України від 23.12.1993 р. № 3782-ХІІ. Дата оновлення: 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (дата звернення: 30.01.2022).
9. Корчовий М. Проблеми правовідносин у процесі конфіденційного співробітництва оперативних підрозділів ОВС з громадянами. *Вісник Академії управління МВС*. 2008. № 1–2. С. 66–73.
10. Тарасенко В. Є., Тарасенко Р. В. Інститут конфіденційного співробітництва в оперативно-розшуковому праві : монографія. Луганськ : РВВ ЛДУВС, 2009. 176 с.
11. Андрусенко С. В. Морально-етичні питання конфіденційного співробітництва. *Актуальні проблеми оперативно-розшукової діяльності з протидії організованій злочинності* : матер. Міжнар. наук.-практ. Інт.-конфер. (м. Одеса, 28 квітня 2017 р.). Одеса : ОДУВС, 2017. С. 112.
12. Давидюк В. Окремі аспекти забезпечення безпеки конфіденційного співробітництва осіб із правоохоронними органами. *Вісник ХНУВС*. 2019. № 2 (85). С. 95–104.
13. Дмитрієв І. Проблеми правового регулювання агентурної роботи оперативних підрозділів податкової міліції. *Форум права*. 2012. № 2. С. 196–204.
14. Rich M. L. Coerced Informants and Thirteenth Amendment Limitations on the Police-Informant Relationship. *Santa Clara Law Review*. 2010. Vol. 50, No. 3. P. 681–745.
15. Шахматов А. В. Агентурная работа в оперативно-розсыскной деятельности (теоретико-правовое исследование российского опыта) : дис. ... доктора. юрид. наук : 12.00.09. С-Пб, 2005. 438 с.
16. Багрій М. В., Луцик В. В. Процесуальні аспекти негласного отримання інформації: вітчизняний та зарубіжний досвід : монографія. Харків : Право, 2017. 376 с.

17. Грібов М. Л., Козаченко О. І. Шляхи вдосконалення правового регулювання негласного співробітництва. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 8–18.
18. Горбачов О. В. Правовий аналіз забезпечення безпеки осіб, залучених до виконання завдань оперативно-розшукової діяльності під час негласного і конфіденційного співробітництва. *Форум права*. 2017. № 5. С. 99–105.

References

1. Bandurka, A. M., Gorbachev, A. V. (1994). *Operativno-rozysknaia deiatel'nost': pravovoi analiz : nauch.-prakt. posobie* [Operational-investigative activity: legal analysis]. Kiev : RIO MVD Ukrainy. 160 s. [in Russian].
2. Pro operativno-rozshukovu diialnist : Zakon Ukrainy vid 18.02.1992 № 2135-12 [On operational and investigative activities : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
3. Konstytutsiia Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 № 254k/96-VR [Constitution of Ukraine]. Data onovlennia: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 12.04.2012 № 4651-6 [Criminal Procedural Code of Ukraine]. Data onovlennia: 05.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
5. Kryminalnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 № 2341-3 [Criminal Code of Ukraine]. Data onovlennia: 05.01.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
6. Pro Derzhavnu prykordonnu sluzhbu Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 03.04.2003 № 661-4 [On State Border Guard Service of Ukraine : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 15.12.2021. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/661-15> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
7. Pro derzhavnu taiemnytsiu : Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 № 3855-12 [On state secret : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
8. Pro zabezpechennia bezpeky osib, yaki berut uchast u kryminalnomu sudochynstvi : Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 782-12 [On ensuring the safety of persons involved in criminal proceedings : Law of Ukraine]. Data onovlennia: 24.11.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3782-12> (data zvernennia: 30.01.2022) [in Ukrainian].
9. Korchovyi, M. (2008). Problemy pravovidnosyn u protsesi konfidentsiinoho spivrobitnytstva operativnykh pidrozdiliv OVS z hromadianamy [Problems of legal relations in the process of confidential cooperation of operational units of the police with citizens]. *Visnyk Akademii upravlinnia MVS*. № 1–2. S. 66–73 [in Ukrainian].
10. Tarasenko, V. Ye., Tarasenko R. V. (2009). *Instytut konfidentsiinoho spivrobitnytstva v operativno-rozshukovomu pravi : monohrafiia* [Institute of Confidential Cooperation in Investigative Law]. Luhansk : RVV LDUVS. 176 s. [in Ukrainian].
11. Andrusenko, S. V. (2017). Moralno-etychni pytannia konfidentsiinoho spivrobitnytstva [Moral and ethical issues of confidential cooperation]. *Aktualni problemy operativno-rozshukovoi diialnosti z protydii orhanizovanii zlochynnosti* : mater. Mizhnar. nauk.-prakt. Int.-konfer. (m. Odesa, 28 kvitnia 2017 r.). Odesa : ODUVS. S. 112 [in Ukrainian].
12. Davydiuk, V. (2019). Okremi aspekty zabezpechennia bezpeky konfidentsiinoho spivrobitnytstva osib iz pravookhoronnyimi orhanamy [Some aspects of ensuring the security of confidential cooperation of persons with law enforcement agencies]. *Visnyk KhNUVS*. № 2 (85). S. 95–104 [in Ukrainian].
13. Dmytriiev, I. (2012). Problemy pravovoho rehuliuвання ahenturnoi roboty operativnykh pidrozdiliv podatkovoi militsii [Problems of legal regulation of intelligence work of operational units of the tax police]. *Forum prava*. № 2. S. 196–204 [in Ukrainian].
14. Rich M. L. Coerced Informants and Thirteenth Amendment Limitations on the Police-Informant Relationship. *Santa Clara Law Review*. 2010. Vol. 50, No. 3. P. 681–745.
15. SHahmatov, A. V. (2005). Agenturnaya rabota v operativno-rozysknoj deiatel'nosti (teoretiko-pravovoe issledovanie rossijskogo opyta) : dis. ... doktora yurid. nauk : 12.00.09 [Agency work in operational and investigative activities (theoretical and legal study of the Russian experience)]. S-Pb. 438 s. [in Russian].
16. Bahrii, M. V., Lutsyk, V. V. (2017). Protseualni aspekty nehlasnogo otrymannia informatsii: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid : monohrafiia [Procedural aspects of covert obtaining of information: domestic and foreign experience]. Kharkiv : Pravo. 376 s. [in Ukrainian].
17. Hribov, M. L., Kozachenko, O. I. (2020). Shliakhy vdoskonalennia pravovoho rehuliuвання nehlasnoho spivrobitnytstva [Ways to improve the legal regulation of covert cooperation]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav*. № 2. S. 8–18 [in Ukrainian].

18. Horbachov, O. V. (2017). Pravovy analiz zabezpechennia bezpeky osib, zaluchenykh do vykonannia zavdan operativno-rozshukovoi diialnosti pid chas nehlasnoho i konfidentsiinoho spivrobitnytstva [Legal analysis of security of persons involved in the implementation of operational and investigative activities during covert and confidential cooperation]. *Forum prava*. № 5. S. 99–105 [in Ukrainian].

Kmet Olena,
Postgraduate Student
(National Academy of the State Border
Guard Service of Ukraine named after Bohdan Khmelnytskyi,
Khmelnytskyi)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2269-2493>

**STATE OF SCIENTIFIC RESEARCH ON SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF PERSONS
WHO PROVIDE ASSISTANCE TO OPERATIONAL DEPARTMENTS ON A CONFIDENTIAL BASIS**

The article is devoted to the analysis of the state of scientific research on problematic issues of social and legal protection of persons who provide assistance to operational units on a confidential basis, conducted by domestic and foreign scientists. The analysis of various scientific approaches of some scientists to the issue of security of confidants is carried out, their variants of the decision of the given problem are considered. The achievements in this area are summarized and promising areas for further improvement of reliable social and legal protection of participants in operational and investigative activities in the field of confidential cooperation in operational units of the State Border Guard Service of Ukraine. It is proved that the problems of social and legal protection of the axis, which provide assistance to the operational units of the State Border Guard Service of Ukraine, need more extensive coverage in the special scientific literature. The author outlines the regulatory framework that forms the basis of the legal status of the confidant in particular; the Constitution of Ukraine, the Criminal Procedure and Criminal Codes, the Law of Ukraine “On operational and investigative activities” and other regulations. Emphasis is placed on the fact that the issue of ensuring the protection of this category of persons needs a separate consolidation at the legislative level. In this regard, government guarantees should be considered as a major part of the legal status of a confidential employee. Proper scientific substantiation of changes and additions to the operational and investigative legislation will help increase the effectiveness of combating all types of illegal activities in Ukraine in general and at the state border in particular. At the same time, making appropriate changes to the current criminal procedure and operational-search legislation will have a positive impact on the successful implementation of certain tasks in the implementation of the Integrated Border Management Strategy until 2025, approved by the Cabinet of Ministers of Ukraine on 24.07.2019 № 687-r.

Key words: confidential cooperation; operative subdivisions; operative-search activity; social and legal protection; confidant; law enforcement body.

Надіслано до редколегії 07.02.2022
Рекомендовано до публікації 11.02.2022

УДК: 343.98

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-161-168>

Кубарєв Іван Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент

(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1053-9758>

ТАКТИЧНА ОПЕРАЦІЯ «ЗБІР ВІДОМОСТЕЙ НА МІСЦІ ВИЯВЛЕННЯ ТРУПА»

У статті розглянуто тактичну операцію «Збір відомостей на місці виявлення трупа» як ефективну форму взаємодії слідчого та оперативних підрозділів на початковому етапі розслідування вбивств. Обґрунтовано коректну назву операції, розкрито її структуру. Надано характеристику окремим складовим тактичної операції, зокрема: рекогносцировці, опитуванню громадян, обстеженню місцевості за межами місця події.

Ключові слова: розслідування вбивств; взаємодія слідчого та оперативних підрозділів; тактична операція; огляд місця події; розшукові заходи.

Постановка проблеми. Охорона життя людини, як найвищої соціальної цінності, є одним із головних завдань держави. Це вимагає від правоохоронних органів безперервної активізації протидії злочинності, і зокрема у таких її особливо тяжких проявах, як вбивства. Важливим напрямом протидії зазначеним злочинам є їх ефективне розслідування, без якого неможливе справедливе покарання винних та вирішення інших завдань кримінального судочинства. У той же час розслідування вбивств, й особливо вчинених в умовах неочевидності, викликає значні труднощі і, що є загальновизнаним, неможливе без належної взаємодії слідчого та оперативних підрозділів. Передусім це стосується початкового етапу розслідування вбивств, помилки та прорахунки якого вкрай тяжко виправити на наступних етапах. Тому подальше вдосконалення взаємодії слідчого та оперативних підрозділів на початковому етапі розслідування вбивств залишається актуальним науковим завданням, перспективним напрямом вирішення якого є розвиток та вдосконалення концепції тактичних операцій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми тактичних операцій на досудовому розслідуванні були предметом наукової уваги таких відомих учених, як О. Я. Баєв, В. П. Бахін, Р. С. Белкін, А. Ф. Волобуєв, А. В. Дулов, Л. Я. Драпкін, В. А. Журавель, С. Ф. Здоровко, І. М. Комаров, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, Я. Є. Мишков, М. В. Салтевський, Р. Л. Степанюк, К. О. Чаплинський, С. С. Чернявський, В. М. Шевчук, В. Ю. Шепітько, В. І. Шиканов, Б. В. Щур, Н. П. Яблоков та ін. Праці зазначених авторів створили міцний науковий фундамент концепції тактичних операцій у криміналістиці, але низка питань, як загальнотеоретичного характеру, так і щодо окремих різновидів тактичних операцій, залишаються дискусійними та потребують подальшої розробки. Зокрема, це стосується взаємодії слідчого та оперативних підрозділів під час роботи на місці виявлення трупа.

Метою статті є формування структури тактичної операції, що має проводитися на місці виявлення трупа, та надання характеристики окремих її складових.

Виклад основного матеріалу. Концепція комплексного підходу до проведення слідчих, оперативно-розшукових й інших дій виникла в криміналістиці у зв'язку з констатацією неможливості вирішення окремих завдань розслідування проведенням якої-небудь однієї слідчої дії [1, с. 44]. Сьогодні розробка комплексів слідчих й інших дій, їх типізація розглядаються як важлива тенденція в розвитку криміналістики [2, с. 56], а недостатня увага до цього питання – як одна з причин невідповідності теорії потребам практики [3, с. 116].

У криміналістичній літературі для позначення таких комплексів використовуються терміни «тактична операція», «криміналістична операція», «тактична комбінація», «тактичний комплекс», «спеціальна операція», що, як справедливо зауважено, пов'язано з етапом становлення цієї категорії [4, с. 48]. На думку О. Я. Баєва, варто використовувати термін «тактична операція» як у цілому сталий у криміналістичній теорії, хоча вчений і не бачить принципового значення в тому, як іменувати такі комплекси [5, с. 216]. Уважаємо, що термін «тактична операція» дійсно найбільш прийнятний, оскільки він не тільки є сталим, але й найбільш повно відображає змістовну сторону поняття. Однак щодо відсутності принципового значення в тому, як іменувати комплекси, думка О. Я. Баєва викликає заперечення, оскільки неоднозначність термінології говорить про недосконалість понятійного апарату науки, а однозначне відношення термінів, знаків і понять, що вводяться, до виявлених фактів і передбачуваних властивостей є принципово важливим для всіх пізнавальних дій і, насамперед, для емпіричної перевірки законів, теорій, гіпотез [6, с. 110].

Поняття тактичної операції на сьогодні залишається дискусійним у криміналістичній теорії. На нашу думку, становлять інтерес дефініції, у яких тактичні операції розглядаються як системні утворення, тобто підкреслюється взаємозв'язок дій, що складають операцію. Так, заслуговує на увагу позиція С. Ф. Здоровка, який зазначає, що тактична операція – це система однойменних або різнойменних процесуальних або непроцесуальних дій і заходів (слідчих, оперативно-розшукових, організаційних), які спрямовані на вирішення проміжного завдання розслідування, об'єднані єдиним планом і єдиним задумом, характеризуються вибірковістю і ситуаційною обумовленістю та виконуються правомочними особами під керівництвом слідчого [7, с. 3]. У наведеному визначенні сутнісні ознаки тактичної операції сформульовані достатньо повно та лаконічно.

У теорії криміналістики типові тактичні операції розробляються стосовно виду злочину й локальних завдань розслідування. Зокрема, проведено дослідження та запропоновано тактичні операції під час розслідування вбивств із розчленовуванням трупа [8, с. 149–150], убивств, прихованих інсценуваннями [8, с. 221–223], убивств, учинених організованими злочинними групами [7, с. 6–7], убивств, пов'язаних із заволодінням матеріальними цінностями [9] тощо.

При цьому в тактичні операції разом зі слідчими діями включаються й оперативно-розшукові заходи (подвірні-поквартирні обходи¹, обстеження місцевості та ін.), що проводяться оперативними працівниками. Однак організатором таких заходів у рамках тактичних операцій є слідчий. Щодо цього С. Ф. Здоровко справедливо зауважує, що однією з важливих ознак тактичної операції є те, що вона передбачає керівництво з боку слідчого, незалежно від сутності дій, які до неї входять [10, с. 15]. Тим часом діяльність слідчого з організації зазначених заходів у криміналістиці практично не досліджена й у більшості випадків обмежується вказівкою на те, що згадані заходи можуть бути проведені в рамках тієї чи іншої тактичної операції. Недостатньо досліджені й взаємозв'язки слідчих дій та інших заходів, що складають операцію, хоча розробка тактичних операцій передбачає

¹ Подвірні-поквартирний обхід – професійний жаргонізм, ужитий нами з причин його сталості. На наш погляд, правильна назва заходу – опитування громадян, що мешкають або працюють на території, прилеглої до місця події.

встановлення таких зв'язків [11, с. 140]. Ці обставини перешкоджають ефективній реалізації типових тактичних операцій у діяльності правоохоронних органів і дозволяють погодитися з думкою про те, що тактика проведення оперативно-розшукових заходів повинна посісти належне місце не тільки в теорії оперативно-розшукової діяльності, але й у криміналістиці [11, с. 121].

Тактична операція «Збір відомостей на місці виявлення трупа» спрямована на одержання інформації про характер події та причетних до неї осіб і є базовою для розслідування вбивств. Особливості цієї тактичної операції полягають у тому, що вона:

- створює необхідну базу для проведення інших тактичних операцій [12, с. 217];
- спрямована на збір відомостей щодо всіх елементів предмета доказування, на відміну від більшості інших операцій, що мають на меті з'ясування лише одного такого елемента;
- проводиться негайно після одержання інформації про подію, тобто в умовах практично повної відсутності вихідної інформації;
- проводиться без ретельної підготовки, характерної для інших тактичних операцій;
- характеризується паралельним (одночасним) проведенням заходів і дій, що входять до її складу;
- фактором, що дозволяє об'єднати заходи у відносно відособлену групу, є локалізація передбачуваних джерел інформації – місце події і прилегла до нього територія.

В окремих літературних джерелах аналізована тактична операція іменується «Огляд місця події». Через це слід зазначити, що найменування тактичної операції хоча й має дещо умовний характер, проте, як справедливо пише І. В. Борисенко, повинно бути зв'язане з проміжним завданням, на виконання якого вона націлена [12, с. 215]. Найменування «Огляд місця події» не тільки не відображає завдання операції, зводячи його, власне кажучи, до завдань одиничної слідчої (розшукової) дії, але й робить необґрунтований акцент лише на одному з елементів операції, ігноруючи її комплексний характер. Це призводить до того, що вихований на класичному постулаті криміналістики про архіважливість, невідкладність огляду місця події слідчий навіть вважає себе зобов'язаним після прибуття на місце події відразу ж приступити до його огляду, а не виконувати якісь ще заходи чи дії [13, с. 63].

На думку деяких авторів, тактична операція повинна іменуватися «Збір початкових відомостей» [8, с. 148; 12, с. 215–217]. Однак таке формулювання має занадто загальний, неконкретний характер, що призводить до неможливості чітко окреслити коло дій, що складають операцію, додає заходам розмиту спрямованість (так, дії зі встановлення особи загиблого одними авторами включаються до операції «Збір початкових відомостей» [8, с. 148], іншими ж виділяються в самостійну тактичну операцію [12, с. 217–218]). У результаті тактична операція, власне кажучи, ототожнюється з усіма діями початкового етапу розслідування. На наш погляд, дії зі встановлення особи загиблого є окремою тактичною операцією, яку в криміналістичній літературі прийнято іменувати «Атрибуція трупа».

Характер заходів, що складають досліджувану тактичну операцію, дає підстави зробити висновок про їх територіальний зв'язок із місцем події (але не з його оглядом як слідчою (розшуковою) дією), що, на наше переконання, і є чинником, який дозволяє чітко сформулювати тактичне завдання, поєднує дії, які до неї входять, і дозволяє відмежувати її від інших тактичних операцій. Тому для такої тактичної операції можна запропонувати найменування «Збір відомостей на місці виявлення трупа».

У літературі запропоновано різні переліки заходів, що складають зазначену операцію. Аналіз літературних джерел та слідчо-оперативної практики дозволяє включити до

структури цієї тактичної операції такі дії: а) рекогносцировка; б) огляд місця події і трупа; в) вилучення з місця події зразків для порівняльного дослідження; г) обстеження місцевості, що знаходиться за межами місця події; ґ) одержання інформаційних характеристик території; д) проведення подвірно-поквартирних обходів; е) організація «роботи на слух»; є) організація спостереження за місцем події.

Слід зазначити, що певні дії, які включаються як нами, так й іншими авторами у згадану операцію (обстеження місцевості, подвірно-поквартирні обходи), традиційно зазначаються в рамках тактики огляду місця події. Однак такий підхід, по-перше, не повною мірою відповідає сутності огляду місця події – цілеспрямованому візуальному сприйняттю обстановки і слідів. А по-друге, не дозволяє достатньо чітко й повно досліджувати взаємозв'язки між цими діями. Щодо цього Р. С. Белкін констатує, що криміналістична тактика не відповідає потребам практики, тому що обмежується розробкою рекомендацій, розрахованих на окремі слідчі дії, у той час як слідчий часто стикається із завданнями, вирішити які можна тільки проведенням серії, причому не тільки слідчих, дій [3, с. 116]. Системний підхід передбачає розгляд дій, що складають тактичну операцію, як відносно відособлених, але в той же час і взаємозалежних елементів. Із цих позицій, зважаючи на обмежений обсяг публікації, убачається доцільним зупинитися на окремих організаційних і розшукових заходах, що входять до досліджуваної тактичної операції, оскільки вони, як зазначалося раніше, залишаються у криміналістиці майже не дослідженими. Зокрема, це стосується рекогносцировки.

Згідно з тлумачним словником, рекогносцировка – це розвідка, що проводиться командиром частини особисто або з офіцерами штабу з метою уточнення розташування сил ворога, вивчення місцевості та одержання інших відомостей, необхідних для схвалення плану й організації бойових дій війська [15, с. 195]. У криміналістичній літературі [16, с. 58–59] термін «рекогносцировка» вживається як рівнозначний обзорній стадії огляду місця події. Однак таке розуміння звужує можливості розглядуваного заходу, оскільки під час рекогносцировки вирішуються питання, що стосуються проведення операції в цілому, а також інших, крім огляду, заходів. До того ж рекогносцировка може здійснюватися під час проведення інших операцій або слідчих дій. Зокрема, для ефективного проведення обшуку, затримання, слідчого експерименту слідчому рекомендується попередньо побувати на місці їх проведення [17, с. 262; 18, с. 225–226]. У цих випадках рекогносцировка вирішуються дещо інші завдання, проте її суть – ознайомлення з умовами, у яких планується діяти, – залишається незмінною. Ці обставини дозволяють розглядати рекогносцировку як самостійний захід.

Важливо також і те, що вихідним для вирішення питання про проведення тактичної операції є етап аналізу слідчої ситуації, результатом якого є, з одного боку, постановка завдання щодо виявлення доказової інформації, а з іншого – його реалізації в тактичній операції [18, с. 144]. З огляду на те, що тактична операція «Збір відомостей на місці виявлення трупа» проводиться відразу після одержання повідомлення про вбивство, саме рекогносцировка дозволяє одержати той мінімум інформації про слідчу ситуацію, аналіз якої дає змогу прийняти рішення про необхідність проведення операції та адаптувати її до конкретних умов розслідування.

Таким чином, у процесі рекогносцировки вирішується комплекс взаємозалежних завдань, які умовно можна поділити на три групи:

- 1) пов'язані з проведенням тактичної операції в цілому;
- 2) пов'язані з проведенням огляду місця події;

3) пов'язані з оптимізацією проведення інших дій, що складають операцію (визначення території за межами місця події, що підлягає обстеженню, житлового масиву, у якому необхідно провести подвірно-поквартирний обхід та ін.)².

Важливе місце у структурі аналізованої тактичної операції посідають такі заходи, як обстеження місцевості, що знаходиться за межами місця події, та подвірно-поквартирні обходи. Обстеження місцевості, приміщень та інших об'єктів, що знаходяться за межами місця події, на думку І. Є. Биховського, є самостійним організаційним заходом, спрямованим на виявлення слідів і об'єктів, що підлягають огляду [19, с. 49]. Особливе значення обстеження має в тих випадках, коли вбивство вчинене на відкритій місцевості, тому що сліди злочину – ті чи інші речі злочинця або жертви, знаряддя убивства та ін. – можуть знаходитися і на значній відстані від трупа.

Доцільність обстеження обумовлена принаймні трьома обставинами:

– по-перше, злочинець звертає менше уваги на сліди, що залишаються в ході попереднього спостереження за місцем вчинення злочину, підходячи до нього й залишаючи його;

– по-друге, злочинець прагне якомога швидше позбутися предметів, що його викривають, і тому, уже залишаючи місце події, викидає менш цінні з викрадених речей, одяг зі слідами крові, використані під час учинення вбивства знаряддя і т. ін.;

– по-третє, використовуючи сучасні технічні засоби, окремі члени злочинної групи можуть брати участь у вбивстві, знаходячись на певній відстані від місця злочину, виконуючи об'єктивну сторону злочину шляхом спостереження за місцевістю, забезпеченням транспортом або в інший спосіб зменшуючи ймовірність виявлення злочину та затримання злочинців. У місцях їх знаходження можуть бути виявлені важливі сліди.

Об'єктами обстеження можуть бути: а) відкрита місцевість; б) приміщення; в) акваторії. Завдання обстеження в кожному конкретному випадку визначаються характером убивства, особливостями місця події та інших обставин, але узагальнення практики показує, що основними з них можуть бути:

– виявлення місця вчинення злочину в тих випадках, коли воно не збігається з місцем події;

– установлення маршруту пересування злочинців, потерпілого й інших осіб;

– визначення місць, у яких проводилася підготовка вбивства;

– виявлення слідів злочину;

– виявлення засобів відеоспостереження, що могли зафіксувати криміналістично значущу інформацію;

– визначення об'єктів і місць, у яких (стосовно яких) мають бути проведені інші слідчі (розшукові) або оперативні дії;

– пошук різних об'єктів (транспортних засобів, знарядь злочину, місць, де приховано викрадене, трупи та їхні частини і т. ін.);

Як показує аналіз слідчо-оперативної практики, слідчі не завжди дають доручення оперативним підрозділам про проведення обстеження окремих об'єктів, коли цього вимагають обставини справи, і не вживають заходів щодо організації їх проведення.

Одним із заходів, що складають тактичну операцію «Збір відомостей на місці виявлення трупа», є подвірно-поквартирний обхід житлового масиву, який розташований у районі місця події. Доцільність його проведення обумовлена тим, що злочинна діяльність знаходить своє відображення не тільки в предметній (речовій) формі, але й у формі

² Більш детально про задачі рекогносцировки див.: Кубарев І. В. Задачи следователя при проведении рекогносцировки на месте происшествия. *Проблемы современной криминалистики и судебной экспертизы* : тез. докл. респ. науч.-практ. конф., посвящ. 40-летию основания кафедры криминалистики Акад. МВД Респ. Беларусь (Минск, 26 мая 2016 г.). Минск : Академия МВД, 2016. С. 70–77.

уявній (образній) – у свідомості людей, а основне завдання полягає у виявленні очевидців події, тобто носіїв цих образів. У криміналістичній літературі відзначається, що в результаті подвірно-поквартирних обходів нерідко вдається одержати відомості, важливі для розкриття вбивства, а помилки в організації їх проведення розглядаються як одна з причин, за якої ці злочини залишаються нерозкритими [8, с. 288].

Завдання подвірно-поквартирного обходу в досліджуваній категорії злочинів, на наш погляд, можуть бути сформульовані так:

- установлення громадян, що володіють інформацією, яка має значення для розкриття та розслідування вбивства;
- з'ясування прикмет та інших ознак осіб, можливо причетних до вчинення вбивства;
- установлення особи невідомого трупа;
- установлення причетності опитуваних до вчиненого злочину.

Аналіз практики розслідування вбивств, учинених групою, показує, що реалізація цього заходу починається одночасно з оглядом місця події та продовжується після його закінчення, триваючи іноді кілька днів. Тому після закінчення огляду отримані в його ході дані повинні бути враховані під час організації обходу.

Заключним етапом тактичної операції «Збір відомостей на місці виявлення трупа» є підведення підсумків, під час якого повинна бути коротко обговорена проведена робота і її результати. При цьому особливу увагу має бути приділено з'ясуванню припущень усіх учасників щодо механізму вбивства, обстановки, інших істотних деталей, а також осіб, що його вчинили. У процесі підведення підсумків результати огляду місця події мають бути оцінені в сукупності з іншими відомостями, а також проконтрольована документальна фіксація всіх проведених заходів.

На нашу думку, підведення попередніх підсумків тактичної операції доцільно проводити безпосередньо на місці події, використовуючи для цього будь-яке вільне приміщення чи салон службового автомобіля. Оскільки в ході проведення цього заходу після повернення до правоохоронного органу, як правило, виникають труднощі в усуненні виявлених під час спільного обговорення прогалин у роботі й немає можливості для уточнення окремих питань безпосередньо на місці події.

Висновки. Запропонована структура тактичної операції «Збір відомостей на місці виявлення трупа» є типовою, але, очевидно, невичерпною і залежно від конкретних обставин провадження може доповнюватися іншими заходами. Реалізація цієї тактичної операції передбачає постійний обмін інформацією між виконавцями окремих заходів, що забезпечить ефективність діяльності кожного з них, а отже – і операції в цілому. Подальше вдосконалення діяльності з реалізації досліджуваної тактичної операції вбачається в поглибленні уявлень про її складові та взаємозв'язки між ними.

Список використаних джерел

1. Дулов А. В. Тактические операции при расследовании преступлений. Минск : Изд-во БГУ, 1979. 128 с.
2. Шевчук В. М. Тенденції та перспективи розвитку криміналістичної теорії тактичних операцій. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*. 2013. Вип. 13. С. 44–53.
3. Белкин Р. С. Очерки криминалистической тактики : учеб. пособ. Волгоград : ВСШ МВД РФ, 1993. 200 с.
4. Шевчук В. М. Криміналістична теорія тактичних операцій: проблеми та перспективи формування. *Актуальні проблеми криміналістики*. Харків : Гриф, 2003. С. 47–50.
5. Баев О. Я. Основы криминалистики : курс лекций. Москва : Экзамен, 2001. 288 с.
6. Герасимов И. Г. Научное исследование. Москва : Политиздат, 1972. 279 с.

7. Здоровко С. Ф. Типові тактичні операції при розслідуванні вбивств, вчинених організованими злочинними групами : метод. рекомендації. Харків : Національна юридична академія ім. Я. Мудрого, 2002. 40 с.
8. Коновалова В. О. Вбивство: мистецтво розслідування : монографія. Харків : Факт, 2000. 311 с.
9. Исаенко В. Н. Тактические комплексы в расследовании убийств с использованием сведений о материальных ценностях, похищенных у потерпевших : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Москва, 1990. 24 с.
10. Здоровко С. Ф. Розслідування вбивств, що вчиняються організованими злочинними групами (типові тактичні операції). Харків : Гриф, 2004. 176 с.
11. Шепитько В. Ю. Криміналістика : курс лекцій. Харьков : Одиссей, 2003. 352 с.
12. Борисенко І. Організація та проведення тактичних операцій при розслідуванні вбивств з розчленуванням трупа. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2001. № 3 (26). С. 213–226.
13. Кавалиерис А. К. Некоторые вопросы раскрытия преступлений, совершенных в условиях неочевидности, по горячим следам. *Проблемы раскрытия и расследования преступлений, совершенных в условиях неочевидности*. Волгоград : ВШ МВД СССР, 1989. С. 60–66.
14. Шиканов В. И. Информация к тактической операции «Атрибуция трупа». Иркутск : Иркут. ун-т, 1975. 182 с.
15. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1963. Т. 12. 576 с.
16. Ларин А. М., Мудьюгин Г. М. Руководство по расследованию убийств. Москва : Юрид. лит., 1977. 399 с.
17. Кондратьев Я. Ю., Максименко С. Д., Романюк Б. В. Психологічні особливості організованих злочинних об'єднань (використання психологічних знань у протидії організованій злочинності) : наук.-практ. посіб. Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 2002. 435 с.
18. Гаврилов А. К., Глазырин Ф. В., Ефимичев С. П., Закатов А. А., Кругликов А. П., Посник В. С. Следственные действия (процессуальная характеристика, тактические и психологические особенности) : учеб. пособ. для вузов МВД СССР. Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1984. 240 с.
19. Коновалова В. Е. Версия: концепция и функции в судопроизводстве. Харьков : Консум, 2000. 176 с.
20. Быховский И. Е. Осмотр места происшествия. Москва : Юрид. лит., 1973. 97 с.

References

1. Dulov, A. V. (1979). *Takticheskie operacii pri rassledovanii prestuplenij* [Tactical operations in the investigation of crimes]. Minsk : Izd-vo BGU. 128 s. [in Russian].
2. Shevchuk, V. M. (2013). *Tendentsii ta perspektyvy rozvytku kryminalistychnoi teorii taktychnykh operatsii* [Trends and prospects for the development of forensic theory of tactical operations]. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*. Vyp. 13. S. 44–53 [in Ukrainian].
3. Belkin, R. S. (1993). *Ocherki kriminalisticheskoi taktiki* : ucheb. posob [Essays on Forensic Tactics]. Volgograd : VSSH MVD RF. 200 s. [in Russian].
4. Shevchuk, V. M. (2003). *Kryminalistychna teoriia taktychnykh operatsii: problemy ta perspektyvy formuvannia* [Forensic theory of tactical operations: problems and prospects of formation]. *Aktualni problemy kryminalistyky*. Kharkiv : Hryf. S. 47–50 [in Ukrainian].
5. Baev, O. Ya. (2001). *Osnovy kriminalistiki* : kurs lekciij [Fundamentals of Forensic Science]. Moskva : Ekzamen. 288 s. [in Russian].
6. Gerasimov, I. G. (1972). *Nauchnoe issledovanie* [Scientific research]. Moskva : Politizdat. 279 s. [in Russian].
7. Zdorovko, S. F. (2002). *Typovi taktychni operatsii pry rozsliduvanni vbyvstv, vchynenykh orhanizovanymy zlochynnymy hrupamy* : metod. rekomendatsii [Typical tactical operations in the investigation of murders committed by organized criminal groups]. Kharkiv : Natsionalna yurydychna akademiia im. Ya. Mudroho. 40 s. [in Ukrainian].
8. Konovalova, V. O. (2000). *Vbyvstvo: mystetstvo rozsliduvannia* : monohrafiia [Murder: The Art of Investigation]. Kharkiv : Fakt. 311 s. [in Ukrainian].
9. Isaenko, V. N. (1990). *Takticheskie komplekсы v rassledovanii ubijstv s ispol'zovaniem svedenij o material'nyh cennostyah, pohishchennyh u poterpevshih* : avtoref. diss. ... kand. yurid. nauk [Tactical complexes in the investigation of murders with the use of information about material values stolen from the victims]. Moskva. 24 s. [in Russian].
10. Zdorovko, S. F. (2004). *Rozsliduvannia vbyvstv, shcho vchyniaiutsia orhanizovanymy zlochynnymy hrupamy (typovi taktychni operatsii)* [Investigation of murders committed by organized criminal groups (typical tactical operations)]. Kharkiv : Hryf. 176 s. [in Ukrainian].

11. Shepit'ko, V. YU. (2003). *Kriminalistika : kurs lekcij* [Forensic science : a course of lectures]. Har'kov : Odissej. 352 s. [in Russian].
12. Borysenko, I. (2001). *Orhanizatsiia ta provedennia taktychnykh operatsii pry rozsliduvanni vbyvstv z rozchlenuvanniam trupa* [Organization and conduct of tactical operations in the investigation of murders with dismemberment of the corpse]. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy*. Kharkiv : Pravo. № 3 (26). S. 213–226 [in Ukrainian].
13. Kavalieris, A. K. (1989). *Nekotorye voprosy raskrytiya prestuplenij, sovershennyh v usloviyah neochevidnosti, po goryachim sledam* [Some questions of disclosure of crimes committed in conditions of non-obviousness, in hot pursuit]. *Problemy raskrytiya i rassledovaniya prestuplenij, sovershennyh v usloviyah neochevidnosti*. Volgograd : VSH MVD SSSR. S. 60–66 [in Russian].
14. Shikanov, V. I. (1975). *Informaciya k takticheskoj operacii «Atribuciya trupa»* [Information for the tactical operation "Corpse Attribution"]. Irkutsk : Irkut. un-t. 182 s. [in Russian].
15. *Ukrainska radianska entsyklopediia* [Ukrainian Soviet Encyclopedia] / hol. red. M. P. Bazhan. Kyiv : Holov. red. URE. T. 12. 1963. 576 s. [in Ukrainian].
16. Larin, A. M., Mud'yugin, G. M. (1977). *Rukovodstvo po rassledovaniyu ubijstv* [Guidelines for the investigation of murders]. Moskva : YUrid. lit. 399 s. [in Russian].
17. Kondratiev, Ya. Yu., Maksymenko, S. D., Romaniuk, B. V. (2002). *Psykhologichni osoblyvosti orhanizovanykh zlochynnykh obiednan (vykorystannia psykhologichnykh znan u protydii orhanizovani zlochynnosti): nauk.-prakt. posib* [Psychological features of organized criminal associations (use of psychological knowledge in combating organized crime)]. Kyiv : Natsionalna akademiia vnutrishnikh sprav Ukrainy. 435 s. [in Ukrainian].
18. Gavrilov, A. K., Glazyrin, F. V., Efimichev, S. P., Zakatov, A. A., Kruglikov, A. P., Posnik, V. S. (1984). *Sledstvennye dejstviya (processual'naya harakteristika, takticheskie i psihologicheskie osobennosti) : ucheb. posob. dlya vuzov MVD SSSR* [Investigative actions (procedural characteristics, tactical and psychological characteristics)]. Volgograd : VSSH MVD SSSR. 240 s. [in Russian].
19. Konovalova, V. E. (2000). *Versiya: koncepciya i funkcii v sudoproizvodstve* [Version: concept and functions in legal proceedings]. Har'kov : Konsum. 176 s. [in Russian].
20. Byhovskij, I. E. (1973). *Osmotr mesta proisshestviya* [Inspection of the scene]. Moskva : YUrid. lit. 97 s. [in Russian].

Kubariev Ivan,

PhD in Law, Associate Professor

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1053-9758>

TACTICAL OPERATION "COLLECTION OF INFORMATION ON THE PLACE OF DISCOVERY OF A CADAVER"

The article discusses the tactical operation "Collecting information at the place of discovery of a corpse" as an effective form of interaction between the investigator and operational units at the initial stage of the murder investigation. It is noted that the structure of tactical operations, along with investigative actions, includes operational-search measures, which are carried out by operational workers. However, the investigator is the organizer of these measures in the framework of tactical operations. It has been stated that the activities of the investigator in organizing these measures in forensic science are not investigated. The correct title of the operation is substantiated, its features are highlighted. The structure of a tactical operation includes: 1) reconnaissance; 2) inspection of the scene, examination of the corpse; 3) extraction of samples for comparative research; 4) survey of the area outside the scene of the incident; 5) obtaining information characteristics about the territory; 6) bypassing apartments, bypassing yards; 7) organization of "work by ear"; 8) organization of observation of the scene. The characteristics of the individual components of the tactical operation are given, namely: reconnaissance, interviewing citizens, survey of the area outside the scene of the incident. In particular, the tasks of the area survey included: identification of the crime scene when it does not coincide with the scene of the incident; establishing the route of movement of criminals, victims and other persons; discovery of places of preparation for the murder; identification of traces of a crime; identification of video surveillance equipment that could record criminally significant information; reveal of objects and places in which (in relation to which) other investigative (search) or operational actions should be carried out; search for different objects. The objectives of the citizens' survey include: identifying citizens who have information that is important for the disclosure and investigation of a murder; finding out other signs of persons, possibly involved in the murder; identification of an unknown cadaver; establishing the involvement of the respondents in the crime committed. Finally, the article reveals the topic of organization the final stage of a tactical operation.

Key words: investigation of murders; interaction of investigator and operative divisions; tactical operation; inspection of a scene; search measures.

Надіслано до редколегії 17.02.2022
Рекомендовано до публікації 21.02.2022

УДК: 343.1

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-169-176>

Репан Микола Іванович,
старший викладач
(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ, м. Дніпро)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9251-0961>

Єлаєв Юрій Леонідович,
адвокат
(Рада адвокатів Дніпропетровської області,
м. Кривий Ріг)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7101-0730>

ДОКТРИНАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИНЦИПУ АНАЛОГІЇ ЗАКОНУ ТА ПРАВА В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

У статті фундаментально досліджено принцип аналогії закону та права в кримінальному провадженні. Нормативно-юридичною підставою є положення частини 6 статті 9 Кримінального процесуального кодексу України. Теоретико-юридичною основою є формально-логічне пізнання взаємозв'язку норм кримінального процесу й норм інших галузей права України у сферах протидії злочинності, охорони та захисту державної безпеки й оборони України. Доктринально-юридичною базою є визначення поняття «принцип аналогії закону та права в кримінальному провадженні».

Ключові слова: юридична аналогія (*analogia iuris*); законодавча аналогія (*analogia legis*); аналогія права; кримінальний процес; кримінальне провадження; аналогія; принцип аналогії; доктрина кримінального процесу.

Постановка проблеми. На сьогодні в кримінальному провадженні України принцип аналогії закону та права є однією з тих кримінально-процесуальних доктринальних основ, які в законодавчому (формально-юридичному, нормативно-правовому) аспекті врегульовані у статті Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), а саме ч. 6 ст. 9 КПК України [1], що свідчить про необхідність здійснення: а) наукових розвідок у цій галузі знань; б) упровадження зазначеного доктринального принципу в практичну діяльність судових та правоохоронних органів України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На підставі аналізу наукової літератури щодо вивчення аналогії закону та права можна констатувати, що воно є недостатньо розробленим у теорії кримінального процесу. Деякі вчені, зокрема О. В. Колотова, С. П. Погребняк, В. П. Тарануха, займалися питаннями аналогії закону і права на рівні загальних правових досліджень, інші науковці здійснювали пізнання аналогії закону та права в галузі цивільного права (С. В. Завальнюк) або земельного права (Т. О. Коваленко).

На жаль, на рівні конкретних галузей юрисдикційного права, передусім кримінально-процесуального права, таких наукових досліджень майже немає. З огляду на вивчення новітніх концепцій у сфері кримінального процесу вбачається доцільним зазначити, що питання аналогії закону і права розглядали такі науковці, як О. В. Бондар, І. В. Вовк, М. О. Громов,

М. М. Забарний, О. В. Капліна, О. А. Лейба. Тому наше теоретико-процесуальне дослідження буде присвячено фундаментальному й формально-юридичному пізнанню принципу аналогії закону та права в доктрині кримінального процесу.

Формування цілей статті (постановка завдання). Метою статті є здійснення новітнього наукового дослідження принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні з урахуванням чинного законодавства України, формування наукового підходу повного, усебічного пізнання цього принципу кримінального провадження задля досягнення гносеологічного рівня об'єктивної істини як підґрунтя для нових кримінально-процесуальних знань.

Виклад основного матеріалу. Еволюційний розвиток інституційного структурування і системи функціонування досудового слідства та судочинства у сфері кримінального провадження в Україні обумовлює необхідність кримінально-процесуальних інститутів, які врегульовують юридичну протидію кримінальним правопорушенням у разі наявності прогалин у кримінально-процесуальному законодавстві України або декількох однорідних норм законодавства у сфері правової протидії злочинам та кримінальним проступкам. Таким кримінально-процесуальним інститутом є аналогія закону та права в кримінальному провадженні. Формально-юридичним елементом (складовою частиною) вказаного кримінально-процесуального інституту є передусім норми ч. 6 ст. 9 КПК України, що встановлюють правило, відповідно до якого: «У випадках, коли положення цього Кодексу не регулюють або неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені частиною першою статті 7 цього Кодексу» [1]. У зв'язку з цим необхідно звернути увагу, що КПК України хоча і не містить передбаченої законом правової дефініції аналогії закону та права як кримінально-процесуального принципу, проте з огляду на формально-юридичну природу ч. 6 ст. 9 КПК України, яка структурно формулює гіпотезу правової норми, вважаємо, що чинний КПК України встановлює законодавчо визначений принцип аналогії закону та права в кримінальному провадженні. У свою чергу, за змістовною юридичною (кримінально-процесуальною) природою ця норма права характеризується такою сутнісною ознакою, як відсутність умов регулювання або заперечення монозначності регулювання питання кримінального провадження. Водночас за нормативною юридичною (кримінально-процесуальною) природою вказаній нормі права властива така формальна ознака, як імперативний припис застосовувати саме загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 КПК України.

Натомість кримінальне право України щодо юридичної протидії кримінальним правопорушенням прямо забороняє застосування аналогії закону. Так, положення ч. 4 ст. 3 Кримінального кодексу України (далі – КК України) передбачають диспозицію, згідно з якою застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено [2]. До того ж правові норми КК України не врегульовують (тобто не забороняють та не дозволяють) застосування аналогії права передусім у правовідносинах стосовно: а) конституційних прав, свобод та гарантій особи, яка притягається до кримінальної відповідальності; б) кримінальної відповідальності юридичних осіб.

Доцільно зазначити, що Кримінально-виконавчий кодекс України (далі – КВК України) прямо не передбачає положень щодо можливості застосування принципу аналогії закону і/або аналогії права в юридичних відносинах стосовно виконання та відбування кримінальних покарань [3]. Крім того, КВК України не містить прямої заборони або прямого обмеження щодо застосування принципу аналогії закону і/або аналогії права в указаних правовідносинах.

Варто звернути увагу та на те, що приписи Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» [4] у частині правової можливості застосування юридичного принципу

аналогії закону і/або аналогії права тотожні нормам КВК України [3], тобто прямо не встановлюють принцип аналогії закону та права у сфері оперативно-розшукової діяльності. Тому маємо змогу здійснити наукову екстраполяцію відносно того, що в майбутньому кримінальне право, кримінально-виконавче та оперативно-розшукове право України буде еволюціонувати в напрямі запровадження принципу аналогії закону та права у відповідній галузі законодавства України з урахуванням положень ч. 6 ст. 9 КПК України. У цьому разі саме кримінально-процесуальне право (кримінальний процес) України є найбільш близькою галуззю права у сфері протидії кримінальним правопорушенням та застосування санкцій, зокрема покарань, за скоєння кримінальних правопорушень. Схожість юридичної природи цих галузей полягає в: 1) тотожності перелічених галузей права за імперативним методом правового регулювання; 2) однорідному (кримінально-юрисдикційному) предметі правового регулювання; 3) виключно законодавчо визначеній формі нормативно-правових положень; 4) державно-владному (правоохоронному та правозастосовному) юридичному змісті правовідносин. Унаслідок цього вбачається, що кримінальний процес України є більш динамічною та поліваріативною, дискреційною галуззю права порівняно з кримінальним правом України, яке є більш статичним та моноваріативним.

Необхідно зауважити, що аналогію в кримінальному провадженні можна диференціювати на два види: 1) аналогію закону; 2) аналогію права.

Так, відповідно до норм ч. 6 ст. 9 КПК України аналогію закону застосовують, коли положення цього кодексу неоднозначно регулюють питання кримінального провадження, а аналогію права – якщо положення цього кодексу регулюють питання кримінального провадження; в обох випадках застосовуються загальні засади кримінального провадження, визначені ч. 1 ст. 7 КПК України. Проте слід зазначити, що загальні засади кримінального провадження, закріплені ч. 1 ст. 7 КПК України, є такими, що повністю відповідають конституційно-правовим принципам: а) політичної системи України; б) прав, свобод та обов'язків людини й громадянина; в) правосуддя і судочинства в Україні. Тобто ці засади є одночасно і принципами права України, зокрема кримінально-процесуального права. Оскільки КПК України не містить формально-нормативної дефініції аналогії закону та права, аналогії закону, аналогії права, вважаємо, що подане в нашій науковій роботі визначення аналогії закону та права в кримінальному провадженні є доктринальним, теоретичним і має фундаментальний характер. Тобто вказана наукова категорія знаходиться у вимірі теорії кримінального процесу, а не позитивного (законодавчого) права у сфері кримінального процесу.

Важливими і значущими дослідженнями принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні, а саме в загальній частині кримінального процесу, є гносеологічні розвідки щодо застосування аналогії закону під час розгляду кримінально-процесуальних функцій Державного бюро розслідувань (далі – ДБР) у сфері протидії кримінальним правопорушенням.

Так, норми ст. 1 Закону України «Про Державне бюро розслідувань» [5] визначають, що ДБР є державним правоохоронним органом, на який покладаються завдання щодо запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до його компетенції. У свою чергу, слідчі органів Державного бюро розслідувань здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, які передбачені пунктами 1–3 ч. 4 ст. 216 КПК України [1]. Тобто КПК України прямо встановлює досудове розслідування як кримінально-процесуальну функцію ДБР у сфері протидії кримінальним правопорушенням. Проте КПК України прямо не визначає повноваження ДБР виконувати інші юрисдикційні функції щодо кримінального провадження, а саме: запобігання, виявлення, припинення, розкриття кримінальних правопорушень. Тому є підстави

стверджувати про наявність неоднозначності регулювання питань кримінального провадження, що передбачено положеннями ч. 6 ст. 9 КПК України [1]. Зважаючи на принцип невичерпності завдань ДБР та враховуючи таку загальну засаду кримінального провадження, як публічність (ст. 25 КПК України), убачається можливим вважати запобігання, виявлення, припинення, розкриття кримінальних правопорушень окремими самостійними кримінально-процесуальними функціями внаслідок застосування аналогії закону в кримінальному провадженні (ч. 6 ст. 9 КПК України). Отже, указані функції у сфері протидії кримінальним правопорушенням здійснюються ДБР як державним правоохоронним органом та як суб'єктом кримінального процесу – інституційним, публічно-правовим суб'єктом кримінального процесу. Зазначене свідчить про тісні гносеологічні зв'язки доктрини кримінального процесу та доктрини організації судових і правоохоронних органів та про можливість подальших наукових досліджень структури (як кримінально-процесуального суб'єкта державно-владних повноважень), функцій (у тому числі кримінально-процесуальних функцій) ДБР. Необхідно зауважити, що кримінально-процесуальне регулювання протидії кримінальним правопорушенням доцільно здійснювати з урахуванням положень ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію» [6], які визначають протидію злочинності як форму діяльності Національної поліції України. Натомість КПК України, якщо брати до уваги формально-логічне тлумачення його норм, не передбачає правового інституту протидії кримінальним правопорушенням. Проте КПК України й не заперечує наявності правового інституту протидії кримінальним правопорушенням в кримінальному провадженні. Цей доктринальний підхід до праворозуміння приписів КПК України повністю відповідає принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні (ч. 6 ст. 9 КПК України).

До того ж наукове пізнання законодавчо визначених функцій ДБР у сфері протидії злочинності шляхом запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування (досудового розслідування) кримінальних правопорушень буде сприяти повному та всебічному дослідженню функцій ДБР як публічно-правової інституції, як державного органу, як правоохоронного органу з відповідними йому «примусовими владними повноваженнями» [7, с. 38], а також розвитку теоретичних взаємозв'язків і співвідношень між кримінальним процесом та французькою доктриною Конституційного права й політичних інститутів, сформульованою професором Страсбурзького університету Жаном-Полем Жакке в його науковій праці «Конституційне право та політичні інститути» [7], як системи вчень та концепцій у галузі знань про державу та право зарубіжних країн (у тому числі знань про державу та право Франції).

Варто звернути увагу на дослідження принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні в особливій частині кримінального процесу, присвячені застосуванню принципу аналогії права під час особливого режиму досудового розслідування, зокрема щодо моменту початку кримінального процесуального часу в період дії (чинності) правового режиму воєнного, надзвичайного стану.

Так, диспозиція ст. 615 КПК України [1], передбачаючи кримінально-процесуальне регулювання, у тому числі правового режиму воєнного, надзвичайного стану, прямо не встановлює положення щодо моменту початку кримінального процесуального часу, протягом якого діє правовий режим воєнного, надзвичайного стану. Тобто в цьому разі приписами ч. 6 ст. 9 КПК України чітко визначено регулювання питання в кримінальному провадженні.

У свою чергу, момент початку кримінального процесуального часу дії (чинності) правового режиму воєнного, надзвичайного стану прямо врегульовано нормами ч. 2 ст. 3 Бюджетного кодексу України [8]. Так, диспозиція вказаної статті передбачає: «Відповідно до Конституції України бюджетний період для Державного бюджету України за особливих

обставин може бути іншим, ніж передбачено частиною першою цієї статті. Особливими обставинами, за яких Державний бюджет України може бути затверджено на інший, ніж передбачено частиною першою цієї статті, бюджетний період, є: 1) введення воєнного стану; 2) оголошення надзвичайного стану в Україні» [8]. У цьому разі моментом початку кримінального процесуального часу чинності правового режиму воєнного, надзвичайного стану є конкретна особлива обставина, тобто часовий параметр. Згадана обставина є часовою межею вказаного різновиду юридичного (а саме фінансово-правового) часу в кримінальному провадженні. У зв'язку з цим убачається, що застосування в кримінальному провадженні правового часу, який встановлений іншими галузями права України, на думку Т. О. Лоскутова, повною мірою відповідає науковій традиції «дослідження співвідношення кримінального процесуального регулювання строків з іншим галузевим регулюванням часових параметрів» [9, с. 315].

Таким чином, ч. 2 ст. 3 Бюджетного кодексу України як норма фінансового права України (бюджетного права як інституту в межах фінансового права) застосовується до вказаних вище кримінально-процесуальних правовідносин з огляду на постулат (аксіому) застосування імперативного методу юридичного регулювання в публічних правовідносинах (як у кримінально-процесуальних, так і у фінансово-бюджетних) з урахуванням такої загальної засади кримінального провадження та фінансового права, як забезпечення національної безпеки та оборони України (ч. 1, 2, 3 ст. 17 Конституції України як норми прямої дії згідно з нормами ч. 3 ст. 8 Основного Закону України, зважаючи на принцип аналогії права та невичерпність загальних засад кримінального провадження. Як уважає Д. А. Кобильнік, дослідження доктринального взаємозв'язку кримінального процесу та фінансового права буде сприяти впровадженню в юридичну практику наукового підходу, відповідно до якого: «Успішну публічну фінансову діяльність в державі, спрямовану на забезпечення реалізації її завдань та функцій, її економічне зростання, можливо проводити тільки за умови створення злагодженої системи нормативно-правових актів, що є її підґрунтям» [11, с. 278].

Наведені акти законодавства України та фундаментальні наукові праці свідчать про: а) тісні гносеологічні взаємозв'язки доктрини кримінального процесу та доктрини фінансового права; б) можливість подальших теоретичних досліджень співвідношення кримінального процесуального та фінансового правового часу (як часових меж та параметрів), передусім щодо особливих обставин та особливих і спеціальних юридичних режимів у кримінальному процесі та у фінансовому праві (здебільшого у сфері державної безпеки та оборони України). Крім того, у майбутньому доцільно внести до КПК України зміни, доповнення, які будуть встановлювати часові межі: а) воєнного стану; б) умов воєнного стану; з урахуванням часового параметру виникнення вказаних різновидів юридичного часу в кримінальному процесі.

Виключну гносеологічну важливість має наукове дослідження поєднання знань стосовно кримінально-процесуальних функцій та знань щодо особливих і спеціальних режимів у кримінальному процесі у сфері національної безпеки та оборони України. Так, саме поява нових фундаментальних знань у цих галузях науки буде сприяти спеціалізованому доктринальному дослідженню кримінально-процесуальної функції припинення кримінальних правопорушень проти державної безпеки та оборони України, а саме: теоретико-юридичному вивченню «припинення злочинної практики зміни демографічного складу населення тимчасово окупованих територій Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, системних порушень прав людини, у тому числі прав корінних народів, зокрема права на збереження культурної спадщини та свободу віросповідання, а також припинення вчинення воєнних злочинів і злочинів проти людяності та повернення Україні повного контролю над її територією у міжнародно визнаних кордонах» [12]. Слід наголосити, що

кримінально-процесуальна функція припинення кримінальних правопорушень проти державної безпеки та оборони України передбачена як публічно-правова функція у сфері протидії збройній агресії Російської Федерації проти України, що триває і нині. Так, ця кримінально-процесуальна функція прямо визначена в тексті Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, Європейського Парламенту, урядів і парламентів іноземних держав щодо посилення міжнародного співробітництва в рамках Кримської платформи для протидії агресії Російської Федерації, затвердженому відповідною Постановою Верховної Ради України від 23 серпня 2021 року № 706-ІХ [12], яке є джерелом права в галузі конституційного права України. Це свідчить про те, що результати наукових досліджень учення про принцип аналогії закону та права в кримінальному провадженні можуть застосовуватися, зокрема, наукою конституційного права України. Учені-процесуалісти в галузі кримінального провадження можуть розпочати докладне вивчення кримінально-процесуальних функцій стосовно протидії кримінальним правопорушенням проти державної безпеки та оборони України «у сфері запровадження обмежувальних заходів (санкцій) щодо Російської Федерації як держави-агресора та держави-окупанта, її посадових осіб, фізичних і юридичних осіб, причетних до неправомірної окупації та спроби анексії» [12] з урахуванням положень Закону України «Про санкції» [13] та інших законів України.

Зазначимо, що Закон України «Про санкції» [13] може розглядатися як джерело кримінального провадження (як інший акт законодавства), беручи до уваги приписи ч. 1 ст. 9 КПК України, оскільки норми ч. 1 ст. 5 цього закону встановлюють правило: пропозиції щодо застосування, скасування та внесення змін до санкцій виносяться на розгляд Ради національної безпеки та оборони України, зокрема, Службою безпеки України. У свою чергу, Служба безпеки України як правоохоронний орган може вважатися інституційним суб'єктом кримінального процесу з урахуванням положень пунктів 4¹, 7¹, 8, 17 ч. 1 ст. 3 КПК України.

Таке фундаментальне пізнання кримінально-процесуальних функцій буде сприяти міжгалузевим науковим дослідженням у галузі кримінального процесу, з одного боку, та у сфері конституційного й адміністративного права України, з іншого боку, передусім щодо вивчення принципу аналогії закону та права. Розгляд принципу аналогії у кримінальному провадженні має ґрунтуватися на теорії права, філософії права, історії політичних та правових учень, що обумовлює звернення до першоджерел світової юридичної думки. Одним із таких доктринальних джерел є «Загальна теорія права» [14] – твір видатного французького вченого-правознавця Ж.-Л. Бержеля. Особливість наукової концепції дослідника-юриста Ж.-Л. Бержеля полягає в тому, що «загальні принципи в широкому розумінні складають каркас юридичної думки та відіграють важливу роль в інтерпретації закону. Судді спираються на них, коли необхідно визначити зміст неясних або двозначних текстів» [14, с. 180]. Водночас науковець досліджує питання юридичних прогалів, зазначаючи: «Роль загальних принципів виявляється ще більш значною, коли мова йде про згладжування юридичних прогалів» [14, с. 180–181].

Висновки. Подальше фундаментальне пізнання принципу аналогії закону та права в кримінальному провадженні необхідно здійснювати в таких наукових напрямках: 1) емпіричні дослідження процесуальних рішень судових та правоохоронних органів, у тексті яких відображено застосування приписів ч. 6 ст. 9 КПК України; 2) порівняльно-правові (внутрішньосистемні) дослідження принципу аналогії закону та права в кримінальному процесі та в інших галузях права (у тому числі в цивільному праві, цивільному процесі та адміністративному процесі); 3) компаративістичні (зовнішньосистемні) дослідження

принципу аналогії закону та права в кримінальному процесі в правових системах зарубіжних держав, зокрема держав євро-американського юридичного простору.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст.88.
2. Кримінальний кодекс України : від 05 квітня 2001 року № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
3. Кримінально-виконавчий кодекс України : від 11 липня 2003 року № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
4. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лютого 1992 року № 2135-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303.
5. Про Державне бюро розслідувань : Закон України від 12 листопада 2015 року № 794-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 6. Ст. 55.
6. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 40–41. Ст. 379.
7. Жакке Ж.-П. Конституционное право и политические институты : учеб. пособие / пер. с франц. М. : Юристъ, 2002. 365 с.
8. Бюджетний кодекс України : від 08 липня 2010 року № 2456-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 50–51. Ст. 572.
9. Лоскутов Т. О. Кримінальне процесуальне регулювання строків забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів людини. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 1. С. 313–315.
10. Конституція України : від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
11. Кобильнік Д. А. Регулятивна функція фінансового права: деякі проблеми реалізації. *Правова доктрина – основа формування правової системи держави* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 20-річчю НАПрН України та обговоренню п'ятитом. моногр. «Правова доктрина України» (м. Харків, 20–21 листоп. 2013 р.) / Нац. акад. прав. наук України. Харків, 2013. С. 275–278.
12. Про Звернення Верховної Ради України до Організації Об'єднаних Націй, Парламентської Асамблеї Ради Європи, Парламентської Асамблеї ОБСЄ, Парламентської Асамблеї НАТО, Парламентської Асамблеї ОЧЕС, Європейського Парламенту, урядів і парламентів іноземних держав щодо посилення міжнародного співробітництва в рамках Кримської платформи для протидії агресії Російської Федерації : Постанова Верховної Ради України від 23 серпня 2021 року № 1706-IX. *Голос України*. 26.08.2021. № 161.
13. Про санкції : Закон України від 14 серпня 2014 року № 1644-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 40. Ст. 2018.
14. Бергель Ж.-Л.. Общая теория права / под. общ. ред. В. И. Даниленко; пер. с фр. М. : Издательский дом NOTA BENE, 2000. 576 с.

References

1. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy [Criminal Procedure Code of Ukraine] : vid 13 kvitnia 2012 roku № 4651-6. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. St. 88 [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Codex of Ukraine] : vid 05 kvitnia 2001 roku № 2341-3. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2001. № 25–26. St. 131 [in Ukrainian].
3. Kryminalno-vykonavchyi kodeks Ukrainy [Criminal Enforcement Code of Ukraine] : vid 11 lypnia 2003 roku № 1129-4. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2004. № 3–4. St. 21 [in Ukrainian].
4. Pro operativno-rozshukovu diialnist : Zakon Ukrainy vid 18 liutoho 1992 roku № 2135-12 [On operational and investigative activities : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1992. № 22. St. 303 [in Ukrainian].
5. Pro Derzhavne biuro rozsliduvan : Zakon Ukrainy vid 12 lystopada 2015 roku № 794-8 [On the State Bureau of Investigation : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2016. № 6. St. 55 [in Ukrainian].
6. Pro Natsionalnu politsiiu : Zakon Ukrainy vid 02 lypnia 2015 roku № 580-8 [On the National Police : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2015. № 40–41. St. 379 [in Ukrainian].
7. ZHakke, ZH.-P. (2002). Konstitucionnoe pravo i politicheskie instituty : ucheb. posobie [Constitutional law and political institutions : textbook] / per. s franc. M. : YUrist'. 365 s. [in Russian].
8. Biudzhetnyi kodeks Ukrainy [Budget Code of Ukraine] : vid 08 lypnia 2010 roku № 2456-6. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2010. № 50–51. St. 572 [in Ukrainian].

9. Loskutov, T. O. (2015). Kryminalne protsesualne rehuliuвання strokiv zabezpechennia realizatsii prav, svobod i zakonnykh interesiv liudyny [Criminal procedural regulation of terms of ensuring the realization of human rights, freedoms and legitimate interests]. *Porivnialno-analitychne pravo*. № 1. S. 313–315.
10. Konstytutsiia Ukrainy [Constitution of Ukraine] : vid 28 chervnia 1996 roku № 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 1996. № 30. St. 141 [in Ukrainian].
11. Kobyl'nyk, D. A. (2013). Rehuliatyvna funktsiia finansovoho prava: deiaki problemy realizatsii [Regulatory function of financial law: some implementation problems]. *Pravova doktryna – osnova formuvannia pravovoi systemy derzhavy* : materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 20-richchiu NAPrN Ukrainy ta obhovorenniu piatytom. monohr. «Pravova doktryna Ukrainy» (m. Kharkiv, 20–21 lystop. 2013 r.) / Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. Kharkiv. S. 275–278 [in Ukrainian].
12. Pro Zvernennia Verkhovnoi Rady Ukrainy do Orhanizatsii Obiednanykh Natsii, Parlamentskoi Asamblei Rady Yevropy, Parlamentskoi Asamblei OBSiE, Parlamentskoi Asamblei NATO, Parlamentskoi Asamblei OChES, Yevropeiskoho Parlamentu, uriadiv i parlamentiv inozemnykh derzhav shchodo posylennia mizhnarodnoho spivrobotnytstva v ramkakh Krymskoi platformy dlia protydii ahresii Rosiiskoi Federatsii [On the Appeal of the Verkhovna Rada of Ukraine to the United Nations, the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, the OSCE Parliamentary Assembly, the NATO Parliamentary Assembly, the BSEC Parliamentary Assembly, the European Parliament, governments and foreign parliaments to strengthen international cooperation against the Crimean Russian Federation] : Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 23 serpnia 2021 roku № 1706-9. *Holos Ukrainy*. 26.08.2021. № 161 [in Ukrainian].
13. Pro sanktsii : Zakon Ukrainy vid 14 serpnia 2014 roku № 1644-7 [On sanctions : Law of Ukraine]. *Vidomosti Verkhovnoi Rady*. 2014. № 40. St. 2018 [in Ukrainian].
14. Berzhel', ZH.-L. (2000). Obshchaya teoriya prava [General theory of law] / pod. obshch. red. V. I. Danilenko; per. s fr. M. : Izdatel'skij dom NOTA BENE. 576 s. [in Russian].

Repan Mykola,

Senior Lecturer

(Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs, Dnipro)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9251-0961>

Yelaiev Yurii,

Lawyer

(Council of Advocates of Dnipropetrovsk region, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7101-0730>

DOCTRINAL RESEARCH OF THE PRINCIPLE OF STATUTORY ANALOGY AND LEGAL ANALOGY IN CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

The fundamental research of the principle of statutory analogy and legal analogy in criminal proceedings of Ukraine has been performed in the text of this scientific article. The provisions of Article 9 (6) of the Ukrainian Code of Criminal Procedure were the legal and regulatory foundation for the scientific paper. The formal logical cognition of the interrelation of the criminal procedure rules and the rules of other law branches of Ukraine, first of all in the spheres of crime prevention, safety and protection of national (state) security and defense of Ukraine, was the theoretical and legal foundation for the scientific paper. The concept definition of the principle of statutory analogy and legal analogy in criminal proceedings was the doctrinal and legal foundation for the scientific paper. At the same time, the necessity for cognition of the principle of statutory analogy and legal analogy in the field of the interrelation of financial law and criminal procedure in the sphere of legal time limits (financial and legal as well as criminal procedural ones) respectively has been researched in the scientific article. Considerable attention has also been paid in the scientific article (with due account for the principle of statutory analogy and legal analogy in criminal proceedings) to the research of counteraction to criminal offences (investigation and pre-trial investigation of criminal offences in particular) performed by the State Bureau of Investigation. Moreover, the research of legal concepts of the foreign (French) legal scholars in the fields of constitutional law and theory of law has been performed in the scientific paper. In addition, cognition of the foreign (French) legal thought has been performed in conjunction with the Ukrainian doctrine of criminal procedure in the sphere of the principle of statutory analogy and legal analogy. The strategy for the research of the legal doctrines framed (created) by the foreign (French) legal scholars has therefore been formulated in the scientific article in the course of generation of up-to-date knowledge in the field of criminal procedure.

Key words: legal analogy (*analogia iuris*); statutory analogy (*analogia legis*); law analogy; criminal procedure; criminal proceeding; analogy; principle of analogy; doctrine of criminal procedure.

Надіслано до редколегії 28.01.2022
Рекомендовано до публікації 03.02.2022

УДК: 343.98:343.431

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-177-185>

Тичина Дмитро Михайлович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ РОЗСЛІДУВАННЯ ТОРГІВЛІ ДІТЬМИ АБО ІНШОЇ НЕЗАКОННОЇ УГОДИ ЩОДО ДИТИНИ

У статті здійснено спробу виокремити проблеми досудового розслідування у кримінальних провадженнях щодо торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини з огляду на криміналістичні засади та нормативні положення чинного кримінального процесуального законодавства й запропонувати шляхи їх вирішення з урахуванням слідчої практики. Зосереджено увагу на проблемних аспектах виявлення та початку досудового розслідування кримінальних проваджень про торгівлю дітьми або іншу незаконну угоду щодо дитини, зважаючи на що виділено типові слідчі ситуації та основні напрями розслідування. Запропоновано шляхи вдосконалення організації і тактики проведення слідчими спільно з правоохоронними органами інших держав окремих процесуальних дій у межах виконання запитів про міжнародну правову допомогу; криміналістичні рекомендації щодо тактики огляду документів, що підлягає встановленню або вилученню під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків і проведення допиту за участю малолітнього потерпілого з урахуванням вимог міжнародних договорів з метою забезпечення прав та свобод дитини, зокрема тих, що стосуються надання потерпілому можливості самостійного обрання законного представника, використання спеціально обладнаних приміщень («зелені кімнати»). Розкрито особливості тактико-криміналістичного забезпечення проведення негласних слідчих (розшукових) дій під час розслідування і проаналізовано форми використання спеціальних знань за таких умов.

Ключові слова: діти; торгівля дітьми; кримінальне провадження; розслідування; слідча ситуація; слідча (розшукова) дія; негласна слідча (розшукова) дія; спеціальні знання.

Постановка проблеми. За час незалежності Українська держава постійно вживала заходи з метою формування, реалізації та зміцнення політики у сфері захисту прав і свобод дитини, що ґрунтується на системі міжнародно-правових принципів захисту прав дітей. Декларацією прав дитини (1959) визначено, що дитина внаслідок її фізичної і розумової незрілості потребує спеціальної охорони й піклування, включаючи належний правовий захист як до, так і після народження. Ураховуючи те, що вказаний міжнародний документ ратифіковано, Україна повинна дотримуватися принципів цього акта.

В умовах сьогодення використання з комерційною чи особистою метою послуг найбільш незахищених категорій – дітей – визнано одним із найнебезпечніших видів кримінального бізнесу, масштаби поширення якого в більшості країн викликають занепокоєння національних урядів, стурбованість широких верств населення та міжнародної спільноти. Як свідчать результати статистичних даних, останніми роками на території

України спостерігається тенденція до зростання кількості зареєстрованих кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2, 3 ст. 149 Кримінального кодексу України (далі – КК України), учинених відносно осіб, які не досягли 18-річного віку (протягом 2014–2017 рр. – на 20–25 %, 2018–2021 рр. – на 35–40 %). Якщо у 2014 р. було зареєстровано 104 таких злочини, то у 2021 р. їх кількість зросла до 401, тобто в чотири рази [1; 2].

У цьому контексті варто констатувати, що ідентифікація дітей, постраждалих від торгівлі людьми, залишається проблемою, а зазначені цифри не відображають реальних масштабів окресленої проблеми і свідчать лише про той факт, що ця категорія злочинів характеризується високим рівнем латентності. Діти мають обмежені можливості захистити себе та повідомити про вчинений проти них злочин, а сама торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини може мати різноманітні прояви й досить складний механізм учинення, коли окремі злочинні дії виконуються різними особами (групою осіб). Крім того, цей злочин, як правило, має форму цивільно-правових відносин (усиновлення, працевлаштування, надання медичних послуг тощо), що створює суттєві труднощі у збиранні доказів, відмежування від інших суміжних із ним злочинів; учиняється на території кількох держав, що обумовлює необхідність співробітництва з правоохоронними органами інших країн у їх виявленні та розслідуванні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі криміналістичні проблеми розслідування кримінальних правопорушень щодо дітей, передбачених розділами IV, XII Особливої частини КК України, розглядали у своїх працях О. Ф. Вакулєнко, М. В. Войчишена, О. І. Гарасимів, А. І. Довгань, В. І. Дубина, О. М. Дуфєнюк, О. М. Ємець, А. Р. Ікаєв, В. В. Загамула, О. В. Захарова, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Г. М. Мискова, А. А. Небитов, А. М. Орлеан, Т. А. Пазинич, Д. Г. Паляничко, Є. В. Пряхін, В. В. Пясковський, Є. Д. Скулиш, М. М. Фарима та інші. Вагомий внесок згаданих учених у розроблення проблематики є безперечним, однак аналіз слідчої практики показує, що рекомендації загального характеру з розслідування торгівлі людьми, розроблені без урахування специфіки їх окремих видів і підвидів, особливостей учинення таких діянь організованими злочинними групами, не завжди дають бажані результати, а іноді просто не використовуються фахівцями-практиками. Правоохоронні органи не лише обмежені в ресурсах, а й не забезпечені методикою розслідування таких злочинів.

Метою статі є наукове дослідження та обґрунтування криміналістичних положень і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення організації і тактики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини, а також формулювання пропозицій і рекомендацій з удосконалення кримінального процесуального законодавства та практики його застосування.

Виклад основного матеріалу. Однією з важливих умов розбудови демократичної держави європейського зразка є створення дієвої системи кримінальної юстиції, яка здатна забезпечити безпеку громадян, захист їхніх прав і свобод, а також інтересів суспільства й держави від кримінальних правопорушень. Це зумовило прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (2012) (далі – КПК України) [3], який докорінно змінив систему кримінального провадження, правовий статус багатьох його учасників, процесуальну форму здійснення досудового розслідування та судочинства, і як релевантний наслідок цих новацій – в Україні почала формуватися правозастосовна практика, що відповідає європейським стандартам захисту прав людини та здійснення правосуддя в напрямі подальшої демократизації.

Тому на шляху розбудови демократичної та правової держави європейського зразка для України першочерговим є вдосконалення правових й організаційних засад функціонування системи кримінальної юстиції, яка ще не повною мірою відповідає новим суспільним

потребам щодо реального додержання принципу верховенства права в діяльності правоохоронних органів, яка характеризується дублюванням повноважень, відсутністю чіткої регламентації компетенції, застосуванням не виправдано ускладнених процедур. Для боротьби з торгівлею людьми потрібні принципово нові, транснаціональні методики, у яких буде використовуватися міжнародне співробітництво у формах обміну інформацією та надання взаємної допомоги.

Кримінальний кодекс України передбачає кримінальну відповідальність за торгівлю людьми або здійснення іншої незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням обману, шантажу чи уразливого стану особи (ч. 1 ст. 149). Під час здійснення торгівлі людьми, а так само вербування, переміщення, переховування, передачі або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, з використанням примусу, викрадення, обману, шантажу, матеріальної чи іншої залежності потерпілого, його уразливого стану або підкупу третьої особи, яка контролює потерпілого, для отримання згоди на його експлуатацію до потерпілої особи може бути застосовано психологічне чи фізичне насильство. Не можна залишати поза увагою те, що такий злочин водночас посягає на відносини, пов'язані зі здоров'ям людини, її життям, встановленим порядком виконання посадовими особами своїх повноважень, з установленим порядком перетинання державного кордону, а також стосується права дитини виховуватися в сім'ї з батьками та права батьків виховувати дитину, які становлять додаткові факультативні безпосередні об'єкти складу злочину, передбаченого ст. 149 КК України [4].

Відповідно до ч. 1 ст. 214 КПК України слідчий, прокурор невідкладно, але не пізніше ніж через 24 години після подання заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним із будь-якого джерела обставин, що можуть свідчити про вчинення кримінального правопорушення, зобов'язаний внести відповідні відомості до Єдиного реєстру досудових розслідувань і розпочати розслідування [3; 5]. На початковому етапі розслідування необхідно встановити подію кримінального правопорушення (п. 1 ч. 1 ст. 91 КПК України), зокрема: факт учинення торгівлі (передача чи одержання) або вербування, переміщення або переховування дитини, факт учинення торгівлі дітьми, пов'язаний з діями медперсоналу пологових будинків, факт учинення торгівлі дітьми під час порушення порядку усиновлення (удочеріння); коло осіб, причетних до вчинення злочину (прізвище, ім'я, по батькові, рік, місяць, день і місце народження, громадянство, національність, освіта, сімейний стан, наявність судимості, місце роботи, рід занять або посада, місце проживання, стан здоров'я, рівень її фізичного й розумового розвитку, наявність співучасників торгівлі людьми, форма їх співучасті); мотив та мету вчинення злочину; обставини укладання угоди між покупцем та продавцем дитини, наявність погроз чи тиску з боку покупця; час, місце та спосіб вербування, переміщення, переховування, передача чи одержання дитини; умови оплати за продаж дитини (грошові кошти, транспортний засіб, нерухоме майно, певні послуги тощо), час, місце, сума та спосіб здійснення оплати (готівка, банківський переказ); вік потерпілої (жертви) дитини (число, місяць, рік народження), стан здоров'я та загального розвитку дитини; вид та умови експлуатації дитини, її наслідки (шкода фізичному чи психічному здоров'ю дитини), чи застосовувалися погрози до потерпілого (вид та характер) [6; 7; 8].

Також, як слушно зазначає В. В. Загамула, варто встановити умови життя неповнолітнього, а саме: склад сім'ї, взаємини між дорослими й дітьми, ставлення батьків до виховання дитини, морально-побутові умови сім'ї; обстановку в школі чи іншому освітньому закладі або на виробництві, де навчається або працює неповнолітній, характер й ефективність раніше застосовуваних виховних заходів; зв'язки неповнолітнього тощо. Для

підтвердження віку неповнолітнього до кримінального провадження необхідно долучити копії документів (свідоцтво про народження, паспорт, виписка з реєстрації актів цивільного стану). За відсутності документів, які підтверджують вік неповнолітнього, коли вичерпано всі можливості для їх отримання або викликає сумнів їх достовірність, слід призначити експертизу для встановлення віку підозрюваного (п. 4 ч. 2 ст. 242 КПК України, постанова Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 «Про практику застосування судами законодавства у справах про злочини неповнолітніх») [9, с. 115–116].

Формування типових слідчих ситуацій та алгоритмів їх вирішення має фундаментальне значення для побудови методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини та залежить від повноти інформації. Зокрема, з-поміж типових слідчих ситуацій початкового етапу розслідування необхідно виокремлювати такі:

а) досудове розслідування, розпочате після безпосереднього виявлення слідчим, прокурором (оперативним підрозділом) обставин, що свідчать про вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 149 КК України;

б) досудове розслідування, розпочате у зв'язку із заявою батьків, їх законних представників чи інших громадян (родичів) [8, с. 122].

Також характерними на початковому етапі розслідування є напрями взаємодії слідчого з оперативними підрозділами та міжнародними організаціями (Міжнародна організація з міграції в Україні, Всеукраїнська коаліція громадських організацій у протидії торгівлі людьми, Координатор проєктів ОБСЄ в Україні, Міжнародний жіночий правозахисний центр «Ла Страда – Україна»). Обрання форми міжнародної взаємодії зумовлене характером слідчої ситуації, безпосередньо залежить від слідчого й реалізується за його ініціативою та під особистим процесуальним контролем. Основною інформацією, яку слідчий повинен отримати під час проведення слідчих (розшукових) дій (далі – СРД) у кримінальних провадженнях про торгівлю дітьми від Укрбюро Інтерполу, є: дані про комерційні структури та інших юридичних осіб, які працюють під прикриттям легальних фірм з надання трудових послуг (дата реєстрації, юридична адреса, номери телефонів; прізвища й імена керівників, розміри статутного капіталу, відомості про припинення діяльності тощо); інформація про угоди, укладені українськими резидентами з іноземними юридичними та фізичними особами або за їх участі, а також наслідки їх виконання; відомості про відкриття фізичними особами, зокрема громадянами України, та юридичними особами фінансових рахунків у зарубіжних банках, а також рух коштів ними (зазвичай становлять банківську чи комерційну таємницю); головні напрями діяльності; міжнародний розшук осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, пов'язані з торгівлею людьми, та ініціювали щодо розшуку осіб, які не оголошені в міжнародний розшук, однак є членами організованої злочинної групи або схильні до вчинення тяжких кримінальних правопорушень, зокрема тих, що пов'язані з торгівлею людьми на території різних держав; арешт і видача (екстрадиція) особи злочинця; отримання інформації з банку даних порнографічних зображень дітей з метою їх ідентифікації, які використовували під час створення дитячої порнографії, а також виявлення та припинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із систематичною сексуальною експлуатацією дітей; отримання статистичної та аналітичної інформації з питань торгівлі дітьми; отримання інформації з банку даних постраждалих і підозрюваних; отримання інформації про вчинення торгівлі дітьми в кіберпросторі [7; 10; 11].

Серед засобів криміналістичної тактики особливе місце належить тактичним прийомам, вибір та визначення черговості застосування яких залежить від спрямування конкретної СРД чи її окремих етапів; завдань, які бажає досягти слідчий; слідчої ситуації, у якій її проводитимуть. Однак, незважаючи на те, що проведення СРД під час збирання доказів у кримінальному провадженні є винятково важливим заходом, такі СРД, як огляд та допит

потребують особливого тактико-криміналістичного забезпечення, а саме в частині структури та послідовності їх проведення.

Зокрема, огляду підлягають місця утримання, переховування або експлуатації дитини; приміщення установи, де здійснювалося вербування дітей; транспортні засоби; місця затримання підозрюваних осіб; місцевість або приміщення поза місцем події з метою виявлення слідів кримінального правопорушення, злочинця та інших речових доказів, з'ясування обстановки місця події, що сталася, та обставин, що мають значення для розслідування [12, с. 74]. Особливо варто звернути увагу на перелік документів, що підлягає встановленню або вилученню під час розслідування незаконної передачі для експлуатації новонароджених персоналом пологових будинків (документація медичного закладу (права та обов'язки співробітників, реєстраційні книги й журнали, графіки чергувань та ін.); медичні документи (акти обстеження, медичні картки та ін.), пов'язані з фактом народження дитини; документи, пов'язані з направленням трупу дитини в перинатальний центр на обстеження, що супроводжують передачу тіла для поховання.

З огляду на загальні умови проведення допиту щодо дитини (ч. 9 ст. 224, ч. 1 ст. 225, ч. 2, 3 ст. 226, п. 3 ч. 1 ст. 232 КПК України) слідчий обов'язково має враховувати вікові особливості та ретельно підготуватися до нього, зокрема він повинен: обрати місце й обстановку для допиту дитини дошкільного віку (удома, у дитячому закладі, у «зеленій кімнаті»), тобто там, де дитина відчуватиме себе в безпеці, і не там, де вона зазнала шкоди; вивчити індивідуально-психологічні особливості дитини, його «сильні та слабкі місця»; схильність до фантазування; захоплення; улюблені ласощі тощо, що матиме значення для встановлення психологічного контакту; знати соціальне оточення та родинні стосунки дитини; з'ясувати, у якому емоційному стані перебувала дитина на момент сприйняття подій (чи була, зокрема, налякана, схвильована тощо); чим була зайнята в той момент, брала участь у події або тільки спостерігала; з'ясувати, чи обговорювали дорослі ці події в присутності дитини й чи могли їхні оцінки вплинути на позицію дитини (викликати страх, почуття провини тощо); дати можливість дитині звикнути до себе та встановити довірливі стосунки з нею, для цього необхідно попередньо зустрітися; налаштувати дитину на процес допиту (дитина будь-якого віку має йти обдуманно на допит, усвідомлюючи, для чого вона тут); повідомити про те, що під час допиту буде проводитися відеозйомка; звернутися до фахівців (вихователя, психолога), які мають досвід роботи з дітьми певної категорії, щоб краще підготуватися до проведення допиту; зокрема, підготувати перелік питань та проконсультуватися з компетентним фахівцем – чи будуть питання зрозумілими для дитини; підготувати наочний матеріал (іграшки, макети, фотографії, малюнки тощо), тому що дитині іноді легше показати, ніж сказати; підготувати відеокамеру, мікрофон для зйомки.

З урахуванням викладеного та з метою вдосконалення правової регламентації проведення СРД на території іноземної держави під час розслідування таких злочинів убачаємо доцільним ч. 2 ст. 562 КПК України «Процесуальні дії, які потребують спеціального дозволу» викласти в такій редакції: «2. У разі необхідності виконати процесуальну дію на території іноземної держави, для проведення якої в Україні потрібний дозвіл прокурора або суду, така процесуальна дія потребує надання відповідного дозволу прокурором або судом у порядку, встановленому цим Кодексом, лише в разі, якщо це передбачено міжнародним договором або є обов'язковою умовою надання такого виду допомоги за законодавством запитуваної сторони. При цьому строк дії такого дозволу не обмежується, а належно засвідчена копія дозволу долучається до матеріалів запиту».

Варто констатувати, що запровадження в кримінальному процесуальному законодавстві інституту негласних слідчих (розшукових) дій (далі – НСРД) та обумовлені ним

зміни й доповнення до Закону України «Про оперативно-розшукову діяльність» (1992) [13] мають особливе значення, адже організація таких дій пов'язана зі створенням належних оперативних (технічних, агентурних) умов їх проведення під час розслідування торгівлі дітьми. Тому до розслідування кримінальних правопорушень цієї категорії доцільно залучати оперативні підрозділи як на підставі доручень у порядку ст.ст. 36, 40 КПК України, так і шляхом закріплення оперативного працівника для постійної допомоги слідчому та створення міжвідомчих слідчо-оперативних груп (на підставі спільних наказів), що є головними формами взаємодії слідчих та співробітників оперативних підрозділів у провадженнях цієї категорії. Така співпраця дає змогу стороні обвинувачення психологічно і професійно сформувані позитивні робочі контакти, оптимально використовувати методи й засоби, що є на озброєнні в оперативно-розшукових апаратах, для подолання можливої протидії з боку фігурантів.

Найчастіше у кримінальних провадженнях досліджуваної категорії проводяться такі НСРД: 1) зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж та спостереження за особою, річчю або місцем (візуальне спостереження) – дають змогу встановити вхідні, вихідні дзвінки на мобільний телефон підозрюваного, визначити його поточне місцеперебування (власника мобільного телефона) або іншої особи, яка ним користується, простежити переміщення особи та пристрою в часі й просторі; 2) обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи, за допомогою якого виявляють та фіксують сліди вчинення злочину; досліджують місце утримання дітей; забезпечують збереження доказів, які за наявною інформацією можуть бути знищені до їх вилучення процесуальним шляхом; виявляють та вилучають зразки для дослідження; установлюють осіб, які розшукуються; 3) установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу – фіксація факту перебування в певному місці та в певний час особи, яка користується радіоелектронним засобом чи іншим пристроєм, який випромінює радіохвилі й активований у мережі оператора рухомого (мобільного) зв'язку (як у режимі реального часу, так і в конкретний період); аудіо-, відеоконтроль особи спрямований на фіксацію поведінки, розмов та місця перебування осіб, яких підозрюють у торгівлі людьми, встановлення місць утримання дітей, установлення співучасників; одержання даних про причетність інших осіб до злочинних дій (організаторів); 4) зняття інформації з електронних інформаційних систем, що надає можливість отримати інформацію, розміщену особою в соціальних мережах, на тематичних форумах; встановити ідентифікаційні ознаки електронної інформаційної системи за допомогою спеціальних програмних утиліт; поспілкуватися з особою за допомогою технології IRC (Internet Relay Chat) або ICQ; 5) контроль за вчиненням злочину (у формі імітації обстановки вчинення злочину) – здійснюється у випадках наявності достатніх підстав уважати, що готується вчинення або вчиняється торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини.

Вчасно отримані результати НСРД у певних слідчих ситуаціях, як зазначають М. В. Багрій та В. В. Луцик, надають підстави слідчому відкласти проведення певних процесуальних дій, змінити черговість їх проведення з метою подолання протидії розслідуванню, що може мати вирішальне значення для доказування обставин злочину й прийняття законного та обґрунтованого рішення у кримінальному провадженні [14, с. 49].

Важливою формою застосування спеціальних знань у кримінальних провадженнях, розпочатих за фактом торгівлі дітьми, є залучення експерта та проведення експертизи. Особливе місце в розслідуванні таких злочинів посідають: 1) криміналістичні експертизи: почеркознавча (рукописні тексти й підписи, вилучені під час обшуку чи огляду, зокрема боргові та інші розписки, договори з підписами, робочі записи обліку грошових коштів,

здобутих злочинним шляхом тощо); технічна експертиза документів (документи, що посвідчують особу, дають право на перетин кордону, проїзні документи; договори про працевлаштування; установчі документи фіктивних фірм, бюро тощо); трасологічна, дактилоскопічна (сліди, залишені дітьми під час їх викрадення та/або перевезення, вилучені під час огляду, обшуку транспортних засобів, приміщень; сліди невстановлених співучасників злочину, залишені на документах, інших предметах); фототехнічна (фотознімки, кінофільми та відеозаписи, які містять відображення експлуатації дитини, зокрема в порнобізнесі; фото- та кіноапаратура, фотознімки, кінофільми, фото- та кіноматеріали, вилучені під час огляду, обшуку); відео-, звукозапису (оригінальна фонограма запису розмов, зокрема висловлених погроз насильством, шантажу, обману дитини, а також виготовлені матеріали порнографічного характеру у разі експлуатації її в такий спосіб; оригінальний пристрій, яким фонограма зафіксована, додаткове обладнання); матеріалів, речовин та виробів (предмети одягу підозрюваного; грошові кошти, вилучені під час тактичної операції фіксації факту їх передачі за «живий товар», а також контрольні зразки); молекулярно-генетична (ідентифікація конкретної особи на основі генетичної інформації, що є в біологічних частинках – шматочках шкіри, а також у рідинах – слині, крові, поту, з метою встановлення особливостей механізму вчинення злочину й перевірки версії щодо взаємозв'язку матеріальних об'єктів на місці події з її учасниками; 2) комп'ютерно-технічна експертиза (встановлення слідів злочину або іншої значимої для кримінального процесу інформації); 3) психологічна експертиза (встановлення факту використання уразливого стану дитини, оцінки показань малолітніх, дітей-потерпілих); 4) мистецтвознавча експертиза (встановлення тотожності особи, зображеної на вилучених фотознімках або відеозаписах під час огляду, обшуку); 5) медичні експертизи: експертиза тілесних ушкоджень (дитини, до якої застосовувалося насильство або у випадку, коли експлуатація полягала у вилученні органів, проведенні дослідів над нею); експертиза статевих станів (дитини, коли експлуатація полягала у примусовій вагітності або примусовому перериванні вагітності).

Вивчення матеріалів кримінальних проваджень та слідчої практики засвідчило, що до проведення СРД під час розслідування таких злочинів необхідно залучати судово-медичного експерта або лікаря, педагога, психолога, спеціаліста в галузі медичних знань або спеціаліста Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України.

Висновок. Отже, варто наголосити, що трансформація механізму початку досудового розслідування стала однією з новацій чинного КПК України. Викладені у ст. 214 КПК України положення, по суті, виключили рішення слідчого, прокурора про початок досудового розслідування з переліку процесуальних, а відтак, по-перше, створили умови для зниження вимог до їх законності та обґрунтованості, по-друге, дали можливість оскарження їх підстав у порядку, визначеному гл. 26 КПК України. З огляду на це нами сформульовано концептуальне бачення наукових основ методики розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини в умовах чинного кримінального процесуального законодавства.

Торгівля дітьми або інша незаконна угода щодо дитини має комплексний характер, оскільки очевидний її тісний взаємозв'язок як з видовими (кримінальні правопорушення проти волі, честі та гідності особи, моральності) і підвидовими методиками розслідування (експлуатація дітей, жебрацтво, порнографія), так і з методикою розслідування злочинів, учинених організованими групами. Специфічний характер зазначеної методики полягає в тому, що в ній акумулюються і рекомендації загального характеру, представлені у видових методиках, і конкретні рекомендації, що враховують особливості розслідування саме таких діянь.

Список використаних джерел

1. Аналітична довідка про основні тенденції розвитку безпекової ситуації в Україні та стан виконання пріоритетних завдань центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується і координується Міністром, за 2020 рік. Київ : ДНДІ МВС України, 2020. 74 с.
2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. *Офіс Генерального прокурора України*. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (дата звернення: 03.12.2021).
3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 03.12.2021).
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5 квіт. 2001 р. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 03.12.2021).
5. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення : наказ Генерального прокурора від 30 черв. 2020 р. № 298. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (дата звернення: 03.12.2021).
6. Пясковський В. В. Методика розслідування торгівлі людьми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ : Національна академія внутрішніх справ, 2004. 172 с.
7. Методика розслідування торгівлі людьми : альбом схем / О. В. Захарова, О. І. Гарасимів, О. М. Дуфенюк, А. І. Кунтій, С. І. Марко, Є. В. Пряхін. Львів : ЛьвДУВС, 2019. 112 с.
8. Фарима М. М. Розслідування торгівлі дітьми або іншої незаконної угоди щодо дитини : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2021. 268 с.
9. Загамула В. В. Методика розслідування втягнення неповнолітніх у заняття проституцією : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09. Київ, 2019. 242 с.
10. Черноус Ю. М. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів : монографія. Вінниця : Нілан, 2017. 491 с.
11. Черноус Ю. М. Теорія і практика криміналістичного забезпечення досудового слідства у справах про злочини міжнародного характеру : монографія. Київ : Скіф, 2012. 448 с.
12. Борисенко Р. В. Тактика проведення окремих слідчих (розшукових) дій у кримінальних провадженнях про торгівлю людьми з метою трудової експлуатації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. Вип. 2. Т. 4. С. 71–77.
13. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України від 18 лют. 1992 р. № 2135-ХІІ. *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (дата звернення: 25.11.2021).
14. Багрій М. В., Луцик В. В. Процесуальні аспекти негласного отримання інформації: вітчизняний та зарубіжний досвід : монографія. Харків : Право, 2017. 376 с.

References

1. Analitichna dovidka pro osnovni tendentsii rozvytku bezpekovoї sytuatsii v Ukraini ta stan vykonannia priorytetnykh zavdan tsestralnymy orhanamy vykonavchoї vlady, diialnist yakykh spriamovuietsia i koordynuietsia Ministrom, za 2020 rik [Analytical report on the main trends in the security situation in Ukraine and the state of implementation of priority tasks by the central executive bodies, whose activities are directed and coordinated by the Minister, for 2020]. Kyiv : Derzhavnyi naukovy-doslidnyi instytut Ministerstva vnutishnikh sprav Ukrainy, 2020. 74 s. [in Ukrainian].
2. Pro zareiestrovani kryminalni pravoporushennia ta rezultaty yikh dosudovoho rozsliduvannia [About the registered criminal offenses and results of their pre-judicial investigation]. Ofis Heneralnoho prokurora Ukrainy. URL: <http://www.gp.gov.ua/ua/stat.html> (data zvernennia: 03.12.2021) [in Ukrainian].
3. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy : Zakon Ukrainy vid 13 kvit. 2012 r. [Criminal Procedure Code of Ukraine]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (data zvernennia: 03.12.2021) [in Ukrainian].
4. Kryminalnyi kodeks Ukrainy [Criminal Code of Ukraine] : Zakon Ukrainy vid 5 kvit. 2001 r. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (data zvernennia: 03.12.2021) [in Ukrainian].
5. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Yedynyi reiestr dosudovykh rozsliduvan, poriadok yoho formuvannia ta vedennia : nakaz Heneralnoho prokurora vid 30 cherv. 2020 r. № 298 [On approval of the Regulations on the Unified Register of pre-trial investigations, the procedure for its formation and maintenance]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text> (data zvernennia: 03.12.2021) [in Ukrainian].
6. Piaskovskiyi, V. V. (2004). Metodyka rozsliduvannia torhivli liudmy : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 [Methods of investigating human trafficking]. Kyiv. 172 s.
7. Metodyka rozsliduvannia torhivli liudmy [Methods of investigating human trafficking] : albom skhem / O. V. Zakharova, O. I. Harasymiv, O. M. Dufeniuk, A. I. Kuntii, S. I. Marko, Ye. V. Priakhin. Lviv : LvDUVS, 2019. 112 s. [in Ukrainian].

8. Faryma, M. M. (2021). Rozsliduvannia torhivli ditmy abo inshoi nezakonnoi uhody shchodo dytyny : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 [Investigation of child trafficking or other illegal child trafficking]. Kyiv. 268 s. [in Ukrainian].
9. Zahamula, V. V. (2019). Metodyka rozsliduvannia vtiahnennia nepovnolitnikh u zaniattia prostytutsiieiu : dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.09 [Methods of investigating the involvement of minors in prostitution]. Kyiv. 242 s. [in Ukrainian].
10. Chornous, Yu. M. (2017). Kryminalistychne zabezpechennia rozsliduvannia zlochyniv : monohrafiia [Forensic support for the investigation of crimes]. Vinnytsia. 491 s. [in Ukrainian].
11. Chornous, Yu. M. (2012). Teoriia i praktyka kryminalistychnoho zabezpechennia dosudovoho slidstva u spravakh pro zlochyny mizhnarodnoho kharakteru : monohrafiia [Theory and practice of forensic support of pre-trial investigation in cases of international crimes]. Kyiv. 448 s. [in Ukrainian].
12. Borysenko, R. V. (2014). Taktyka provedennia okremykh slidchykh (rozshukovykh) dii u kryminalnykh provadzhenniakh pro torhivliu liudmy z metoiu trudovoi ekspluatatsii [Tactics of conducting certain investigative (search) actions in criminal proceedings on trafficking in human beings for the purpose of labor exploitation]. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnogo universytetu*. Vyp. 2. T. 4. S. 71–77 [in Ukrainian].
13. Pro operativno-rozshukovu diialnist : Zakon Ukrainy vid 18 liut. 1992 r. [About operative-search activity]. Verkhovna Rada Ukrainy. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2135-12> (data zvernennia: 03.12.2021) [in Ukrainian].
14. Bahrii, M. V., Lutsyk, V. V. (2017). Protsesualni aspekty nehlasnoho otrymannia informatsii: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid : monohrafiia [Procedural aspects of covert access to information: domestic and foreign experience]. Kharkiv. 376 s. [in Ukrainian].

Tychyna Dmytro,

PhD in Law, Senior Researcher

(National Academy of Internal Affairs, Kyiv)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9430-6101>

PECULIARITIES OF THE METHOD OF INVESTIGATION OF TRAFFICKING IN CHILDREN OR ANOTHER ILLEGAL AGREEMENT ON CHILDREN

The article attempts to single out the problems of pre-trial investigation in criminal proceedings concerning child trafficking or other illegal agreement on a child, taking into account the criminalistic principles and regulations of the current criminal procedure legislation, and offers ways to solve them and practical recommendations. The focus is on the problematic aspects of identifying and initiating pre-trial investigations into criminal proceedings concerning child trafficking or other illegal agreements concerning a child, taking into account the typical investigative situations and the main directions of the investigation. Ways to improve the organization and tactics of investigators in conjunction with law enforcement agencies of other states of certain procedural actions in the implementation of requests for international legal assistance; forensic recommendations on the tactics of reviewing documents to be established or seized during the investigation of illegal transfer for the operation of newborns by maternity hospitals and interrogation with the participation of a minor victim in accordance with international treaties, in order to ensure the rights and freedoms of the child, opportunities for independent election of a legal representative, use of specially equipped premises ("green rooms"). The peculiarities of tactical and forensic support of covert investigative (investigative) actions during the investigation are revealed and the forms of using special knowledge under such conditions are analyzed. Child trade or other illegal agreement on the child has a comprehensive nature, since its close relationship with species (criminal offenses against the will, honor and dignity of person, morality) and subspecific methods of investigation (exploitation of children, begging, pornography), and with the method of investigation of crimes committed by organized groups. The specific nature of this technique is that it accumulates as a general recommendation, represented in species methods, and specific recommendations that take into account the peculiarities of the investigation of such acts.

Key words: children; child trafficking; criminal proceedings; investigation; investigative situation; investigative (investigative) action; covert investigative (investigative) action; special knowledge.

Надіслано до редколегії 29.12.2021
Рекомендовано до публікації 31.12.2021

УДК: 343.13

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-186-190>

Шапарь Артем Олександрович,

кандидат юридичних наук

*(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5327-701X>

Татаренко Світлана Вячеславівна,

аспірант

*(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9425-0227>

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ НЕГЛАСНИХ СЛІДЧИХ (РОЗШУКОВИХ) ДІЙ

У статті розглянуто теоретичні положення організації та проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві. Визначено законодавчі вимоги до фіксації і документування отриманих за наслідками їх проведення результатів. Особливу увагу зосереджено на потенційному ризику порушення конституційних прав та свобод людини і громадянина у разі порушення вимог чинного кримінального процесуального законодавства під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів.

Ключові слова: негласні слідчі (розшукові) дії; оперативно-розшукові заходи; досудове розслідування.

Постановка проблеми. У сучасних правових реаліях ефективність досудового розслідування кримінальних правопорушень значною мірою залежить від якості чинного кримінального процесуального законодавства, зокрема правового регулювання збирання, дослідження та використання доказів. Забезпечення слідчого додатковими засобами розкриття і розслідування злочинів шляхом закріплення у вітчизняному законодавстві інституту негласних слідчих (розшукових) дій, по-перше, значно прискорює та спрощує проведення досудового розслідування, підвищує ефективність боротьби зі злочинністю, а також запроваджує нові механізми отримання доказів у випадках, коли відомості про кримінальне правопорушення та особу, яка його вчинила, неможливо отримати в інший спосіб. По-друге, виникає значний ризик порушення основоположних прав і свобод громадян, що може призвести до наростання кризових явищ унаслідок зниження довіри до діяльності правоохоронних органів та держави в цілому. Тому теоретичний і практичний інтерес становлять проблеми нормативно-правового регулювання негласних заходів у кримінальному провадженні для визначення можливостей удосконалення процесуальної форми негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів у взаємозв'язку із забезпеченням дотримання прав і законних інтересів людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання, пов'язані з визначенням сутності та порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій, досліджували такі науковці, як В. О. Глушков, В. Г. Дрозд, М. В. Корнієнко, Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков,

М. Ю. Мирошниченко, В. А. Молдован, М. А. Погорецький, В. М. Тертишник, В. О. Ходанович та інші. Водночас М. Г. Вербенський, Л. М. Лобойко, Л. Д. Удалова, О. М. Чистолінов указували на функціональні проблеми застосування негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів у процесі розкриття і розслідування кримінальних правопорушень з урахуванням неодноразових змін у кримінальному процесуальному законодавстві України. Незважаючи на численні наукові здобутки щодо вдосконалення норм чинного Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), усе ж існує ризик надмірного обмеження прав людини на досудовому розслідуванні, що й обумовлює необхідність більш змістовного дослідження окремих аспектів нормативно-правового регулювання негласних слідчих (розшукових) дій та оперативно-розшукових заходів для того, щоб сприяти належному виконанню завдань кримінального провадження.

Метою статті є розкриття особливостей нормативно-правового регулювання негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві та формулювання рекомендацій з їх практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу. Правовою основою проведення негласних слідчих (розшукових) дій, захисту інформації під час здійснення цих слідчих дій є Конституція України, Кримінальний процесуальний кодекс України, Кримінальний кодекс України, закони України «Про прокуратуру», «Про державну таємницю», «Про оперативно-розшукову діяльність», Звід відомостей, що становлять державну таємницю, затверджений наказом Служби безпеки України від 12.08.2005 № 440 і зареєстрований у Міністерстві юстиції України 17.08.2005 за № 3902/11182, та інші нормативно-правові акти.

Негласні слідчі (розшукові) дії, пов'язані з тимчасовим обмеженням прав людини, проводяться з метою запобігання тяжким або особливо тяжким злочинам, їх виявлення та припинення, розшуку осіб, які ухиляються від відбування кримінального покарання або безвісти зникли, захисту життя, здоров'я, житла й майна працівників суду і правоохоронних органів та осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, припинення розвідувально-підривної діяльності проти України [1].

На проведення негласних слідчих (розшукових) дій, які обмежують певні конституційні права людини, уповноважені: слідчі органів внутрішніх справ, органів безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань (з дня початку його діяльності), а також уповноважені оперативні підрозділи органів внутрішніх справ, органів безпеки, органів, що здійснюють контроль за додержанням податкового законодавства, органів, установ виконання покарань та слідчих ізоляторів Державної пенітенціарної служби України, органів Державної прикордонної служби України, органів Державної митної служби України, які проводять негласні слідчі (розшукові) дії за письмовим дорученням слідчого, прокурора, який здійснює нагляд за додержанням законів слідчими під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва.

За рішенням керівництва органу до здійснення або участі у проведенні негласної слідчої (розшукової) дії залучаються оперативні підрозділи, які входять до складу державного органу, визначеного у статті 246 КПК України, вони є уповноваженими оперативними підрозділами.

Основними видами процесуальних документів, які складаються під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, є: постанова, клопотання, ухвала слідчого судді, доручення та протоколи.

Рішення про проведення негласної слідчої (розшукової) дії слідчий, прокурор викладає в постанові, яка має відповідати вимогам статей 246, 251 КПК України, якщо ця дія проводиться без дозволу слідчого судді, або в невідкладних випадках, передбачених ст. 250 КПК України.

Клопотання слідчого, прокурора слідчому судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії повинне відповідати вимогам, зазначеним у ст. 248 КПК України, та матеріалам кримінального провадження, які надаються лише на вимогу слідчого судді для підтвердження необхідності проведення негласної слідчої (розшукової) дії [2].

Під час складання клопотання інформація про ідентифікаційні ознаки кінцевого обладнання, прізвище, ім'я та по батькові особи, права якої тимчасово обмежуються, або адресу, за якою планується проведення негласної слідчої (розшукової) дії, має в подальшому ключове значення у процесі проведення певної негласної слідчої (розшукової) дії. Насамперед саме від її точності залежить результат проведення негласної слідчої (розшукової) дії, тому особа, яка складає клопотання, повинна перевірити достовірність, правильність цих даних неодноразово. Складене та погоджене з прокурором клопотання слідчого надається слідчим на розгляд голові чи за його визначенням іншому судді відповідного апеляційного суду, найбільш територіально наближеного до апеляційного суду, у межах територіальної юрисдикції якого здійснюється досудове розслідування (ст. 247 КПК України) [2].

Проводити негласні слідчі (розшукові) дії слідчий може самостійно, спільно з уповноваженими оперативними підрозділами, залучати до їх проведення інших осіб, а також доручати їх проведення уповноваженим оперативним підрозділам (п. 6 ст. 246 КПК України) [2]. Слідчий, прокурор надсилає доручення керівнику органу, під юрисдикцією якого знаходиться місце вчинення кримінального правопорушення і у складі якого знаходяться орган розслідування та/або оперативні підрозділи, уповноважені на проведення негласних слідчих (розшукових) дій (ст. 246 КПК України) [2]. Якщо матеріали оперативно-розшукової діяльності були використані як приводи та підстави для початку досудового розслідування, доручення на проведення негласної слідчої (розшукової) дії, як правило, надається оперативному підрозділу, який виявив злочин, але враховуються його повноваження. До доручення слідчого, прокурора додається ухвала слідчого судді про дозвіл на проведення негласної слідчої (розшукової) дії. Доручення складається у двох примірниках на офіційному бланку органу досудового розслідування.

Керівник органу відповідно до відомчих нормативно-правових актів визначає виконавця – оперативний підрозділ (оперативні підрозділи). Така негласна слідча (розшукова) дія, як зняття інформації з транспортних телекомунікаційних мереж доручається лише відповідним підрозділам органів внутрішніх справ та Служби безпеки України.

Уповноважений оперативний підрозділ для виконання доручення слідчого, прокурора з урахуванням необхідності забезпечення умов для проведення негласних слідчих (розшукових) дій залучає на підставі свого завдання відповідні оперативні та оперативно-технічні підрозділи. За результатами виконання доручення оперативний співробітник (працівник) складає рапорт із зазначенням результатів виконаного доручення, залучених при цьому сил і засобів, а також їх результатів. Протокол про хід і результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії (або її етапів) складається слідчим, якщо вона здійснюється за його безпосередньої участі, в інших випадках – уповноваженим працівником оперативного підрозділу, і повинен відповідати загальним правилам фіксації кримінального провадження. Періодичність складання протоколів залежить від виду негласної слідчої (розшукової) дії, терміну її проведення (одномоментно чи впродовж часу), від доручення слідчого, прокурора, але в будь-якому випадку безпосередньо після отримання фактичних даних, які можуть використовуватися як докази для встановлення місця перебування особи, що розшукується, про

кожний випадок огляду, виїмки, дослідження матеріалів про результати негласної слідчої (розшукової) дії тощо. Кожний протокол про результати проведеної негласної слідчої (розшукової) дії з додатками не пізніше 24 годин після його складання передається прокурору, який здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва. Додатки до протоколу мають бути належним чином виготовлені, упаковані з метою надійного збереження, а також засвідчені підписами осіб, які виконували негласну слідчу (розшукову) дію (ст. 105 КПК України) [2].

Фіксація результатів негласної слідчої (розшукової) дії повинна здійснюватися так, щоб завжди була можливість експертним шляхом установити достовірність цих результатів.

Особа, конституційні права якої були тимчасово обмежені під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, а також підозрюваний, його захисник мають бути письмово повідомлені прокурором або за його дорученням слідчим про таке обмеження (ст. 253 КПК України) [2]. У повідомленні зазначається вид негласної слідчої (розшукової) дії, а також подальше використання отриманих матеріалів у кримінальному провадженні або їх знищення. Конкретний час повідомлення визначається з урахуванням наявності чи відсутності загроз для досягнення мети досудового розслідування, суспільної безпеки, життя або здоров'я осіб, які причетні до проведення негласних слідчих (розшукових) дій. Відповідне повідомлення про факт і результати негласної слідчої (розшукової) дії повинне бути здійснене протягом дванадцяти місяців з дня припинення таких дій, але не пізніше звернення до суду з обвинувальним актом.

Висновки. Упровадження інституту негласних слідчих (розшукових) дій у вітчизняне кримінальне судочинство стало вагомим засобом посилення боротьби зі злочинністю. Сучасне правове регулювання зазначеного інституту спрямовано на забезпечення балансу між інтересами ефективного кримінального переслідування, з одного боку, та захистом прав і свобод особи від надмірного втручання держави, з іншого боку. Дотримання встановлених правових процедур щодо підстав та порядку проведення негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному судочинстві є головною умовою допустимості використання отриманих за їх результатами фактичних даних.

Список використаних джерел

1. Про оперативно-розшукову діяльність : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 01.02.2022).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 22. Ст. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#> (дата звернення: 01.02.2022).

References

1. Pro operatyvno-rozshukovu diialnist : Zakon Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy* [On operational and investigative activities. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*]. 2013. № 9–10, № 11–12, № 13. St. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (data zvernennia: 01.02.2022) [in Ukrainian].
2. Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi rady Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine. *Information of the Verkhovna Rada of Ukraine*]. 1992. № 22. St. 303. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#> (data zvernennia: 01.02.2022) [in Ukrainian].

Shapar Artem,

PhD in Law

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5327-701X>

Tatarenko Svitlana,

Postgraduate Student

(Donetsk State University of Internal Affairs, Kryvyi Rih)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9425-0227>

NORMATIVE AND LEGAL REGULATION OF COVERT INVESTIGATIVE (SEARCH) ACTIONS

The scientific article contains the theoretical provisions of the organization and conduct of covert investigative (search) actions and operational-search activities in criminal proceedings. Legislative requirements for fixing and documenting the results obtained as a result of their implementation are determined. Particular attention is focused on the potential risk of violating the constitutional rights and freedoms of a person and a citizen in case of violation of the requirements of the current criminal procedural legislation during covert investigative (search) actions and operational search activities. In modern legal realities, the effectiveness of pre-trial investigation of criminal offenses depends not only on the level of professionalism of law enforcement agencies, but also on the quality of current criminal procedure legislation governing the procedure and limits of its implementation. At the same time, many experts pointed to the functional problems of using covert investigative (search) actions and operational-search measures in the process of disclosing and investigating criminal offenses, taking into account repeated changes in the criminal procedural legislation of Ukraine. Despite numerous scientific achievements in the direction of further improvement of the norms of the current Criminal Procedure Code of Ukraine, the existing risk of excessive restriction of human rights in pre-trial investigation necessitates a more meaningful study of certain aspects of the legal regulation of covert investigative (search) actions and operational-search measures, contributing to proper fulfillment of the tasks of criminal proceedings. Thus, the theoretical and practical interest are the problems of legal regulation of covert measures in criminal proceedings to determine opportunities to improve the procedural form of covert investigative (investigative) actions and operational measures in close connection with respect for human rights and legitimate interests.

Key words: *investigative (search) actions; operational-search measures; pre-trial investigation.*

Надіслано до редколегії 07.02.2022

Рекомендовано до публікації 17.02.2022

УДК: 343.148.5

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-191-199>

Шевчук Галина Вікторівна,

судовий експерт

сектору економічних досліджень

(Рівненський науково-дослідний

експертно-криміналістичний центр МВС України, м. Рівне)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9820-0451>

ПОСЛІДОВНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ ОПЕРАЦІЙ ІЗ НАРАХУВАННЯ ТА ВИПЛАТИ ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ ПРАЦІВНИКАМ БЮДЖЕТНИХ УСТАНОВ

Статтю присвячено питанням, пов'язаним із методикою проведення дослідження розрахунків за виплатами працівникам у бюджетних установах під час проведення судово-економічної експертизи. Наведено приклади документів, що слугують основним джерелом інформації в ході проведення дослідження. Зазначено методи та практичні прийоми, які використовуються в процесі реалізації дослідження. Викладено алгоритм здійснення дослідницьких процедур операцій із нарахування та виплати заробітної плати в бюджетних установах під час проведення судово-економічної експертизи.

Ключові слова: заробітна плата; бюджетна сфера; видатки на заробітну плату; спеціальні знання; висновок; судово-економічна експертиза; судово-експертна діяльність.

Постановка проблеми. Конституція України гарантує кожному громадянину право на працю, що передбачає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Облік розрахунків з оплати праці є доволі складною ділянкою облікового процесу на різних підприємствах, у тому числі й у бюджетній сфері. Видатки на заробітну плату мають найбільшу питому вагу в кошторисах і складають основну суму загальних видатків, а тому облік праці та її оплати в бюджетних установах є особливо важливою ділянкою обліку. Оплата праці є найбільш суперечливою категорією в системі економічних показників, оскільки віддзеркалює різноманітні інтереси сторін суспільно-трудових відносин. Великий обсяг первинних і зведених документів з оплати праці в роботі бухгалтера та часта зміна нормативно-правової бази потребує постійного моніторингу обліку розрахунків з оплати праці та його удосконалення відповідно до вимог часу.

Як свідчить експертна практика, значна кількість порушень і корисливих зловживань допускається під час здійснення операцій, пов'язаних саме з розрахунками щодо оплати праці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливостям обліку заробітної плати в бюджетних установах присвятили свої публікації такі вчені, як О. В. Гамова, Л. К. Феофанов, В. Г. Васильєва, Л. В. Бабенко. У сфері судової експертизи цю тематику висвітлювали у своїх працях І. А. Волкова, Н. О. Кушакова, Т. О. Саніна, А. П. Чередниченко. Проте ще досі розгорнутої послідовності дослідження операцій із нарахування та виплати заробітної плати працівникам бюджетних установ не було запропоновано, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є узагальнення основних етапів проведення дослідження операцій із нарахування та виплати заробітної плати в бюджетних установах під час проведення судово-економічної експертизи.

Виклад основного матеріалу. Предметом проведення судових економічних експертиз операцій із нарахування та виплати заробітної плати є достовірність та обґрунтованість відображення таких операцій у системі бухгалтерського обліку та податкової звітності, які потребують спеціальних знань експерта-економіста для встановлення істини.

Експерти в межах своєї компетенції проводять дослідження та надають висновки тільки на підставі наявних у матеріалах справи документів, які підтверджують господарські операції, відповідно до вимог чинного законодавства, яким регулюється документування та відображення в обліку і звітності операцій із нарахування та виплати заробітної плати.

До джерел інформації під час проведення економічних експертиз із нарахування та виплати заробітної плати належать: законодавчі документи про працю, книги, реєстри та документи, ведення яких передбачено законодавством про працю, первинні облікові документи, звітність, договори цивільно-правового характеру, трудові угоди, акти перевірок тощо (схема 1).

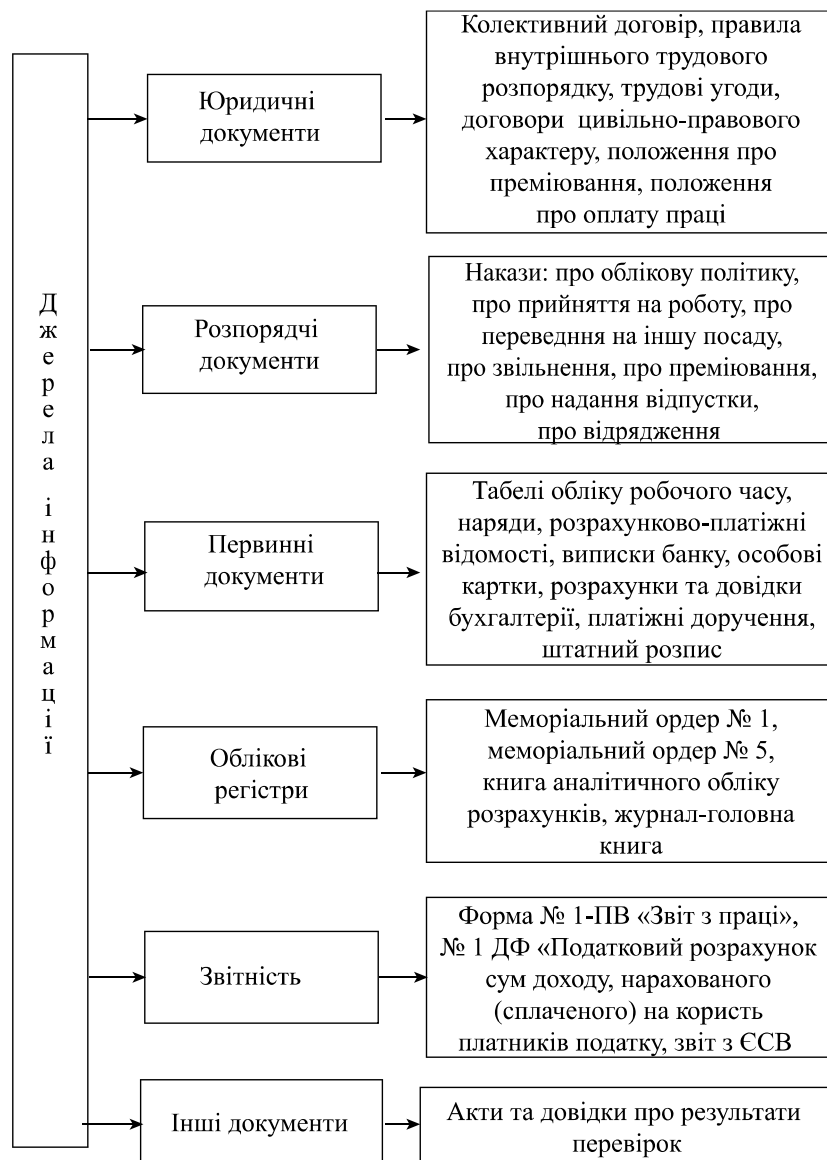

Схема 1. Джерела інформації для дослідження розрахунків з оплати праці

Під час визначення обґрунтованості операцій щодо нарахування та виплати заробітної плати експерти досліджують табелі обліку, укладені трудові угоди, накази про прийняття на роботу, про відрядження, про відпустки, про звільнення, про преміювання, інші документи, які впливають на визначення заробітної плати працівників. Завдання експерта на цьому етапі полягає в тому, щоб, отримавши фактичні дані, зіставити їх із зазначеними критеріями й виявити відхилення, з'ясувавши таким чином неузгодженості, помилки й неточності.

Крім основних об'єктів експертизи, джерелами інформації зазвичай є і дані оперативного та статистичного обліку, розпорядчі (адміністративні) і планові документи, зокрема списки робітників підприємства і документи про їх прийом та звільнення, відпустки, відомості про невиходи і прогули, накази про порушення трудової дисципліни, звіти про виконання норм виробітку, а також інші матеріали, що дають змогу з'ясувати обставини, які належать до предмета економічної експертизи (акти перевірки, висновки експертів інших фахів та ін.) [2, с. 158–162].

При цьому експертом застосовуються такі методичні прийоми: документальна перевірка (перевірка документів за формою, арифметична й нормативна перевірка) та зіставлення документів (схема 2).

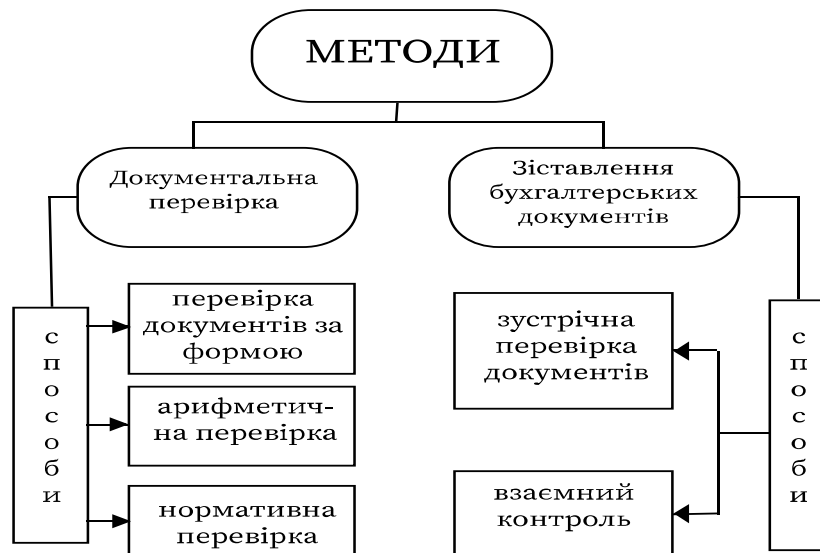

Схема 2. Методи та способи, що застосовуються під час дослідження операцій із нарахування та виплати заробітної плати

Основними прийомами документальної перевірки є:

- 1) перевірка правильності й обґрунтованості відображення господарських операцій на рахунках і в регістрах бухгалтерського обліку;
- 2) перевірка правильності відображення господарських операцій у підсумкових документах – бухгалтерській та фінансовій звітності;
- 3) перевірка відповідності проведених операцій вимогам нормативних документів.

Метод зіставлення полягає в порівнянні змісту й реквізитів різних документів бухгалтерського й податкового обліку та виявленні суперечностей і розбіжностей між ними.

Метод документальної перевірки застосовується в комплексі з методом зіставлення бухгалтерських документів [3, с. 37].

Після отримання матеріалів судової експертизи або експертного дослідження судовий експерт, якому доручено його виконання, проводить дослідження в межах поставлених на

вирішення запитань у порядку, обумовленому логічною послідовністю проведення дослідження.

Послідовність проведення досліджень операцій з нарахування та виплати заробітної плати подано в таблиці 1 [4, с. 110].

Таблиця 1

Послідовність проведення дослідження операцій із нарахування та виплати заробітної плати в бюджетних установах

Стадія	Зміст процедури дослідження
Початкова	Ознайомлення з наданими для дослідження матеріалами
	Перевірка наявності та повноти матеріалів, за необхідності – порушення клопотання про надання додаткових матеріалів
Основна	Підбір нормативно-правових актів, методів і методик дослідження
	Перевірка первинних документів з обліку нарахування заробітної плати
	Перевірка правильності нарахування заробітної плати різним категоріям працівників
	Перевірка правильності нарахування та виплат за щорічну відпустку, премій і надбавок
	Перевірка дотримання термінів, порядку, документального оформлення та відображення в обліку нарахування заробітної плати
	Перевірка правильності здійснення утримання ПДФО, єдиного внеску, військового збору
	Перевірка відповідності даних синтетичного й аналітичного обліку за рахунком 65
Перевірка правильності виплати заробітної плати для всіх категорій працівників	
Оформлення результатів	Складається висновок експерта або висновок експертного дослідження відповідно до встановленої форми виготовляється ілюстративний або додатковий матеріал, що додається до складеного висновку (додатки до висновку)

Експертному дослідженню передуює попереднє ознайомлення з матеріалами кримінального провадження або цивільної справи, що подається для дослідження. Це необхідно для визначення повноти наданих для дослідження матеріалів, зокрема наявності необхідних документів бухгалтерського обліку й фінансової звітності, висновків експертів інших спеціальностей, якщо це необхідно для дослідження, та інших матеріалів.

Якщо наданих матеріалів недостатньо для проведення дослідження та складання висновку щодо поставлених питань, експерт заявляє клопотання про надання додаткових або нових матеріалів.

Після вивчення та аналізу матеріалів справи експерт визначає напрямок дослідження й обирає той або інший практичний прийом, завдяки якому вдасться одержати конкретні дані для обґрунтування зроблених висновків щодо поставлених питань.

Експертне дослідження розпочинають із перевірки документального оформлення трудових відносин із працівниками. Перевіряються трудові договори, колективний договір, положення про оплату праці і преміювання, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо, досліджується ступінь виконання штатної дисципліни, умови укладання трудових

договорів, обґрунтованість оплати праці за трудовими договорами (у тому числі за сумісництвом). Під час проведення експертного дослідження перевіряється наявність підписів і печаток на трудових договорах, правильність оформлення всіх реквізитів у первинних і кадрових документах [2, с. 159–160].

У ході дослідження операцій із нарахування та виплати заробітної плати в бюджетних установах необхідно перевірити правильність застосування тарифних розрядів та відповідних їм тарифних ставок, посадових окладів відповідно до вимог законодавства. Під час перевірки правильності встановлення посадових окладів перевіряють наявність наказів про прийняття на посаду і документів, що підтверджують присвоєння відповідної категорії та відповідність посадового окладу присвоєній категорії. З цією метою перевіряють накази, особові справи, трудові книжки працівників, своєчасність проведення атестації та її результати тощо. При цьому також перевіряється дотримання бюджетною установою визначеної граничної чисельності працівників [5, с. 109].

Також відповідно до п. 1 ст. 51 Бюджетного кодексу України (далі – БК України) керівники бюджетних установ можуть утримувати чисельність працівників, військово-службовців, осіб рядового й начальницького складу та здійснювати фактичні видатки на зарплату (грошове забезпечення), включаючи видатки на премії та інші види заохочень чи винагород, матеріальну допомогу, лише в межах фонду зарплати (грошового забезпечення), затвердженого в кошторисах [1].

Оцінивши стан штатної та трудової дисципліни, експерт переходить до дослідження правильності нарахування заробітної плати. З цією метою він вивчає дані розрахунково-платіжних відомостей, особових рахунків.

Відомості про працівника та підстава для нарахування заробітної плати (оклад, кількість відпрацьованих днів, годин, виконання норми виробітку, пільги) відображаються в першій частині розрахунково-платіжної відомості. Нарахування заробітної плати за видами оплат здійснюється в другій частині відомості, а в третій – виплата авансу та утримання із нарахованих сум. В останніх колонках указується сума до виплати та підпис працівника.

Суми нарахованої заробітної плати за видами оплат та утримань із неї мають бути тотожними в розрахунково-платіжній відомості та особових рахунках, що відкриваються на кожного працівника.

Достовірність сум нарахованої заробітної плати за умови погодинної форми оплати праці перевіряється за даними табелів обліку робочого часу. Експерт установлює, чи підтверджуються записи в таблиці про невідпрацьований час відповідними документами (листами про тимчасову непрацездатність, наказами про відпустки, повістками з військкоматів, викликами на сесію тощо).

Визначення обґрунтованості нарахування додаткової заробітної плати (матеріальна допомога, премії, вислуга років, робота в нічний і надурочний час, а також у святкові дні), передбаченої колективними договорами і трудовими угодами, повинно здійснюватися відповідно до наказів по підприємству. Ця інформація відображається в облікових рахунках працівників і в розрахункових відомостях.

Особливу увагу приділяють перевіряючі обґрунтованості встановлення надбавок, доплат, виплати премій та матеріальної допомоги керівникам, оскільки такі виплати можуть здійснюватися лише за рішенням органу вищого рівня в межах наявних коштів на оплату праці.

Під час перевірки обґрунтованості встановлення надбавок, доплат за вислугу років перевіряється правильність визначення стажу роботи. Основним документом для

визначення стажу роботи є трудова книжка та інші документи, які відповідно до законодавства підтверджують стаж роботи.

За особовими рахунками працівників перевіряють правильність розрахунку відпустки, вихідної допомоги, зарплати під час відряджень, при цьому звертають увагу на правильність визначення середньої зарплати.

Не залишається без уваги і депонована заробітна плата.

За реєстром депонованих сум перевіряється достовірність, повнота та правильність внесення до реєстру сум заробітної плати та стипендій, не виплачених своєчасно в установленій для цього термін. Перевіряють достовірність проведення виплат депонованих сум. При цьому дані реєстру зіставляють з відомостями про виплату заробітної плати, стипендій, видатковими касовими ордерами, платіжними дорученнями та бухгалтерськими довідками про списання заборгованості, щодо якої термін позовної давності минув.

Одночасно з перевіркою правильності нарахування заробітної плати експерт повинен перевірити і порядок нарахування роботодавцями внесків до державних цільових фондів, базою для визначення яких є фактичні витрати на оплату праці найманих робітників, а саме:

- податок на доходи фізичних осіб;
- військовий збір;
- інші неподаткові утримання (аліменти, добровільні відрахування до недержавних пенсійних фондів тощо).

Крім того, у ході дослідження проведених виплат працівникам бюджетних установ потрібно перевірити:

- порядок виплати заробітної плати працівникам за сумісництвом;
- розрахунок виплат працівникам, обчислення яких здійснюється на основі середньої заробітної плати працівника;
- цільове використання коштів загального фонду на оплату праці працівників бюджетних установ. Оскільки ці кошти, згідно зі ст. 55 БК України – це захищені видатки Державного бюджету;
- джерела контролю виплат працівникам – штатні розписи, посадові оклади, тарифні сітки, розцінки, нормативи виробітку, основні форми первинної облікової документації для визначення кількісного складу працівників, реєстри синтетичного й аналітичного обліку, фінансова, оперативна та статистична звітність, генеральні й галузеві угоди, трудові угоди, колективні договори, облікові листи, довідки й розрахунки для нарахування виплат працівникам;
- точність нарахування та сплати єдиного соціального внеску;
- своєчасне визначення неотриманих сум для заробітної плати.

Оскільки первинні документи регулюють нарахування, виплати заробітної плати та трудові відносини, вони важливі під час контролю з оплати праці. Установа повинна чітко визначити обов'язки щодо обліку виплат працівникам, а саме: облік використання робочого часу та особового складу, розрахунки з працівниками та службовцями тощо.

Перелік дослідницьких процедур операцій щодо нарахування та виплати заробітної плати в бюджетних установах, методи та об'єкти дослідження наведено далі в таблиці 2.

**Процедури дослідження операцій з нарахування та виплати заробітної плати
в бюджетних установах**

№ п/п	Перелік дослідницьких процедур	Методи дослідження	Об'єкти дослідження
1.	Перевірка наявності затвердженого Колективного договору, положення про оплату праці та про преміювання	Нормативна перевірка	Колективний договір; положення про преміювання; штатний розпис; тарифікаційний список; правила внутрішнього трудового розпорядку; трудові угоди; особові картки
2.	Перевірка оформлення первинної документації і правильності нарахування зарплати для всіх категорій працівників, щодо яких застосовуються різні системи оплати праці	Перевірка документів за формою та змістом, арифметична перевірка та нормативна перевірка, зіставлення	Розрахунково-платіжна відомість, накази, таблиці обліку робочого часу, особові картки, штатний розпис, наряди
3.	Перевірка правильності нарахування премій, надбавок, доплат, виплат за тимчасову непрацездатність, щорічних відпусток, винагород за підсумками праці за рік тощо	Перевірка документів за формою та змістом, арифметична перевірка та нормативна перевірка, зіставлення	Розрахунково-платіжна відомість, накази, положення про преміювання, таблиці обліку робочого часу
4.	Перевірка правильності виконаних нарахувань та утримань із заробітної плати, виплат заробітної плати, розрахунків із депонентами	Документальна перевірка, зіставлення	Розрахунково-платіжна відомість, накази, книга аналітичного обліку депонованої заробітної плати, касова книга, меморіальний ордер № 5
5.	Перевірка відповідності даних аналітичного та синтетичного обліку нарахованої заробітної плати	Перевірка документів за формою та змістом, арифметична перевірка та нормативна перевірка, зіставлення	Розрахунково-платіжна відомість, накази, особові картки на кожного співробітника, штатний розпис, особові рахунки
6.	Перевірка підтвердження повноти розкриття інформації про нарахування заробітної плати у фінансовій звітності	Перевірка документів за формою та змістом, арифметична перевірка та нормативна перевірка, зіставлення	Меморіальний ордер № 5, форма 1-ДФ, звіт з ЄСВ, оборотно-сальдова відомість, Головна книга, баланс
7.	Перевірка правильності виплати заробітної плати для всіх категорій працівників	Перевірка документів за формою та змістом, арифметична перевірка та нормативна перевірка, зіставлення	Розрахунково-платіжна відомість, накази, виписки банку, платіжні доручення

На стадії оформлення результатів проведеного дослідження судовим експертом складається висновок експерта або висновок експертного дослідження відповідно до встановленої форми та виготовляється ілюстративний або додатковий матеріал, який додається до складеного висновку (додатки до висновку).

Висновки. Оскільки заробітна плата працівника бюджетної сфери складається з багатьох компонентів, під час її нарахування виникають певні труднощі. Однією з умов правильної організації обліку розрахунків з оплати праці є чітке документування всіх операцій і подій. Експерт, який проводить економічні експертизи щодо нарахування та виплати

заробітної плати в бюджетних установах, повинен володіти повною інформацією про працівника, заробітна плата якого підлягає дослідженню, стосовно його стажу роботи, рангу, вислуги, відсотків надбавок і премій тощо, що забезпечить об'єктивність та повноту експертного дослідження. Дослідження нарахування заробітної плати в бюджетній сфері вимагає від експерта досконалого володіння знаннями нормативної та законодавчої бази, яка постійно оновлюється і вносить певні корективи в процес обліку розрахунків з оплати праці.

Список використаних джерел

1. Бюджетний кодекс України : кодекс від 08.07.2010 № 2456-6. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2456-17> (дата звернення: 15.12.2021).
2. Кушакова Н. О., Саніна Т. О., Чередниченко А. П. Судово-економічна експертиза : посібник. Дніпропетровськ : Дніпропетровський НДІСЕ Мін'юсту України, 2006. 207 с.
3. Методи, способи та прийоми, які використовуються при проведенні судово-економічних експертиз : методика. Дніпропетровський НДІСЕ Міністерства юстиції України, 2003. 57 с.
4. Гамова О. В., Феофанов Л. К., Козачок І. А., Копитіна І. О. Особливості обліку та удосконалення аудиту нарахування заробітної плати в бюджетній установі. *Економічна наука*. 2019. № 1. С. 104–113.
5. Васильєва В. Г., Бабенко Л. В., Тумановська О. В. Сучасний стан та напрями вдосконалення організації обліку розрахунків з оплати праці в бюджетній установі. *Економічний простір*. 2019. № 146. С. 100–112.

References

1. Biudzhetniyi kodeks Ukrainy : kodeks vid 08.07.2010 № 2456-6 [Budget Code of Ukraine : Code of 08.07.2010 № 2456-6]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/2456-17> (data zvernennia: 01.02.2021) [in Ukrainian].
2. Kushakova, N. O., Sanina, T. O., Cherednychenko, A. P. Sudovo-ekonomichna ekspertyza : posibnyk [Forensic economic expertise : a guide]. Dnipropetrovsk : Dnipropetrovskiy NDISE Miniustu Ukrainy, 2006. 207 s. [in Ukrainian].
3. Metody, sposoby ta pryimy, yaki vykorystovuyutsia pry provedenni sudovo-ekonomichnykh ekspertyz : metodyka [Methods, methods and techniques used in forensic economic examinations : methods]. Dnipropetrovskiy NDISE Ministerstva yustytisii Ukrainy, 2003. 57 s. [in Ukrainian].
4. Hamova, O. V., Feofanov, L. K., Kozachok, I. A., Kopytina, I. O. (2019). Osoblyvosti obliku ta udoskonalennia audytu narakhuvannia zarobitnoi platy v biudzhethnii ustanovi [Features of accounting and improvement of the audit of payroll in the budget institution]. *Ekonomichna nauka*. № 1. S. 104–113 [in Ukrainian].
5. Vasylieva, V. H., Babenko, L. V., Tumanovska, O. V. (2019). Suchasnyi stan ta napriamy vdoskonalennia orhanizatsii obliku rozrakhunkiv z oplaty pratsi v biudzhethnii ustanovi [The current state and areas of improvement of the organization of accounting for payroll in the budget institution]. *Ekonomichnyi prostir*. № 146. S. 100–112 [in Ukrainian].

Shevchuk Halyna,

Forensic expert

Sector of economic research

(Rivne Scientific Research Forensic Centre, MIA of Ukraine, Rivne)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9820-0451>

SEQUENCE OF RESEARCH OF OPERATIONS ON ACCRUATION AND PAYMENT OF SALARIES TO EMPLOYEES OF BUDGET INSTITUTIONS

The article is devoted to issues related to the methodology of the study of payments for employees in budgetary institutions during the forensic economic examination. Examples of documents that serve as the main source of information in the study are given. The methods and practical techniques used in the process of research implementation are indicated. The algorithm of implementation of research procedures of operations on accrual and payment of wages in budgetary institutions during the forensic economic examination is presented. The relevance of the study is due to the fact that due to inconsistencies and complex system of domestic legislation on payroll, institutions commit violations of payroll. Forensic economics is a complex and time-consuming process in which a forensic economist needs to conduct a comprehensive analysis of the transactions under investigation and the facts relevant to the issues before him. To give a conclusion in the case, he must carefully examine all available documentation, using all available

methods of research of documentary data. The article presents the relevant methods of research according to textbooks and methods of forensic examinations, theoretical principles of reflection on the accounting data of budgetary institutions of operations for accrual and payment of wages, features of the study, schematically shows the stages and sequence of research operations for accrual and payment wages in budgetary institutions. The purpose and tasks of conducting an expert study of payroll are substantiated and the technology, procedures, directions and sequence of conducting a study of payroll in a budgetary institution are proposed. To solve the tasks set during the study of payroll in the budget institution, working documents of the expert are offered, which will be substantiated evidence of quality research procedures, namely: working documents of the inspection body, which established the fact of violation, working documents on the correctness of salaries for years of service, accrual of bonuses, allowances for complexity and intensity of work, reflection of the amounts of accrual of wages in accounting and reporting.

Key words: salary; budget sphere; salary expenses; special knowledge; conclusion; forensic economic examination; forensic activity.

Надіслано до редколегії 30.12.2021
Рекомендовано до публікації 11.01.2022

РОЗДІЛ VI

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПІДГОТОВКИ КАДРІВ ДЛЯ ПІДРОЗДІЛІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

УДК: 159:351.74(477)

DOI: <https://doi.org/10.32366/2523-4269-2022-78-1-200-211>

Ромашенко Вікторія Євгенівна,
кандидат педагогічних наук
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8674-9535>

Гурський Віктор Євгенович,
кандидат психологічних наук
(Донецький державний університет
внутрішніх справ, м. Маріуполь)
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0516-0332>

МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПОЛІЦІЇ ПІД ЧАС БАЗОВОЇ ТА ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ ОСВІТИ

У статті подано опис методів удосконалення психологічної компетентності працівників поліції під час базової та післядипломної освіти, надано структуру професійної психологічної підготовки поліцейського, досліджено нормативно-правову базу із зазначеної проблематики та визначено, як проаналізовані правові документи впливають на покращення професійно-психологічної підготовки поліцейських. Охарактеризовано завдання системи психологічного забезпечення Національної поліції України. Детально розглянуто такі методи вдосконалення психологічної компетентності працівників поліції, як тренінг, психологічна консультація, психологічні вправи, метод аварійних ситуацій, методи саморегуляції.

Ключові слова: метод; професійна психологічна підготовка поліцейського; тренінг; психологічна консультація; психологічна вправа; саморегуляція.

Постановка проблеми. Проблема психологічного здоров'я та стресостійкості працівників правоохоронних структур була актуальною завжди й набуває особливого значення в умовах сьогодення, коли наявна тенденція до підвищення екстремальності діяльності поліції, пов'язана зі збільшенням кількості терористичних актів, бойовими діями на сході країни, затриманнями злочинців, звільненнями заручників, більш частим застосуванням зброї, забезпеченням правопорядку під час проведення масових заходів тощо.

Поліцейський-професіонал – це фахівець, який не тільки володіє спеціальними знаннями й уміннями, а особистість, здатна діяти професійно в екстремальних умовах,

комунікувати з різними категоріями громадян, адекватно та кваліфіковано реагувати на події в умовах дефіциту часу та впливу стрес-факторів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній науковій літературі активно досліджується тема професійно-психологічної підготовки поліцейських. Зокрема, особливості забезпечення психологічного здоров'я працівників Національної поліції вивчали В. Барко та В. Остапович; питання формування психологічної та фізичної готовності особистості до дій в екстремальних умовах у своїх працях висвітлювали І. Клименко та В. Лефтеров; І. Пампура та Н. Ярема аналізували проблему використання психотехнологій у практиці підготовки особового складу правоохоронних органів; психологічні аспекти спілкування з особами, які мають намір скоїти суїцид, досліджували С. Яковенко та О. Цильмак [1; 2; 3]. Психологічна компетентність стала предметом вивчення у роботах багатьох учених (А. Алфьоров, М. Лук'янова, В. Рогозіна, Н. Кузьміна та ін.) [4; 5; 6; 7].

Метою статті є аналіз методів удосконалення психологічної компетентності працівників поліції під час базової та післядипломної освіти, дослідження впливу наявної нормативно-правової бази на професійно-психологічну підготовку поліцейських.

Виклад основного матеріалу. Аналіз нормативно-правової бази показує, що головними документами, які регламентують питання організації та проведення професійної та службової підготовки поліцейських, є Закон України від 02.07.2015 «Про Національну поліцію» [8], Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» [9], а також наказ Міністерства внутрішніх справ України (далі – МВС України) від 26.01.2016 «Про затвердження положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України» [10].

У контексті нашого дослідження розглянемо, як саме зазначені правові документи впливають на професійно-психологічну підготовку поліцейських.

У статті 72 Закону України «Про Національну поліцію» (далі – Закон) зазначено, що професійне навчання поліцейських включає декілька видів, а саме: первинну професійну підготовку; підготовку в закладах вищої освіти (далі – ЗВО); післядипломну освіту; службову підготовку як систему заходів, спрямованих на закріплення та оновлення необхідних знань, умінь та навичок працівника поліції з урахуванням оперативної обстановки, специфіки та профілю його оперативно-службової діяльності. Стаття 73 Закону визначає, що поліцейські, які вперше прийняті на службу до поліції, з метою набуття спеціальних навичок, необхідних для виконання повноважень поліції, зобов'язані пройти первинну професійну підготовку за відповідними навчальними програмами, затвердженими МВС України. Стаття 74 Закону передбачає, що до закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських, можуть бути зараховані громадяни України, яким станом на 31 грудня року вступу виповниться 17 років. Стаття 75 Закону встановлює, що для поліцейських є обов'язковою також післядипломна освіта, яка здійснюється на загальних засадах, визначених Законом України «Про вищу освіту», і складається з таких елементів: спеціалізація; перепідготовка; підвищення кваліфікації; стажування. Згідно із Законом післядипломна освіта поліцейських може здійснюватися безпосередньо в підрозділах поліції або в закладах освіти, зокрема на договірних умовах. Перші три види професійного навчання здійснюються закладами вищої освіти зі специфічними умовами навчання МВС України, навчальними планами і програмами яких передбачено вивчення психологічних дисциплін, пов'язаних з ефективною комунікацією, стресостійкістю поліцейських тощо.

Наказ МВС України «Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку

поліцейських» (далі – Наказ) визначає організацію, принципи, напрями, функції системи психологічного забезпечення, а також організацію роботи з курсантами та співробітниками, які потребують психологічної підтримки та допомоги. Відповідно до пунктів 1, 2 розділу 2 Наказу підрозділом, на який покладено нормативне та методичне забезпечення, контроль за організацією та виконанням завдань системи психологічного забезпечення в органах, підрозділах поліції, є структурний підрозділ з питань психологічного забезпечення центрального органу управління Національної поліції України (далі – СППЗ НПУ), а у ЗВО та науково-дослідних установах МВС України – структурний підрозділ з питань психологічного забезпечення апарату Міністерства внутрішніх справ України (далі – СППЗ МВС). Основними завданнями та функціями СППЗ НПУ є: 1) організація та безпосереднє проведення заходів психологічного забезпечення в центральному органі управління поліцією; 2) організаційно-методичне та інформаційне забезпечення роботи підрозділів психологічного забезпечення органів поліції; 3) організація та координація діяльності підрозділів психологічного забезпечення органів поліції; 4) забезпечення контролю за виконанням нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ України та організаційно-розпорядчих документів Національної поліції України з питань психологічного забезпечення в органах і підрозділах Національної поліції України; 5) участь в організації роботи з добору, раціонального розподілу та призначення кадрів, навчання і професійної підготовки психологів поліції; 6) організація підготовки проєктів нормативно-правових та організаційно-розпорядчих актів з питань психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України; 7) вивчення та аналіз стану роботи з психологічного забезпечення в органах, підрозділах Національної поліції України вітчизняного та зарубіжного досвіду з питань психологічного забезпечення; 9) взаємодія із СППЗ МВС у частині реалізації завдань психологічного супроводження освітнього процесу в ЗВО та установах (зкладах) Національної поліції, які здійснюють професійну підготовку поліцейських; 10) взаємодія із закладами охорони здоров'я та реабілітації Міністерства внутрішніх справ України в частині профілактики та зміцнення психічного здоров'я поліцейських [11].

Психологічна компетентність обумовлює використання власного досвіду, суспільно-історичного й досвіду інших людей. Водночас компетентність передбачає відмову від прямого копіювання чужого досвіду, норм, традицій, зразків, свободи від стереотипів, установок.

На думку В. Рогозіної, психологічну компетентність слід визначати як систему знань, умінь і навичок, які забезпечують майбутньому фахівцю не тільки загальнопсихологічну підготовленість, а й високий рівень професійної самосвідомості, вміння керувати своїм психічним станом, сукупність психологічних знань і вмінь, а також певних особистісних якостей, які дозволяють ефективно здійснювати професійну діяльність. Це професійно значуще особистісне утворення, що виникає на основі синтезу теоретичних і практичних психологічних знань, умінь, навичок та забезпечує готовність і можливість фахівця психологічно мислити й діяти в навчально-пізнавальній, імітаційно-модельованій і реальній професійно-педагогічній діяльності [6, с. 163]. Н. Кузьміна розглядає психологічну компетентність як максимально адекватну, пропорційну сукупність професійних, комунікативних та особистісних якостей фахівця, котрі забезпечують не тільки загальну професійну підготовленість, а й високий рівень професійної самосвідомості, вміння керувати своїми психічними станами [7]. Л. Кузнецова та Д. Прокопенко зазначають, що психологічна компетентність правника полягає в застосуванні набутих знань у різних правових ситуаціях та вмінні виокремлювати юридично значущі факти і на цій підставі формувати обґрунтовані правові висновки, що допоможе уникнути юридичних помилок у практичній діяльності

[12, с. 94]. Є. Романенко у своєму дослідженні подає визначення: психологічна компетентність поліцейського – це оволодіння такими сферами теоретичної і практичної діяльності, які дають змогу ефективно вживати заходів щодо формування та корегування соціальних і соціально-психологічних процесів у колективі відповідно до завдань підрозділів. Автор наголошує, що ця компетентність охоплює систему знань і вмінь щодо взаємодії з іншими, навички професійного спілкування та роботи в групі [13, с. 114].

На наш погляд, психологічна компетентність поліцейського – це система знань, умінь і навичок, які забезпечують фахівцю не тільки загальнопсихологічну підготовленість, а й високий рівень професійної самосвідомості, стресостійкості, готовності до різноманітних умов професійної діяльності, уміння керувати своїм психічним станом, раціонально діяти в екстремальних ситуаціях та володіти навичками конструктивної комунікації з населенням.

Професійна психологічна підготовка поліцейського – тривалий процес, який починається на етапі початкової професійної підготовки та продовжується протягом усієї професійної діяльності. Програми психологічної підготовки поліцейських, як правило, розробляються науковцями, безпосередню психологічну підготовку здійснюють практичні психологи підрозділів поліції та керівники під час психологічного супроводу навчання та професійної діяльності поліцейських [14, с. 14].

Варто погодитися з думкою Д. Александрова, який у своєму дослідженні зазначає, що психологічна підготовленість поліцейського – сукупність сформованих та розвинених психологічних характеристик поліцейського, що відповідає специфічним і важливим психологічним особливостям та складається з чотирьох груп компонентів:

1) професійно-психологічної орієнтованості та чутливості співробітника (прагнення, інтерес і вміння розуміти психологічні аспекти ситуацій і людей, з якими він має справу, вміння розібратися в них);

2) підготовленості співробітника з психологічних аспектів ефективності професійних дій і тактики, що виявляється в розумінні психологічних умов ефективності професійних дій і вмінні забезпечувати їх створення; доцільному використанні психологічних засобів реалізації професійних дій мовних і немовних, в умілому застосуванні всього комплексу психологічних прийомів, що забезпечують більш високу результативність вирішення завдань;

3) розвиненої професійної спостережливості й пам'яті співробітника (включає вміння застосовувати психологічно обґрунтовані прийоми та правила для підвищення ефективності професійного спостереження, високим рівнем професійної уважності, натренованості органів чуттів і сприймань, натренованості у швидкому, повному й точному запам'ятовуванні, хорошому збереженні в пам'яті та правильному відтворенні значущої для вирішуваних задач інформації);

4) психологічної стійкості (виражається у здатності співробітника діяти спокійно й упевнено в психологічно складних, емоційно напружених, небезпечних і відповідальних ситуаціях) [15].

Психологічна стійкість (до невизначеності, стресу, кризи, конфлікту) визначає психічне й соматичне здоров'я людини, охороняє її від дезінтеграції та особистісних розладів, створює основу внутрішньої гармонії.

Тому психологічна підготовка працівників поліції ще у ЗВО має бути спрямована на формування стійкості до:

- негативних чинників службової діяльності: напруженості, відповідальності, ризику, небезпеки, дефіциту часу, невизначеності, несподіванок тощо;
- травмувальних чинників, що значно впливають на психіку: виду крові, трупів, тілесних ушкоджень та ін.;

– ситуацій протиборства: уміння вести психологічну боротьбу з особами, що протидіють попередженню, розкриттю та розслідуванню злочинів; протистояти психологічному тиску, маніпулюванню з боку як законослухняних громадян, так і правопорушників; не піддаватися на провокації та ін.;

– конфліктних ситуацій у службовій діяльності: уміння проаналізувати внутрішні причини конфлікту, розібратися в закономірностях їх виникнення, протікання і знайти способи вирішення конфліктних ситуацій; уміння володіти собою в психологічно напружених, конфліктних, провокаційних ситуаціях [16, с. 63–66].

Повністю поділяємо думку вітчизняних науковців В. І. Барко, В. В. Барко та В. П. Остапович, які до завдань системи психологічного забезпечення Національної поліції України відносять:

1) формування професійно-психологічної надійності працівників поліції шляхом ретельного психологічного добору, раціональної розстановки кадрів та максимального розкриття їх потенційних можливостей;

2) формування психологічної готовності працівників поліції до ефективного виконання ними професійних завдань у різноманітних умовах службової діяльності;

3) здійснення психопрофілактичної роботи, зведення до мінімуму негативного впливу на працівників поліції шкідливих факторів службової діяльності, надання необхідної психологічної допомоги учасникам бойових дій з метою збереження їх фізичного здоров'я та психологічного благополуччя;

4) створення оптимальних соціально-психологічних умов для ефективної професійної діяльності працівників поліції та службових колективів;

5) психологічне супроводження оперативних заходів та слідчих дій [17, с. 176–181].

Стосовно методів удосконалення психологічної підготовки працівників Національної поліції України слід зазначити, що одним із найбільш дієвих методів у цьому напрямі залишається тренінг.

У тлумачному словнику вказано, що тренінг (від англ. to train – «навчати, тренувати») – це особлива форма навчання, під час якої людина максимально оволодіває новими знаннями, отримує нові навички, переглядає власні цінності та пріоритети, коригує, удосконалює та розвиває певні якості та властивості своєї особистості, обирає для себе такі форми та методи поведінки, які відповідають саме її ситуації та індивідуальності [18].

Як стверджує А. Талак-Кірик, тренінг – це форма навчання у групі з використанням інтерактивних методик, які забезпечують активну участь і творчу взаємодію учасників між собою і з викладачем (тренером), ефективна форма опанування знань; інструмент для формування умінь та навичок; форма розширення досвіду [19].

Серед інших форм навчання саме тренінг дає можливість на 90 % засвоїти отриману інформацію, адже порівняно з традиційною формою тренінг має такі переваги:

– неформальна атмосфера, що сприяє більш жвавому обговоренню запропонованої проблематики та, відповідно, кращому засвоєнню знань;

– інтерактивний обмін інформацією в декількох напрямках – між учасником і тренером, учасників між собою;

– знання та досвід учасників визнаються і цінуються, а під час традиційного навчання – викладач уважається носієм знань;

– педагог-тренер допомагає навчатися та сприймати інформацію, тоді як під час традиційної форми викладач навчає;

– на тренінгу навчання не обмежується знаннями, переважно спрямоване на усвідомлення та зміни ставлення і поведінки, тоді як під час традиційної форми процес навчання здебільшого спрямовано на надання знань;

- учасники активно діють;
- учасники відчують свою причетність до процесу навчання, відповідальність за результат. Під час традиційного навчання учасники не є рівноправними з викладачем, тому відчують певне відсторонення, безвідповідальність за результати;
- завдяки чергуванню різноманітних форм діяльності на тренінгу легше підтримувати увагу й зацікавленість;
- усі учасники мають можливість вільно висловлювати свої думки, тоді як під час традиційної форми навчання переважно одна людина говорить протягом тривалого часу.

Для працівників поліції бажаним є проведення тренінгів, що спрямовані на розвиток стресостійкості, ефективної комунікації, профілактики професійного вигорання та формування психологічної стійкості. Проведення тренінгів є обов'язковим у випадках напружених стосунків у колективі або непорозуміння між керівництвом та підлеглими. У такому разі тренінг допоможе розслабитися, довіритися, обговорити ситуацію, що склалася, і разом знайти вихід та розв'язати проблему.

Однією з дієвих технік проведення психологічного тренінгу для поліцейських, яка сприяє розвитку здібностей фіксувати зміну емоційної експресії інших людей та здатності контролювати власні емоційні реакції, є техніка «Встановлення автора» [20]. Учасники мають написати твір або, якщо це дуже складно, скласти 10 речень на тему, яка не є близькою для більшості з них. Можна запропонувати використовувати тему «Молодий піаніст». Учасників просять писати розбірливо й обов'язково вказати власне ім'я або ім'я і по батькові. Якщо виникає питання, чи будуть це читати, необхідно відповісти, що так, будуть. Після закінчення написання твору або складання речень тренер збирає аркуші, перемішує їх, пропонує учасникам розташуватися так, щоб усім було видно один одного, та зачитує твори. Учасникам потрібно спостерігати за іншими, встановити автора та повідомити про це тренера, обов'язково слід пояснити, на чому така думка ґрунтується. Важливо, щоб учасники бачили один одного на другому етапі вправи, коли тренер зачитує тексти. Якщо автора якогось тексту не вдається встановити, наприклад, коли людина є малоемоційною або добре контролює свою міміку, пантоміміку тощо, тренеру варто зробити вигляд, що він щось не може розібрати, помилитися в тексті, що дозволить спровокувати емоційні реакції автора, або прочитати цей твір удруге наприкінці вправи, коли більшість авторів уже ідентифіковано.

Цю вправу недоцільно проводити, якщо група замала за кількістю або учасники знайомі тривалий час, оскільки впізнання автора в цих випадках є надлегким, тому виконання вправи не досягає поставленої мети. Вправа викликає в учасників позитивні емоції, підвищує активність. За недостатньої мотивації окремі учасники інколи відмовляються писати твір або складати речення; якщо тренеру не вдається переконати такого учасника, необхідно попросити його покинути аудиторію на час проведення вправи.

На тренінгах доцільно використовувати відео. Радимо застосовувати в роботі фрагменти науково-популярних фільмів із психології (наприклад, «Head games»), що є у вільному доступі відеохостингової компанії «Ютуб». Прикладом тренінгової вправи з використанням відео може бути «Встановлення емоційного стану та прогнозування його наслідків». Учасники переглядають відеофрагмент, у якому людина переживає певні емоції. Потрібно визначити, яка подальша поведінка найбільш вірогідна для цієї людини та які її емоційні переживання. Основна мета вправи – розвиток здібностей розуміти емоційну експресію та передбачати перебіг соціальної ситуації. Відеофрагментів із різними емоційними станами людей протягом тренінгу можна показувати декілька залежно від наявності часу та необхідності розвитку цих здібностей. Найбільш важливими емоціями для відпрацювання є агресія, страх і горе [21, с. 213].

До обов'язкового методу вдосконалення професійної психологічної підготовки працівників поліції належить психологічна консультація. Психологічна консультація – це один із найважливіших методів психологічної підготовки й допомоги, що сприяє зняттю психічної напруженості в колективі та в поведінці окремого поліцейського, пошуку оптимальних моделей поведінки в критичних ситуаціях [22, с. 27]. Психологічне консультування завдяки спеціально організованому процесу спілкування сприяє усвідомленню правоохоронцем ситуації, висвітленню її причин, актуалізації додаткових сил і резервів для її подолання.

Узагалі робота з психологом повинна бути невід'ємною складовою психологічної підготовки працівника поліції. Саме фахівець-психолог здатен правильно підібрати практичні методи вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейських: психологічні вправи, тренування, метод аварійних ситуацій та інші. Психолог на консультації може допомогти поліцейському сформувати навички саморегуляції та релаксації, навчити виконувати вправи на напруження та розслаблення, що сприятиме подоланню стресової ситуації.

Психологічні вправи та тренування є системою багатократних повторень спеціальних дій і вчинків, що постійно ускладнюються, з метою формування у правоохоронців необхідних особистих якостей і підвищення психологічної надійності колективу [23, с. 28].

Для зняття психологічного напруження доцільно використовувати дихальні вправи, музикотерапію, вправи на розслаблення м'язів. Останнім часом набуває популярності EMDR-терапія – вправи, які допомагають мозку впоратися з травматичними спогадами, які ніби «застрягли». Ефективною вважається методика Джекобсона, що містить вправи, які сприяють подоланню страху, гніву, тривоги, паніки та занепокоєння.

Метод аварійних ситуацій – це сукупність прийомів і засобів, що моделюють діяльність підрозділу й окремого фахівця-правоохоронця у складних умовах (відмови технічних пристроїв та озброєння, несправності засобів зв'язку та електроживлення, аварії і передумови до аварій тощо) [23, с. 28]. Моделювання аварії здійснюється за допомогою технічних і фізичних пристроїв, а також апаратурою імітаційного моделювання. Це дозволяє уявити будь-яку реальну ситуацію і визначити оптимальні способи дій у ній окремих поліцейських і всього особового складу підрозділу. Одним із простих видів моделювання аварійної ситуації є створення, імітація різних перешкод (несправність особистої зброї, приладу наведення, короткого замикання в електричній системі тощо).

Метод аварійних ситуацій може бути реалізований завдяки алгоритмам, що створюються на основі інструкцій, указівок, аналізу помилкових дій та інженерно-психологічних рекомендацій. У короткій і наочній формі вони повинні містити перелік необхідних заходів та оптимальних прийомів для усунення відмови, помилки, несправності або будь-якої непередбаченої ситуації. Алгоритми легше запам'ятовуються у процесі психологічної підготовки особового складу, а потім швидко відновлюються в пам'яті за потреби діяти у складній обстановці. Алгоритм складається із двох основних частин. Перша – характерні аварійні ситуації або типи несправностей (відмов) – називається визначальним алгоритмом. Друга частина (вирішуваний алгоритм) – це окремі шляхи усунення несправності або відповідні дії, спрямовані на ліквідацію аварійної ситуації. Під час вивчення алгоритмів увага правоохоронців повинна зосереджуватися на розвитку рухових (моторних) і розумових навичок, від яких залежить швидкість і якість виконання окремих операцій алгоритму, який вирішується, а також правильність вибору дій відповідної ключової точки логічної схеми.

Не можна залишити поза увагою в процесі вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейського й методи саморегуляції. Саморегуляція (лат. *regulare* – «впорядковувати») – властивість усіх живих систем, що забезпечує їх доцільне функціонування

[18]. Тобто це здатність поліцейського керувати собою на основі сприймання та усвідомлення власних психічних станів і поведінки.

Саморегуляція має таку структуру:

- 1) визначення суб'єктом мети своєї довільної активності;
- 2) вибір програми виконавських дій, узгодженої з умовами діяльності;
- 3) здійснення неперервного контролю за ходом її реалізації;
- 4) проведення оцінки досягнутих результатів;
- 5) прийняття рішення про необхідність корекції і характер корекційної діяльності [24].

Дієвість психічної саморегуляції можлива лише за певних фізіологічних умов м'язового розслаблення і деякого зниження рівня активності мозку, у зв'язку з чим формуються так звані «зони рапорту». Останні дають можливість активного застосування словесних формулювань в умовах, які спонукають до реалізації вербального самонавіювання. В основі як навіювання, так і самонавіювання лежить зниження свідомого контролю за інформацією, що сприймається. Якщо під час навіювання зона концентрованого збудження в корі головного мозку виникає в результаті дії зовнішніх подразників, то під час самонавіювання вона може утворюватися внаслідок погасання і тренування внутрішніх асоціативних зв'язків. Самонавіювання – це процес, адресований самому собі. Самонавіювання дозволяє суб'єктові викликати в себе ті або інші відчуття, управляти процесами уваги, пам'яті, емоційними й соматичними реакціями.

Самонавіювання може бути мимовільним і довільним. Мимовільне самонавіювання звичайно опосередковане додатковими, посилювальними факторами й має потужний емоційний заряд. Довільне самонавіювання можливе, якщо зосередити думки й увагу на якому-небудь одному уявленні.

Методи саморегуляції діляться на такі групи:

- 1) методи, спрямовані на оптимізацію психічних і вегетативних функцій організму (довільне самонавіювання (метод Е. Куе), самогіпноз, аутогенне тренування (метод Й. Шульца), психорегулювальне тренування, ідеомоторне тренування, метод ритмогенної концентрації уваги (за О. Соколовим), медитація, спеціальні методи – психом'язове тренування за О. Алексєєвим, психотехніка бойового трансу за О. Тарасом);
- 2) методи, спрямовані на керування м'язовим тонусом організму (прогресивна м'язова релаксація (метод Е. Джекобсона), активна м'язова релаксація, пасивна м'язова релаксація, вплив на біологічно активні точки);
- 3) фізичні методи психічної саморегуляції (самомасаж, вплив на біологічно активні точки, дихальні вправи);
- 4) змішані методи (методика психофізичної гімнастики (за О. Гройсманом), комплексні вправи) [25, с. 124–125].

Основними формами саморегуляції є такі: рух, дихання, медитація, вербалізація, візуалізація, зовнішні впливи. Крім того, негативний психічний стан можна відрегулювати завдяки зміні контексту, переносу уваги тощо.

Висновки. Покращення професійної психологічної підготовки працівника поліції є актуальною потребою і зумовлено об'єктивною реальністю. Вибір методів удосконалення професійної психологічної підготовки правоохоронців потрібно здійснювати ґрунтовно та виважено. Різноманітність та поєднання обраних методів безпосередньо впливають на результат, а саме сприяють розвитку стресостійкості, ефективній комунікації, профілактиці професійного вигорання та формуванню психологічної стійкості.

Отже, заходи, спрямовані на вдосконалення психологічної компетентності працівників поліції, сприяють формуванню розвинених професійно-психологічних, психофізичних,

психофізіологічних, інтелектуальних, морально-етичних і мотиваційних характеристик, які відповідають особливостям правоохоронної діяльності та є однією з найбільш необхідних умов для її успішного здійснення.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в розробці методичних рекомендацій щодо складання та організації психологічних тренінгів для працівників Національної поліції України.

Список використаних джерел

1. Барко В. І., Клименко І. В., Криволапчук В. О. Профілактика адитивної поведінки у працівників ОВС України : навчальний посібник. Київ, 2009. 52 с.
2. Остапович В. П., Бабенко В. Г., Кириєнко Л. А. Психологічна та фізична готовність особистості до дій в екстремальних ситуаціях : практичний посібник. Київ : ДНДІ МВС України, 2016. 68 с.
3. Цільмак О. М., Рассоха С. І., Ананьєв А. М. Психологічна підготовка працівників органів внутрішніх справ : навчальний посібник. Київ : НАВСУ, 2001. 52 с.
4. Алферов А. Д. Опыт и проблемы повышения психологической компетентности учителя. *Вопросы психологии*. 1990. № 4. С. 116–120.
5. Лукьянова М. И. Психолого-педагогическая компетентность учителя. *Педагогика*. 2001. № 10. С. 56–61.
6. Рогозіна В. В. Сутність поняття психологічної компетентності вчителя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2014. № 2 (61). URL: <https://oaji.net/articles/2014/690-1402664784.pdf> (дата звернення: 14.01.2022).
7. Кузьміна Н. В. Професіоналізм педагогической деятельности. Санкт-Петербург, 1993. 63 с.
8. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII : станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
9. Про затвердження Положення про Національну поліцію : Постанова Кабінету Міністрів України від 28.10.2015 р. № 877 : станом на 16 верес. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
10. Про затвердження Положення про організацію службової підготовки працівників Національної поліції України : наказ МВС України від 26.01.2016 р. № 50 : станом на 17 квіт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
11. Про затвердження Порядку організації системи психологічного забезпечення поліцейських, працівників Національної поліції України та курсантів (слухачів) закладів вищої освіти із специфічними умовами навчання, які здійснюють підготовку поліцейських : наказ МВС України від 06.02.2019 р. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text> (дата звернення: 14.01.2022).
12. Кузнецова Л., Прокопенко Д. Місце психологічної культури в роботі правника. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 30 жовтня 2020 р.). Київ, 2020. С. 94–97.
13. Романенко Є. Складові професійної компетентності поліцейських спеціального підрозділу тактико-оперативного реагування. *Актуальні проблеми психологічного забезпечення службової діяльності працівників правоохоронних органів* : збірник тез доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 30 жовтня 2020 р.). Київ, 2020. С. 112–115.
14. Барко В. І., Остапович В. П. Напрями вдосконалення професійної психологічної підготовки поліцейських Національної поліції України. *Психологічний часопис*. 2018. № 4. С. 265.
15. Александров Д. О. Психологічна підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах. *Юридична психологія*. URL: http://pidruchniki.com/16330826/psihologiya/psihologichna_pidgotovka_pratsivnikiv_pravoohoronnih_organiv_diy_ekstremalnih_umovah (дата звернення: 14.01.2022).
16. Євдокімова О. О. Специфіка формування психологічної стійкості у поліцейських у процесі професійної підготовки. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України*. Харків, 2018. С. 63–66.
17. Барко В. І., Барко В. В., Остапович В. П. Професійна психологічна підготовка поліцейських Національної поліції України. *Науковий вісник ХДУ*. Т. 1. № 2. 2018. С. 176–181.
18. Єрошенко О. Великий тлумачний словник української мови. Київ : Глорія. 2012. 864 с.
19. Talak-Kiryk A. Using Games In A Foreign Language Classroom. MA TESOL Collection. 484. 2010.
20. Фопель К. Создание команды. Психологические игры и упражнения. Москва : Генезис, 2002. 400 с.
21. Харченко С. В. Змістовні складові програми й основні техніки соціально-психологічного тренінгу соціального інтелекту поліцейських. *Право і безпека*. 2017. № 4 (67). С. 211–216.

22. Дьяченко М. И., Кандыбович Л. А. Психологический словарь-справочник. Минск : Харвест, 2001. 576 с.
23. Настанова з психологічної підготовки особового складу підрозділів сухопутних військ : навчально-методичний посібник / за ред. Г. П. Воробйова. Львів : АСВ, 2012. 430 с.
24. Євсюков О. П., Куфлієвський А. С., Лебедев Д. В. Екстремальна психологія : підручник / ред. О. В. Тімченко. Київ : Август, 2007. 502 с.
25. Бойко О. В., Гузенко І. М., Кожевніков В. М., Миценко Д. В., Муравська М. С., Романишин А. М. Психологічна підготовка. Ч. 1 (теоретичний аспект) : навчально-методичний посібник. Львів : АСВ, 2010. 200 с.

References

1. Barko, V. I., Klymenko, I. V., Kryvolapchuk, V. O. (2009). Profilaktyka adytyvnoi povedinky u pratsivnykiv OVS Ukrainy [Prevention of additive behavior in police officers of Ukraine] : navch. posibnyk. Kyiv. 52 s. [in Ukrainian].
2. Ostapovych, V. P., Babenko, V. H., Kyryienko, L. A. (2016). Psykholohichna ta fizychna hotovnist osobystosti do dii v ekstremalnykh sytuatsiiakh [Psychological and physical readiness of the individual to act in extreme situations] : praktychnyi posibnyk. Kyiv : DNDI MVS Ukrainy. 68 s. [in Ukrainian].
3. Tsilmak, O. M., Rassokha, S. I., Ananev, A. M. (2001). Psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv orhaniv vnutrishnikh sprav [Psychological training of law enforcement officers] : navchalnyi posibnyk. Kyiv : NAVSU. 52 s. [in Ukrainian].
4. Alferov, A. D. (1990). Opyt i problemy povysheniya psihologicheskoy kompetentnosti uchitelya [Experience and problems of improving the psychological competence of teachers]. *Voprosy psichologii*. № 4. S. 116–120 [in Russian].
5. Luk`yanova, M. I. (2001). Psihologo-pedagogicheskaya kompetentnost' uchitelya [Psychological and pedagogical competence of the teacher]. *Pedagogika*. № 10. S. 56–61 [in Russian].
6. Rohozina, V. V. (2014). Sutnist poniattia psykholohichnoi kompetentnosti vchytelia [The essence of the concept of psychological competence of the teacher]. *Dukhovnist osobystosti: metodolohiia, teoriia i praktyka*. № 2 (61). URL: <https://oaji.net/articles/2014/690-1402664784.pdf> (data zvernennia: 14.01.2022) [in Ukrainian].
7. Kuz'mina, N. V. (1993). Professionalizm pedagogicheskoy deyatelnosti [Professionalism of pedagogical activity]. Sankt-Peterburg. 63 s. [in Russian].
8. Pro Natsionalnu politsiiu [About the National Police] : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-6 : stanom na 1 sich. 2022 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (data zvernennia: 14.01.2022) [in Ukrainian].
9. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Natsionalnu politsiiu : Postanova Kabinety Ministriv Ukrainy vid 28.10.2015 r. № 877 [On approval of the Regulation on the National Police] : stanom na 16 veres. 2021 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-2015-p#Text> (data zvernennia: 14.01.2022). [in Ukrainian].
10. Pro zatverdzhennia Polozhennia pro orhanizatsiiu sluzhbovoi pidhotovky pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy [On approval of the Regulations on the organization of in-service training of employees of the National Police of Ukraine] : Nakaz MVS Ukrainy vid 26.01.2016 r. № 50 : stanom na 17 kvit. 2020 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0260-16#Text> (data zvernennia: 14.01.2022) [in Ukrainian].
11. Pro zatverdzhennia Poriadku orhanizatsii systemy psykholohichnoho zabezpechennia politseiskykh, pratsivnykiv Natsionalnoi politsii Ukrainy ta kursantiv (slukhachiv) zakladiv vshchoi osvity iz spetsyfichnymy umovamy navchannia, yaki zdiisniuiut pidhotovku politseiskykh [About the statement of the Order of the organization of system of psychological maintenance of police officers, employees of National Police of Ukraine and cadets (listeners) of institutions of higher education with specific conditions of training which carry out training of police officers] : nakaz MVS Ukrainy vid 06.02.2019 r. № 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0348-19#Text> (data zvernennia: 14.01.2022) [in Ukrainian].
12. Kuznetsova, L. , Prokopenko, D. (2020). Mistse psykholohichnoi kultury v roboti pravnyka [The role of psychological culture in the work of a lawyer]. *Aktualni problemy psykholohichnoho zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravoohoronnykh orhaniv* : zb. tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 30 zhovtnia 2020 r.). Kyiv. S. 94–97 [in Ukrainian].
13. Romanenko, Ye. (2020). Skladovi profesiinoi kompetentnosti politseiskykh spetsialnoho pidrozdilu taktyko-operatyvnoho reahuvannia [Components of professional competence of police officers of the special unit of tactical and operational response]. *Aktualni problemy psykholohichnoho zabezpechennia sluzhbovoi diialnosti pratsivnykiv pravoohoronnykh orhaniv* : zb. tez dopovidei Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 30 zhovtnia 2020 r.). Kyiv. S. 112–115 [in Ukrainian].

14. Barko, V. I., Ostapovych, V. P. (2018). Napriamy vdoskonalennia profesiinoi psykholohichnoi pidhotovky politseiskykh Natsionalnoi politsii Ukrainy [Directions for improving the professional psychological training of police officers of the National Police of Ukraine]. *Psykholohichniy chasopys*. № 4. S. 265 [in Ukrainian].
15. Aleksandrov, D. O. Psykholohichna pidhotovka pravoohoronnykh orhaniv do dii v ekstremalnykh umovakh [Psychological training of law enforcement officers to act in extreme conditions]. *Yurydychna psykholohiia*. URL: http://pidruchniki.com/16330826/psihologiya/psihologichna_pidgotovka_pratsivnikiv_pravoohoronnih_organiv_diy_ekstremalnih_umovah (data zvernennia: 14.01.2022) [in Ukrainian].
16. Ievdokimova, O. O. (2018). Spetsyfika formuvannia psykholohichnoi stiikosti u politseiskykh u protsesi profesiinoi pidhotovky [The specifics of the formation of psychological stability in police officers in the process of training]. *Pidhotovka politseiskykh v umovakh reformuvannia systemy MVS Ukrainy*. Kharkiv. S. 63–66 [in Ukrainian].
17. Barko, V. I., Barko, V. V., Ostapovych, V. P. (2018). Profesiina psykholohichna pidhotovka politseiskykh Natsionalnoi politsii Ukrainy [Professional psychological training of police officers of the National Police of Ukraine]. *Naukovyi visnyk KhDU*. T. 1. № 2. S. 176–181 [in Ukrainian].
18. Ieroshenko, O. (2012). Velykyi tлумachnyi slovnyk ukraïnskoi movy [Large explanatory dictionary of the Ukrainian language]. Kyiv : Hloriia. 864 s. [in Ukrainian].
19. Talak-Kiryk A. Using Games In A Foreign Language Classroom. MA TESOL Collection. 484. 2010.
20. Fopel', K. (2002). Sozдание komandy. Psihologicheskie igry i uprazhneniya [Creating a team. Psychological games and exercises]. Moskva : Genezis. 400 s. [in Russian].
21. Kharchenko, S. V. (2017). Zmistovni skladovi prohramy y osnovni tekhniky sotsialno-psykholohichnoho treninhu sotsialnoho intelektu politseiskykh [Substantial components of the program and basic techniques of socio-psychological training of social intellect of police officers]. *Pravo i bezpeka*. № 4 (67). S. 211–216 [in Ukrainian].
22. D'yachenko, M. I., Kandybovich, L. A. (2001). Psihologicheskij slovar'-spravochnik [Psychological dictionary-reference book]. Minsk : Harvest. 576 s. [in Russian].
23. Nastanova z psykholohichnoi pidhotovky osobovoho skladu pidrozdiliv sukhoputnykh viisk [Guidelines for psychological training of personnel of ground forces units] : navchalno-metodychnyi posibnyk / za red. H. P. Vorobiova. Lviv : ASV, 2012. 430 s. [in Ukrainian].
24. Ievsiukov, O. P., Kufliievskiy, A. S., Liebiediev, D. V. (2007). Ekstremalna psykholohiia [Extreme psychology] : pidruchnyk / red. O. V. Timchenko. Kyiv : Avhust. 502 s. [in Ukrainian].
25. Boiko, O. V., Huzenko, I. M., Kozhevnikov, V. M., Mytsenko, D. V., Muravska, M. S., Romanyshyn, A. M. (2010). Psykholohichna pidhotovka. Ch. 1 (teoretychnyi aspekt) [Psychological training. Part 1 (theoretical aspect)] : navchalno-metodychnyi posibnyk. Lviv : ASV. 200 s. [in Ukrainian].

Romashenko Viktoriia,

PhD in Pedagogical

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8674-9535>

Hurskiy Viktor,

PhD in Psychology

(Donetsk State University of Internal Affairs, Mariupol)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0516-0332>

METHODS OF IMPROVING THE PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF POLICE OFFICERS DURING BASIC AND POSTGRADUATE EDUCATION

In the article the methods of the psychological competence of police officers during basic and postgraduate education are described, the structure of professional psychological training of a police officer is provided, the normative-legal base of the specified problems is investigated and defined how the analyzed legal documents affect the formation of professional and psychological training of police officers. Psychological preparedness of a police officer is considered in the study as a set of formed and developed psychological characteristics of a police officer and corresponds to specific and important psychological features and consists of four groups of components: professional and psychological orientation and sensitivity of the employee, training of the employee on psychological aspects of efficiency of professional actions and tactics, developed professional observation, psychological stability. The tasks of the system of psychological support of the National Police of Ukraine are described. Such methods of improving of the professional psychological training of police officers as training, psychological counseling, psychological exercises and training, the method of emergencies, methods of self-regulation are considered in detail. The main advantages of training in contrast to traditional learning (informal atmosphere, interactive exchange of information in several areas, knowledge and experience of participants are recognized and valued, teacher-trainer helps to learn and perceive information, training is not limited to knowledge awareness and changes in attitudes and behavior, participants are active, participants feel involved in the learning process, responsibility for the result) are

defined. The structure of self-regulation is given. It consists of determination by the subject of the purpose of the arbitrary activity; program of executive actions, agreed with the conditions of activity; continuous monitoring of the program implementation; evaluation of achieved results; decision on the need for correction and the nature of collection activities.

Key words: *method; professional psychological training of a police officer; training; psychological consultation; psychological exercise; self-regulation.*

Надіслано до редколегії 18.01.2022
Рекомендовано до публікації 24.01.2022

ВИМОГИ ЩОДО ОФОРМЛЕННЯ ТА ПОДАННЯ СТАТЕЙ ДО ЗБІРНИКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ «ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ»

1. Загальні положення

Для публікації у збірнику наукових праць «Правовий часопис Донбасу» автори подають результати особистих (або в співавторстві) оригінальних наукових і науково-практичних досліджень, які не були раніше опубліковані та не були направлені в інші видання, підготовлені українською мовою та відповідають установленим вимогам до кваліфікованих наукових праць.

У статті має бути відображено наукову новизну в галузі досліджень.

Редколегія видання залишає за собою право не розглядати ті статті, які не відповідають його тематиці, технічним та етичним стандартам; повертати на доопрацювання та редагувати їх.

2. Структура наукових статей:

– **постановка проблеми** в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;

– **аналіз останніх досліджень і публікацій**, у яких започатковано розв'язання визначеної проблеми і які взято за основу автором; під час опису вкладу попередників у розкриття тематики статті не допускається лише перелік їхніх прізвищ без вказівки на не вирішені ними раніше частини загальної проблеми й причинно-наслідковий зв'язок їхніх робіт із метою статті. Достатньо залишити 3–4 прізвища попередніх дослідників (прізвища згадувати в алфавітному порядку), але стисло зазначити внесок кожного, зробивши посилання у квадратних дужках; бажано включити й аналіз наукових робіт 2–3 іноземних авторів за тематикою статті;

– **формування цілей статті (постановка завдання)**;

– **виклад основного матеріалу** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– **висновки** на підставі проведеного дослідження й **перспективи подальших розвідок** у цьому напрямку.

3. Вимоги до оформлення тексту наукових статей:

– стаття готується в текстовому редакторі MS Word, шрифт – Times New Roman (основний текст статті розміром 14 pt з інтервалом 1,5), без переносів;

– рекомендований обсяг тексту статті (без списку використаних джерел та анотацій) – 8–10 сторінок;

– перший рядок (ліворуч) – УДК статті;

– другий рядок (праворуч) – прізвище, ім'я, ім'я по батькові автора (співавторів) (шрифт напівжирний);

– третій (за необхідності й четвертий) рядок (праворуч) – науковий ступінь, учене звання, почесне звання, членство в НАН України, НАПрН України чи інших галузевих АН (за наявності), місце роботи автора (співавторів);

– на наступному рядку – інформація про ORCID автора;

– нижче (посередині рядка) назва статті великими літерами (шрифт напівжирний);

– далі – анотація (500 друкованих знаків) та ключові слова (4–8 слів) українською мовою;

- через інтервал – текст статті;
- посилання на використані джерела робиться у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та конкретних сторінок, наприклад [1, с. 25–26], а самі назви джерел наводяться в розділі «Список використаних джерел» у порядку згадування в тексті;
- бібліографічний опис джерел подається відповідно до ДСТУ 8302:2015;
- після розділу «Список використаних джерел» оформлюється References (за міжнародним стандартом APA). Онлайн-транслітерація українськомовних джерел здійснюється відповідно до ukrlit.org/transliteratsiia, онлайн-транслітерація російськомовних джерел – відповідно до translit-online.ru.

До кожного транслітерованого джерела у квадратних дужках подається переклад англійською мовою найбільш значущих фрагментів бібліографічного опису (назва матеріалу, назва періодичного видання, нормативно-правового джерела тощо). Не українсько- та не російськомовні джерела не транслітеруються. Наприкінці бібліографічного опису кожного джерела у квадратних дужках зазначається мова, якою воно видано – [in Ukrainian] чи [in Russian];

- якщо описана у Списку використаних джерел публікація має DOI, цей ідентифікатор обов'язково вказується в References (наприкінці), оскільки саме він є найбільш точним джерелом інформації про статтю і за ним здійснюється зв'язка «посилання – публікація»;
- після References подається розширена англійська анотація (не менше 1800 знаків) та ключові слова (4–8 слів). Відомості про авторів статті та її назва також оформлюються англійською мовою (прізвище та ім'я автора – за зразком написання в паспорті для виїзду за кордон; назва підрозділу та організації має точно відповідати їхній офіційній назві англійською мовою).

4. Вимоги щодо подання матеріалів у редакцію:

- матеріали: електронний варіант статті, довідка про автора, фото автора та розширена англійська анотація – надсилаються на адресу: dui55@ukr.net;
- у довідці про автора (співавторів) зазначається ПІБ (повністю); науковий ступінь; учене звання; членство в НАН України, НАПрН України чи інших галузевих АН (за наявності); місце роботи та посада; інформація про ORCID автора; контактний номер телефону; електронна пошта; відділення «Нової пошти» чи «Укрпошти», на яке авторові буде надіслано примірник збірника; розділ збірника, до якого подається стаття;
- фото автора у форматі jpg;
- якщо автор не має наукового ступеня, необхідно подати рецензію наукового керівника.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, наведених цитат, прізвищ, оформлення списку використаних джерел та References покладається на авторів.

Усі матеріали підлягають обов'язковому внутрішньому рецензуванню членами редакційної колегії видання.

Електронна копія збірника безоплатно та своєчасно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України в розділі «Наукова періодика України», а також на вебсайті видання за адресою: <https://ljd.dnuvs.in.ua/>.

Особливості публікаційного процесу, вимоги щодо оформлення статей на сайті видання за посиланням: <https://ljd.dnuvs.in.ua/vimogi-do-statej/>.

Редакційна колегія збірника

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Абдель Фатах Анна Станіславівна,

здобувачка наукового ступеня «доктор філософії»

ferewte@hotmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Анісімова Ганна Валеріївна,

доктор юридичних наук, доцент

g.v.anisimova@nlu.edu.ua

(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

Бажанюк Василь Васильович,

аспірант

vasylbazhaniuk@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Барабаш Наталя Олександрівна,

кандидат історичних наук, доцент

nb24121976@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Варава Дмитро Віталійович,

аспірант

varavadmytro@gmail.com

(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

Годлевська-Коновалова Альона Вікторівна,

кандидат юридичних наук

lesya5@meta.ua

(Бучанська окружна прокуратура Київської області, м. Буча)

Гузенко Олена Павлівна,

кандидат економічних наук, доцент

reginaguzenko2015@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Гурський Віктор Євгенович,

кандидат психологічних наук

gurskiy.viktor.75@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Денисюк Олександр Олександрович,

офіцер відділення проходження служби

військовослужбовцями відділу кадрів

odenisuk95@gmail.com

(Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

Донець Ольга Володимирівна,

кандидат юридичних наук, доцент

o.v.donets@nlu.edu.ua

(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

Слаєв Юрій Леонідович,

адвокат

uelaev@gmail.com

(Рада адвокатів Дніпропетровської області, м. Кривий Ріг)

Кадала Віталій Віталійович,

кандидат юридичних наук, доцент

kadala@i.ua

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Кметь Олена Олександрівна,

ад'юнкт

olena_kmet@ukr.net

(Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького, м. Хмельницький)

Колб Олександр Григорович,

доктор юридичних наук, професор,

заслужений юрист України

lesya5@meta.ua

(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

Кубарєв Іван Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент

kurt76@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Нестеренко Катерина Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент

nesterenkokaterina80@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Ніколенко Людмила Миколаївна,

докторка юридичних наук, професорка

nin2006@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Пилипенко Дмитро Олексійович,

кандидат юридичних наук

torfeuth82@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Пискун Олександр Валерійович,

аспірант

ruskun@i.ua

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Рекуненко Тетяна Олександрівна,

кандидат юридичних наук, доцент

rekunenko22@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Репан Микола Іванович,

старший викладач

berezan002@ukr.net

(Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, м. Дніпро)

Ромашенко Вікторія Євгенівна,

кандидат педагогічних наук

romashenkov@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Северінова Олександра Борисівна,

доктор юридичних наук, доцент

alex4hands@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Сизоненко Антон Степанович,

кандидат юридичних наук, доцент,

заслужений юрист України

tu.post@meta.ua

(Департамент персоналу МВС України, м. Київ)

Татаренко Світлана Вячеславівна,

аспірант

svqwedsazxc@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Тичина Дмитро Михайлович,

кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник

ddt0099@gmail.com

(Національна академія внутрішніх справ, м. Київ)

Тіточка Тетяна Ігорівна,

кандидатка юридичних наук

tatianaropotarova@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Туренко Олег Станіславович,

доктор філософських наук, доцент

turenko.oleg1@gmail.com

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Устінова-Бойченко Ганна Миколаївна,

кандидат юридичних наук, доцент

jrist10@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Черкез Дмитро Леонідович,

аспірант

cherkez_25@i.ua

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Маріуполь)

Шапарь Артем Олександрович,

кандидат юридичних наук

shapar-artem@ukr.net

(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кривий Ріг)

Шевчук Галина Вікторівна,

судовий експерт сектору економічних досліджень

zhyravelg@gmail.com

*(Рівненський науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
МВС України, м. Рівне)*

Шеховцов Володимир Володимирович,

доктор юридичних наук, доцент

v.v.shehovtsov@nlu.ua

(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, м. Харків)

Наукове видання

ПРАВОВИЙ ЧАСОПИС ДОНБАСУ

№ 1 (78) 2022

*Відповідальна за випуск: Оксана Рутвян
Редактори: Оксана Рутвян, Ольга Пластун
Дизайн обкладинки: ВД «Дакор»*

Видавець

Донецький державний університет внутрішніх справ
87510, Україна, Донецька обл., м. Маріуполь, просп. Луніна, 89
<https://dnuvs.in.ua/>

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації

КВ № 22764-12661 ПР від 30.05.2017

Підписано до друку 01.04.2022. Формат 60x84 1/8. Друк цифровий.

Папір офсет. Ум. друк. арк. 21,8. Обл.-вид. арк. 25,34.

Наклад 60 прим. Зам. № 29\19

Віддруковано з готового оригінал-макета

Видавничий дім «Гельветика»

65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1

E-mail: mailbox@helvetica.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.